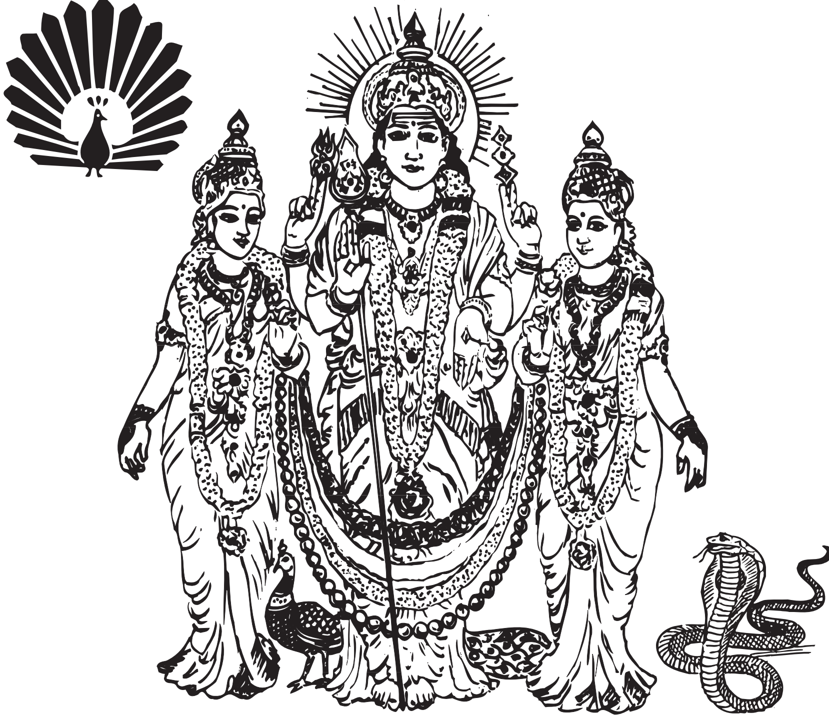
శ్రీః
మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచితమ్

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

రామోరావిరచితమృణాళినీవ్యాఖ్యాసహితమ్
వల్లభదేవవిరచితయా పఞ్జికయా సంస్కృతవ్యాఖ్యయా చ సముల్లసితమ్
చతుర్థః సర్గః

రావి మోహనరావు, M.Sc., M.A. (Sanskrit)
లెక్చరర్
4-103, I.L.T.D. Colony Extn., Kothapet, CHIRALA-523157

శ్రీః
మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచితమ్
కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్
రామోరావిరచితమృణాళినీవ్యాఖ్యాసహితమ్
వల్లభదేవవిరచితయా పఞ్జికయా సంస్కృతవ్యాఖ్యయా చ సముల్లసితమ్
చతుర్థః సర్గః

ప్రథమ ముద్రణ: **21-8-2011 శ్రీ కృష్ణాష్టమి**
శ్రీఖరనామ సంవత్సరము శ్రావణమాసబహుళపక్షము
ప్రతులు : **500**
పేజీలు : **136**
వెల రూ. : **75/-**

Lecturer, V.R.S. & Y.R.N. College, Chirala-523157

Residence:
4-103, I.L.T.D. Colony Extn.,
Kothapet, CHIRALA - 523157
Cell :**94401 15411**

D.T.P.:
MR LASER PRINTS
Chirala
Cell: **9849976054**

Printed at :
KARSHAK ART PRINTERS
Hyderabad.

అస్మద్గురుభ్యోనమః

పరితోషము

సకలవిద్యాధిదేవతయైన హయగ్రీవమూర్తియొక్క కృపామయహేషావిలాస మతని కవిత. అతని వాఙ్మయము సరస్వతీకరతలకలిత కచ్ఛపీనాద సముల్లాసము. అతని సూక్తి విశ్వసాహితీ కాంతామతల్లికా హృదయోద్గతదరహాసము. అతని పలుకు సనాతన కవితా సంప్రదాయరోచిస్సుల కావాసము. అతడే కవికులగురువు కాళిదాసమహాకవి. ఈ కవికోకిల నైకవిధ సుమధురకావ్యగానంతో సాహితీమర్మజ్ఞులకు వీనుల విందు గావించి వారిని పరవశులను చేసినది. ఈ కావ్యవిధాత సృజించిన కావ్యరత్నాలలో **"కుమారసంభవ"** కావ్యం అత్యంత విలక్షణము. పరమరమణీయము. లోకోత్తరమైన దేహసౌందర్యమును ప్రగాఢమైనభక్తిభావసౌందర్యమును పరిపూర్ణముగ ప్రదర్శించి, పరమేశ్వరసాన్నిధ్య ప్రాప్తి బాహిరసౌందర్యము సాధకము కాదు, **"భక్త్యా త్వనన్యయా శక్యః"** అనినట్లు భగవంతుడు ఆంతరసౌందర్యమునకు మాత్రమే వశ్యుడను ఉత్తమసందేశము నిచట కవి అందించినాడు. మహాకవి యితర రచనలన్నిటిలోను మానవీయమైన ఇతివృత్తం ప్రస్తుతంకాగా, ఇందులో కవికి ఇష్టదైవతములైన పార్వతీపరమేశ్వరుల కళ్యాణగాథ సరసరమణీయంగా చిత్రింపబడినది. ఈ విషయాన్నే కావ్యారంభంలో "దేవతాత్మా"

అని కవి స్వాపదేశంగా సూచించినట్లు భావించవచ్చు. ఈ కావ్యంలో దేవతా సంబంధమైన ఇతివృత్తాన్నే కథాంశంగా గ్రహించడం వలన ఉపనిషత్సిద్ధాన్తం కూడా ఆయా సందర్భాలలో పొందుపరచడం జరిగింది. ద్వితీయసర్గలో ఇంద్రకృత బ్రహ్మస్తుతి ఇందుకు ఉదాహరణము. ఈ విధంగా తృతీయ, పంచమ సర్గలలో యోగశాస్త్రవిషయాలు, ఇంకా అనేక విశేషాంశాలు ఈ మహాకావ్యంలో దర్శనమిస్తూంటాయి.

"కుమార సంభవ" ప్రథమసర్గ హిమాద్రివర్ణనంతో ప్రారంభమౌతుంది. క్రమంగా పార్వతీ ప్రాదుర్భావము **పుపోష లావణ్యమయాన్ విశేషాన్** అన్నట్లున్న పార్వతి బాల్యము, **"కామస్య పుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రమ్"** అన్నట్లున్న ఆమె అభినవతారుణ్యము నారదాగమనము పార్వతి శివపత్ని కాగలదని తెల్పుట, శివతపస్సు, పార్వతీ పరిచర్యయు మనోహరముగా వర్ణితములైనవి.

ద్వితీయసర్గలో ఇంద్రాదికృత చతుర్ముఖస్తుతి, తారకాసురుని దౌష్ట్యము, సేనాపతిసృష్టికై దేవతల ప్రార్థనము, శివపార్వతుల సుతుడే సేనాని కాగలడని బ్రహ్మ తెల్పడం కావ్యజ్ఞమనోరంజకములుగా నున్నవి.

తృతీయసర్గలో – శివపార్వతుల నడుమ అనురాగోదయానికై ఇంద్రుని ప్రేరణతో తపోవనంలో సపరివారుడైన మన్మథుని ప్రవేశము, వసంత ఋతువర్ణము, శివతపస్సు, పార్వతీ పరిచర్య, మదనుని బాణ ప్రయోగచిత్తవైకల్యము కామదహనము, రతిదేవి మూర్ఛయు సంగ్రథితములైనవి.

షట్చత్వారింశత్ (46) శ్లోకపరిమితమైన చతుర్థ సర్గలో పతిని కోలుపడిన రతి యొక్క విలాపము, మరణోద్యమము, మఱియు **"స్వస్యైవావినయస్య ఫలమనేనానుభూయతే"** యన్నట్లు పూర్వము మన్మథుడు గావించిన అకృత్యమునకు ఫలితముగా శాపవశమున దగ్ధమగుటను దైవకృపచే మఱల పునరుజ్జీవితుడు కాగలడను అశరీరవాణీసందేశముతో దేహత్యాగ ప్రయత్నవిరమణమును కూర్చబడినవి.

చతుర్థసర్గ సారాంశము – నిజకాంతుడైన మదనునిమృతిచే దుఃఖవివశురాలై మూర్ఛనొందిన రతిదేవి విధివశమున నవవైధవ్యమును అనుభవించుటకా యన్నట్లు తెప్పటిల్లినదనుటతో చతుర్థసర్గము ఆరంభమైనది. (ఇచట "నవవైధవ్య"

మనుటవలన పూర్వములేని వైధవ్యము క్రొత్తగా ప్రాప్తించుటచే సహింపశక్యముగానిది అను స్వారస్యము తోచుచున్నను, ఆ అర్థవిశేషము "అసహ్యవేదనమ్" అను విశేషణముచే వాచ్యమగుచున్నది కావున, ఈ వైధవ్యము విలక్షణమైనదనుట కవి హృదయమని తోచుచున్నది. వైలక్షణ్యమేమనగా ఆ లోకమున విగతభర్తృకలైన వారి వైధవ్యము, వ్యథ మఱల తీఱనివి. కాని, ప్రకృతిలో రతీదేవికి ఏర్పడిన వైధవ్యం తాత్కాలికదుఃఖానుభవం కోసం విధి కల్పించినది మాత్రమే. అచిరకాలమున స్మరుడు పునరుజ్జీవితుడు కాగా, రతికి వైధవ్యభావన తొలగిపోవును. ఇట్టి వైధవ్యం లోకవిలక్షణమైనందున నవవైధవ్యమైనది).

మూర్ఛనుండి మేల్కొన్న రతి భర్తృమరణమును ఎఱుగక, నాథా! జీవించి యుంటివా! యనుచు దిక్కులు చూచినది. ఆమెకు అచట కన్పించినది హరకోపానలభస్మము మాత్రమే. ఆమె దుఃఖము కట్టలు త్రెంచుకొన్నది. నేలపై పొర్లుచు తనకాంతుని తలచుకొని పలువిధములుగా విలపించినది. ప్రాణేశా! లోకోత్తరసుందరుడవైన నీవు మరణించినను కఠినాత్మురాలనై నేను జీవించియే యున్నాను. నీకు అధీనురాలనైన నన్ను విడచి ప్రేమను మఱచి వెడలినావు. మన మధ్య ఇసుమంతయు భేదభావము లేదుగదా! నా కెందుల కగపడవు! మన శృంగారలీలావిలాసములను మఱచినావా!

కాంతుడా! "నా (మన్మథుడు) – హృదయమున నీవు (రతి) ఉన్నా"వని నీవు పలుకుట అసత్యమే సుమా! ఈ రతికి ఆధారమైన నీవు లేకున్నను ఈ రతి ఇట్లే యున్నదికదా! జనులకు సుఖము కలుగజేయు వాడవగు నీ మార్గమును అనుసరించి నేనును వచ్చుచున్నాను. నీవు లేకున్నచో లోకమున కాంతలను తమ ప్రియులతో కలుపగలవారెవ్వరు? నీ మిత్రుడైన చంద్రుడును నీవు లేవని తెలిసి శుక్లపక్షమునందు సైతము కృశత్వమును శీఘ్రముగా వీడలేకపోవుచున్నాడు. నీ అల్లెత్రాడైన భ్రమరపంక్తి నా దుఃఖమును చూచి తానును రోదించుచున్నది. నీవు మఱల సుందరాకృతితో లేచిరమ్ము. మన ఏకాంతమునందలి నీ వేడికోళ్లు, ఆలింగనములు, శృంగార క్రీడలును గుర్తుకు వచ్చి నా దుఃఖము ఉపశమింపకున్నది. నీవు నా కొనర్చిన పుష్పాలంకృతి ఇంకను ఇటులనే యున్నది. నా పాదములకు పారాణి పూర్తిగా అలంకరింపక మునుపే దేవతలు నిన్నీ కార్యమున పనిచినారు. మఱలివచ్చి పూర్తి గావింపుము.

సుందరాంగా! స్వర్గమునందప్సరఃకాంతలు నిన్ను మోహపఱచకమునుపే నేనును అగ్నిప్రవేశము చేసి నీదరికి చేరగలను (తృతీయసర్గమునందు **"పతఙ్గవత్ వహ్నిముఖం వివిక్షుః"**–64 అని మన్మథుని ధనురారోపణ సందర్భమున అగ్నిలో పడబోవు శలభమునుగా కవి స్మరుని ఉపమించినాడు. ఇచట రతిదేవికూడా పతఙ్గవర్త్మనా – శలభమార్గముననే అనగా అగ్నిలో ప్రవేశించి వత్తుననుట ద్వారా ఆమె యొక్క పతిమార్గానువర్తనము సూచింపబడుట గమనింపదగియున్నది)

నేనిప్పుడే నీ వద్దకు చేరుకొన్నను మన్మథుని విడచి రతి క్షణకాలము బ్రతికియే యున్నదను అపవాదము స్థిరముగా నుండిపోవును కదా! అయ్యో!

ప్రియతమా! నీవు ధనుర్బాణములను సవరించుకొనుచు చూచిన క్రీగంటి చూపులను మఱువలేకున్నాను. నీకు పుష్పశరములను కూర్చు ప్రియసఖుడగు వసంతుని కూడా హరుడు కోపంతో నీ వెంట పంపెనా? ఇట్లనుచుండగనే ఆమెనోదార్చుటకు వసంతుడు ఆమె ఎదుటకు వచ్చి నిలిచినాడు. అతడిని చూచి రతిదేవి మిక్కుటమైన దుఃఖముతో గుండెలు బాదుకొనుచు విలపించినది. వసంతుడా! గాలికి వెదజల్లబడునట్లు బూడిదయైన నీ మిత్రుని స్థితిని చూచినావా! ప్రియతమా! నీ స్నేహితునికి దర్శన మిమ్ము. నీ జగజ్జయమునకు సహచరుడైన వసంతునకు దర్శన మిమ్ము. వసంతుడా! దీపశిఖవంటి నీ మిత్రుడు లేని నేను మసిబాఱిన వత్తివలె మిగిలియున్నాను. విధి నన్ను చంపకవిడచినను నా సగమైన కాముని మరణము నాకును మరణమే. వసంతా! బంధుకార్యముగా తలచి నాకు చితిని పేర్చి నన్ను నా భర్తవద్దకు చేర్చుము. చంద్రునితో వెన్నెల, మేఘముతో మెఱపు కలియుచున్నవి. భర్తను భార్య చేరుట అచేతనములు కూడ ఎఱిగినదే కదా! నేనగ్ని ప్రవేశముచేయుదును. చితిని పేర్చుము. పిమ్మట త్వరగా దహింపబడి నీ మిత్రుని చేరుటకై దక్షిణపవనములు వీచునట్లు చేయుము. నీవు మా యిరువురికిని నివాపాంజలిని ఒకటిగనే విడువుము. మేము కలసియే దానిని స్వీకరింతుము. అనంతరము శ్రాద్ధక్రియలలో నీవు నీ మిత్రునికి ప్రీతికరమైన సహకారమంజరిని సమర్పించుము – అనుచు దేహపరిత్యాగమునకు సంసిద్ధురాలైన రతిదేవిని ఉద్దేశించి ఆకాశవాణి యిట్లు పలికినది. – ఓ మారపత్నీ! నీకు అచిరకాలముననే భర్తృసాంగత్యము మఱల లభించును. అతడిట్లు హరనేత్రాగ్నిలో మిడుతవలె దగ్ధమగుటకు కారణమును తెల్పెదను. వినుము. నీ వల్లభుడు పూర్వమొకప్పుడు

చతుర్ముఖునకు చిత్తవికారమును కలిగించి తన కుమార్తెయైన సరస్వతియందే వ్యామోహము కలుగునట్లు సుమబాణప్రయోగమును గావించినాడు. వెనువెంటనే విధాత స్వాంతమును నిగ్రహించుకొని తన మనోవికారమునకు కారణమైన మారుని శపించినాడు. ఆ శాపఫలితమిది. ఆ సమయమున సమీపమందున్న ప్రజాపతి కాముని దయ చూడుమని విరించిని ప్రార్థించినాడు. బ్రహ్మ దయతో అపుడు, శివపార్వతుల పరిణయానంతరము శివుడు ఇతడిని పునరుజ్జీవింపజేయగలడని శాపావసానమును అనుగ్రహించినాడు. కనుక, ఓ సుందరీ! నీకు మఱల ప్రియ సంగమం కలుగబోవుచున్నందున నీవు దేహత్యాగప్రయత్నమును విరమింపుము. నిన్ను రక్షించుకొనుము – అని యిట్లు అశరీరవాణి పలుకగా ఆ అదృశ్యశక్తిపై విశ్వాసముతో మారసతి ఆత్మత్యాగప్రయత్నము నెట్లో విరమించినది. వసంతుడును ఆమెను సార్థకములైన సాంత్వనవచనములతో ఓదార్చినాడు. రతిదేవి తన ప్రియుని శాపావసానమునకై ఎదురు చూచుచు విషణ్ణహృదయురాలై కాలమును గడిపినది. అపుడామె సాయం సమయమునకై ప్రతీక్షిస్తున్న పగటి చంద్రరేఖవలె అప్రకాశముగ నున్నది. ఈ నిరీక్షణవర్ణనముతో చతుర్థసర్గము ముగిసినది.

త్రిలోకనాథుడైన చంద్రశేఖరుడు ప్రాకృతమైన సౌందర్యమునకు ఆకృష్టుడుగాడు, ఆయన **'మనోమయః'** ఇత్యాదిగా శ్రుతిప్రవచించినట్లు విశుద్ధచిత్తప్రాప్యుడు. భక్తిమాత్రసులభుడు అను మనోగతమును కవికులగురువు వెనుక తృతీయ సర్గ చివర **"వ్యర్థం సమర్థ్యలలితం వపురాత్మనశ్చ** శ్లో॥ 75 అని, రాబోవు పంచమసర్గలోకూడా ఆరంభమునందే" **పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ నినిన్ద రూపం హృదయేన పార్వతీ** శ్లో॥1 అనియు తెలిపినాడు. భౌతికమైన శారీరకసౌందర్యం అనిత్యమని నశ్వరమని దేవదేవుని సాన్నిధ్యాన్ని పొందడానికి అది ఎంత మాత్రము సాధకం కాదని, అలా సాధింపబూనడం అవివేకమని అది ఫలేగ్రహి కాకపోవడమే గాక ఆత్మనాశం కలుగుతుందని దుఃఖహేతువు కాగలదని ఈ చతుర్థసర్గమువలన అవగతమగుచున్నది. అకృత్యకరణము వలన కలిగిన దుఃఖమును తొలగించి మఱల ఆత్యంతికమగు ఆనందమును ప్రసాదించు దయాశీలుడు పినాకపాణియే యను ప్రగాఢవిశ్వాసమును ప్రకటమగుచున్నది.

ఈ సర్గమున ఆద్యంతము ఆవిష్కృతమగుచున్న కరుణరసము సరసహృదయుల హృదయకోశములను తాకి కనుగొలకుల నీరు చిప్పిలజేయును.

శ్లో॥ క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితాం వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః।
నలినీం క్షతసేతుబన్ధనో జలసం ఘాత ఇవాసి విద్రుతః॥ – 6

కట్టలు త్రెంచుకొని జలరాశి ప్రవహించినపుడు అందు తేలియున్న పద్మలత విసరివేయబడినట్లు స్నేహబంధమును త్రెంచుకొని మన్మథుడు పోవగా తదధీనురాలైన రతి తానేమైనదో తెలియకున్న దనుట మనసును విచలితం గావిస్తుంది.

కామునితోడి యేకాంతవిలాసములు స్మరణకు వచ్చి ఆమె హృదయమును కల్లోల పఱచుచున్నవట. పత్ని పతిలో భాగము గనుక విధి అర్ధ భాగమైన కాముని వధించగా తానును మరణించినట్లేనని రతిభావించును.

శ్లో॥ మదనేన వినా కృతారతిః క్షణమాత్రం కిల జీవితేతి మే।
వచనీయ మిదం వ్యవస్థితం రమణ! త్వామనుయామి యద్యపి॥ 21

ప్రియతమా! నేనగ్నిప్రవేశము చేసి నిన్నిపుడే చేరికొందును. అయినను రతి తన పతిమరణించిన తరువాత కూడా క్షణకాలం జీవించియే యున్నది సుమా! అను లోకనిందను పొందుదునుగదా! అయ్యో! అనుచు పతిని విడచి క్షణకాలమైనను రతిదేవి నిలువలేకపోయిదనుట ఏ సరసచిత్తమును ద్రవింపజేయదు.

ఏతాదృశసాంద్రకరుణరససంఘటనంలో కూడ కవిరాజుయొక్క సహజమగు ఉపమావిలసనవైదగ్ధ్యము విద్వద్వరుల మానసములకు కౌతుకమును పంచును.

శ్లో॥ శఫరీం హ్రదశోష విక్లబాం ప్రథమా వృష్టిరివాన్వకమ్పయత్॥ 39

దేహత్యాగమునకు సిద్ధపడుచున్న రతిదేవికి ఆకాశవాణి వినబడినది. అది, సరసులోని జలమంతయు ఎండిపోవునని భీతిచెందుచున్న మత్స్యకన్యకు తొలకరివానవలె ఆమెకు హర్షమును కలిగించినది. పతివిహీనయై మోడువారినట్లుగా రతిదేవి యొక్క దైన్యస్థితిని తెలుపుచు ఆమెకు పునరుజ్జీవనము కలుగబోవుచున్నదని తెలుపుటకు ప్రథమవృష్టిదృష్టాంతమును నిబంధించుట మిగుల మనోరమము. తదుపరి, రతీ! నీకు మఱల భర్తృసమాగమము కలుగును కావున. శరీరత్యాగయత్నమును విడచి, దేహమును కాపాడుకొమ్మని అశరీరవాణి పలుకుచు

శ్లో॥ రవిపీతజలా తపాత్యయే పునరోఘేన హి యుజ్యతే నదీ – 44

వేసవిలో నీరెండినది గ్రీష్మర్తువు గడచిన వెంటనే మఱల జలప్రవాహముతో కూడునుగదా! అను దృష్టాంతము ద్వారా భావ్యర్థమును సూచించుట కదు రమ్యము.

రతిదేవి పతిని విడచి క్షణకాలమైనను నిలిచియుండలేనిది. తత్సహధర్మచారిణి. పతివ్రత. వారి అన్యోన్యమును అపృథగ్భావమును కవి తెలియజెప్పిన తీఱు ప్రసిద్ధము లోకాద్భుతమును –

శ్లో॥ శశినా సహ యాతి కౌముదీ సహ మేఘేన తటిత్ప్రలీయతే।
ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి॥ –33

–వసంతుడా! వెన్నెల చంద్రునితోనే కలసి వెళ్లును. మెఱపుతీగె మేఘమందే లీనమగును. ఇట్లు సతులు పతిననుసరించియే యుందురని అచేతనములను చూచినను తెలియునుగదా! ఇచట కౌముదీ విద్యుల్లతా దృష్టాంతములతో అనపాయిత్వమును బోధించుట కవివరుని లోకశాస్త్రాద్యవేక్షణమును ప్రస్ఫుటము గావించుచున్నది.

ఇచట నొక విశేషము ముచ్చటించుకొనదగియున్నది. కవికులగురుని సాహితీకళావైభవము తరువాతి కాలపు సాహిత్యప్రపంచమున మార్గదర్శకమై వెలుగులీనుచున్నదనుటలో అతిశయోక్తి ఇసుమంతయు లేదు. అట్లే, మహాకవి “అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్ పూర్వసూరిభిః” అని తాను స్వయముగా చెప్పుకొన్నది రఘువంశకావ్య విషయమే అయినను, మనం పలుచోట్ల పూర్వకవుల సత్కావ్యసంప్రదాయముల అనుసరణమును కనగలము. ఇవి వైదగ్ధ్యప్రకర్షచే ప్రకరణానుగుణముగ నవ్యతను పొంది సహృదయహృదయాహ్లాదకములగు చుండును.

శ్లో॥ అనుచరతి శశాఙ్కం రాహుదోషేఽపి తారా
పతతి చ వనవృక్షే యాతి భూమిలతా చ!
త్యజతి న చ కరేణుః పఙ్కలగ్నం గజేన్ద్రం
వ్రజతు చరతు ధర్మం భర్తృనాథా హి నార్యః॥ ప్రతిమానాటకమ్–1

భాసమహాకవి రచించిన ప్రతిమానాటకములోని ప్రథమాంకములో వనవాసమునకు బయలుదేఱుచున్న రాముడు సీతను వారించుచున్న సందర్భమునకు లక్ష్మణుని వచన మిది – “చంద్రబింబం రాహుగ్రస్తమైనా తార

అనుసరించిపోవును గదా! వనితకు భర్తయే రక్షకుడు కావున, సీతమ్మను నీతో అడవికి రానిమ్ము. తన పాతివ్రత్యధర్మమును పాటింపనిమ్ము” – ఇచట భాసకవి సోదాహరణముగా చూపిన పాతివ్రత్యధర్మమును కాళిదాసమహాకవి క్రింది రెండు శ్లోకాలలో స్మరింపజేస్తాడు.

శ్లో॥ అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ – 4.31

శ్లో॥ శశినా సహ..... ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి” – 4.33

భాసకవి పూర్వశ్లోకంలో క్రమంగా అచేతన, అచర, చరములలో చూపిన అనపాయిత్వమును, కుమార సంభవకర్త ఇచట “విచేతనైరపి” అని సోదాహరణంగా స్పష్టం చేయడాన్ని గమనింపవచ్చు.

మఱికొన్ని మనోహరములైన ఔపమ్యనిరూపణఘట్టాలు.

శ్లో॥ గత ఏవ న తే నివర్తతే స సఖా దీప ఇవానిలాహతః।
అహమస్య దశేవ పశ్య మామవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితామ్॥ – 30

శ్లో॥ నవపల్లవసంస్తరే యథా రచయిష్యామి తనుం విభావసౌ – 34

శ్లో॥ అశనేరమృతస్య చోభయోర్వశినశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః॥ –43

శ్లో॥ శశిన ఇవ దివాతనస్య లేఖా కిరణపరిక్షయధూసరా ప్రదోషమ్॥ 46

ఆకాశవాణి మన్మథుని శాపావసానమునుగూర్చి తెలిపే సందర్భంలో కవి పలికిన “వశినశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః” అను సూక్తి శాపవిముక్తిని అనుగ్రహించిన చతుర్ముఖుని ఉద్దేశించినది కావచ్చు. సంజీవినీ వ్యాఖ్యలో శివపరంగా అన్వయింపబడినది.

ఈ క్రమంలో మహాకవి యొనర్చిన పలువిలక్షణ వ్యాకరణప్రయోగములను చూడగలము.

1) హరకోపానలభస్మ శ్లో. 3

హరకోపానలాత్ భస్మ – పంచమీతి యోగవిభాగాత్ సమాసః॥
హరకోపానలస్య భస్మ – శేషషష్ఠ్యా వా “సుప్సుపా” ఇతి వా సమాసః॥

2) స్థలీ – శ్లో. 4
స్థలీ అకృత్రిమా చేత్, స్థలాఽన్యా జానపదేతి అకృత్రిమార్థే జీష్.
"వనస్థలీ శ్లోకలతాప్రతానా" – రామా సుం. 41.20

3) స్మర! సంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే. శ్లో–17

అత్ర "మే" ఇతి పదస్య విశేషణతయా "విలపన్త్యా" ఇత్యస్య అధ్యాహారేణ, సంస్మృత్య విలపన్త్యాః మే ఇత్యన్వయ లాభాత్ సంస్మరణ విలాపక్రియయో రేకకర్తృకత్వసిద్ధ్యాపూర్వకాలిక క్రియావాచకస్య స్మరతేః " సమానకర్తృకయో" రితి క్త్వా ప్రత్యయో ల్యబాదేశశ్చ సిద్ధ్యతీతి సర్వం సమఞ్జసమ్। అత్ర శాన్త్యభావస్య విహితత్వాత్ తద్ధేతుతయా "విలపన్త్యా" ఇత్యస్య అధ్యాహారోఽపి యుక్త ఏవేతి॥

4) ప్రియసఙ్గమమ్ శ్లో. 44
ప్రియస్య సఙ్గమః యస్య తత్ వ్యధికరణబహువ్రీహిః

ఇక ఛందో బంధాల విషయానికి వస్తే మహాకవి వర్ణ్యములైన రసభావాలకు అనుగుణములైన వృత్తాలను స్వీకరించి వాటిని పోషించిన విధానం అత్యద్భుతమై పరమామోదకరమై కవిలోకమార్గదర్శకమై అలరారుచున్నది.

భక్త కవులెందరో తమ ఇష్టదేవతలను ప్రస్తుతిస్తూ సుప్రభాతములను పాడినారు. వాటిలో ఒకటి రెండు మినహా మిగిలిన వన్నీ వసంతతిలకావృత్తంలోనే రచింపబడియున్న విషయం విదితమే. ఈ వరవడిలో మొదటిది ప్రతివాది భయంకరం అణ్ణన్ విరచితమైన "శ్రీవేంకటేశ్వరసుప్రభాతస్తోత్రమ్" అని చెప్పవచ్చు. ఇది విద్వజ్జనమనోరంజకమై భక్తకోటికి వినినంతనే ఆనందమును కలిగించుచున్నది. భవ్యమైన ఈ సుప్రభాతస్తోత్రాన్ని వసంతతిలకావృత్త ప్రచురంగా రచించడంలో అణ్ణన్‌గారికి మార్గదర్శి కాళిదాసమహాకవియేనని భావింపవచ్చు. రఘువంశ మహాకావ్యంలోని పంచమసర్గలో చివర స్తుతిపాఠకులు అజుని నిద్ర మేల్కొల్పిన రీతి పరమరమణీయము. ఈ సందర్భములో కవి ప్రత్యేకముగా వసంతతిలకావృత్తాలను స్వీకరించడం తరువాతి వారికి పథోనిర్దేశం చేసింది. మహాకవిని ఆచార్యస్థానంలో నిలిపినది.

కుమారసంభవ చతుర్థసర్గలో ప్రకృతమైన రతివిలాపమును తదనుగుణమైన "వియోగినీ" వృత్తములో వర్ణించుట అత్యంత సముచితము. మఱియు సర్గాంతంలో

రతిదేవిని వసంతుడు ఓదార్చు సందర్భంలో శ్లోకాన్ని వృత్తనామౌచిత్యాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ వసంతతిలకావృత్తంలో రచించడం బుధవరుల చిత్తముల నుత్తేజపఱచును. అట్లే రతి భర్తృసమాగమానికై ఆసక్తితో ప్రతీక్షిస్తున్నట్లు వర్ణించే చివరి శ్లోకాన్ని పుష్పితాగ్రావృత్తంలో అందించడం కూడా మహాకవి కవితావైదుష్యప్రతిభకు నిదర్శనము.

బహుముఖములు అనర్ఘములు అయిన అనేక విశేషాంశాలతో విలసిల్లే కుమారసంభవకావ్యాన్ని అధ్యయనం చేయగలగడం మహాభాగ్యం. సాహితీ మర్మజ్ఞులైన పలువురు పండితప్రవరులు బహుభాషలలో వెలయించిన వ్యాఖ్యలే ఈ కావ్యరత్నప్రభలవైభవాన్ని చాటి చెబుతున్నాయి. ఆ క్రమంలో మిత్రమణులు శ్రీరావి మోహనరావుగారు మనదగు తెనుగున కుమారసంభవ కావ్యానికి అతివిపులముగ మృణాలినీవ్యాఖ్యానాన్ని అందించబూనడం మిగుల హర్షణీయం.

ఈ మృణాలినిలో అనేక శ్లోకవ్యాఖ్యారవిందాలు విరబూచును. ప్రతి శతపత్రంలోను నైకముఖములైన దళాలు విపులవిషయస్నిగ్ధములై రక్తిమతో సరసుల నాకట్టుకొనును. వ్యాఖ్యావిధానం, విషయవర్గీకరణం సర్వజనోపకారకాలు, విద్యార్థినాం కిముత? వ్యాకరణ విశేషాంశాలను, నిఘంటువులను, వాటితోబాటు ప్రయోగాంతరాలను సమ్ముఖానికి తేవడం మిక్కిలి శ్రమసాధ్యం.

ఈ విషయంలో శ్రీమోహనరావుగారి కృషి బహుధా ప్రశంసనీయం. ఇట్టి విపులతర వివరణములతో మహాకవి యొక్క సాహితీసుధను సుస్వాదం చేస్తున్నందుకు వీరికి ఆంధ్రులందఱు కృతజ్ఞులై యుంటారనడంలో సంశయం లేదు. ఈ మహాకార్యాన్ని మిక్కిలి శ్రద్ధతో చేబట్టి, వ్యాఖ్యావిధానాన్ని కొత్తపుంతలు తొక్కించి, అధ్యయనానుకూలంగా మలచి, సర్వజనామోదమును పొందిన శ్రీ రావి మోహనరావుగారికి అభినందనములను తెలుపుకొంటున్నాను. కుమారసంభవ కావ్యవ్యాఖ్యానం పూర్తి కావించడంతో బాటు వీరి లేఖినీలతికనుండి మరెన్నో సద్గ్రంథశతపత్రాలను వెల్లివిరియజేయాలని వాగ్దేవతను ప్రార్థిస్తున్నాను.

ఇట్లు
బుధజనవిధేయుడు
కందాళ లక్ష్మీనారాయణ

గోదాదేవి
పాదపద్మములకు
భక్తితో సమర్పితము

శ్రీః
ఓం కుమార శ్రీగురవే నమః

మృణాళినీ వ్యాఖ్యానమున

ఉదాహరింపబడిన విషయములకు సంబంధించిన
ఆయా గ్రంథ రచయితలకు, వ్యాఖ్యానకారులకు నమస్సుమాంజలులు.

❀

ఇట సహకరించిన డా॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావుగారు,
డా॥ ఈ.ఏ. శింగరాచార్యులుగారు, డి. పాపిరెడ్డిగారు, సి. సుబ్బారావుగారు,
మేళ్ళచెర్వు వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు, ఇప్పగుంట సాయిబాబాగారు,
డా॥ ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రిగారు, మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ పుల్లెల
శ్రీరామచంద్రుడుగార్లకు మఱియు అడిగిన వెంటనే "పరితోషము" అందించిన
డా॥ కందాళ లక్ష్మీనారాయణగారు, గరిమెళ్ళ సోమయాజులుశర్మగారు,
ప్రియమిత్రులు శ్రీ కె. అరవిందరావు, IPS, DGP(Retd) గార్లకు

❀

నా ఆరాధ్యదైవమైన
మహాయోగి శ్రీ అరవిందభగవానుడు,
వారి అర్ధభాగమైన మృణాళినీదేవికి నమస్కరిస్తూ.....

❀

శ్లో॥ నాహం మన్యే సువేదేతి - నో న వేదేతి వేద చ।
యో నస్ తద్వేద తద్వేద - నో న వేదేతి వేద చ॥

– కేనోపనిషత్ 10

ఓం శాన్తిశ్ శాన్తిశ్ శాన్తిః

- రా మో రా

శ్రీః

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

'రతివిలాపవర్ణనమ్' నామ చతుర్థః సర్గః

అవతారికా:– మూర్ఛితా రతిరిత్యుక్తమ్ –సమ్ప్రతి తద్వృత్తాన్తమేవాహ! రతిమూర్ఛిల్లినదని చెప్పినాడు – ఇప్పుడు ఆమె వృత్తాంతమునే చెప్పుచున్నాడు.

– రతి విలాపవర్ణనమ్ –

శ్లో॥ అథ మోహపరాయణా సతీ
వివశా కామవధూర్విబోధితా।
విధినా ప్రతిపాదయిష్యతా
నవవైధవ్యమసహ్యవేదనమ్ ॥ 1

పదవిభాగము:– అథ, మోహపరాయణా, సతీ, వివశా, కామవధూః, విబోధితా, విధినా, ప్రతిపాదయిష్యతా, నవవైధవ్యమ్, అసహ్యవేదనమ్।

అన్వయక్రమము:– అథ మోహపరాయణా సతీ వివశా కామవధూః అసహ్యవేదనం నవవైధవ్యం ప్రతిపాదయిష్యతా విధినా విబోధితా।

ప్రతిపదార్థము:– అథ – పిమ్మట, (మూర్ఛపోయిన అనంతరమున), మోహపరాయణా – మోహపరశురాలైనట్టియు, సతీ – పతివ్రతయు, వివశా – నిశ్చేష్టురాలు అగు, కామవధూః – రతిదేవి, అసహ్యవేదనమ్ – సహింపరాని దుఃఖము గలదియగు, నవవైధవ్యమ్ – నవవైధవ్యమును, ప్రతిపాదయిష్యతా – అనుభవించునట్లు చేయుచున్న, విధినా – దైవముచేత, విబోధితా – మూర్ఛనుండి తేరుకొనజేయబడినది..

తాత్పర్యము:– పిమ్మట, మోహపరశురాలైనట్టియు, ప్రతివ్రతయు, నిశ్చేష్టురాలు అగు **రతిదేవి,** సహింపరాని దుఃఖముగలదియగు నవవైధవ్యమును అనుభవించునట్లు చేయుచున్న దైవముచేత మూర్ఛ నుండి తేరుకొనజేయబడినది.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. అథ – అవ్యయము, 2. మోహపరాయణా – **మోహపరాయణా** మోహపరాయణే, మోహాపరాయణాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ మోహపరాయణాశబ్దము. ప్ర.ఏ. 3. సతీ – **సతీ**, సత్యౌ, సత్యః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సతీశబ్దము, ప్ర.ఏ., 4. వివశా – **వివశా**, వివశే, వివశాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగవివశాశబ్దము, ప్ర.ఏ., 5. కామవధూః – **కామవధూః**, కామవధ్వౌ, కామవధ్వః, ఊకారాన్త స్త్రీలింగ కామవధూ శబ్దము, ప్ర.ఏ., 6. అసహ్యవేదనమ్ – **అసహ్యవేదనమ్**, అసహ్యవేదనే, అసహ్యవేదనాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ అసహ్యవేదన శబ్దము, ద్వి.ఏ., 5. నవవైధవ్యమ్ – **నవవైధ్వవ్యమ్,** నవవైధవ్యే, నవవైధవ్యాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ నవవైధవ్యశబ్దము, ద్వి.ఏ., 8. ప్రతిపాదయిష్యతా – **ప్రతిపాదయిష్యతా**, ప్రతిపాదయిష్యద్భ్యామ్, ప్రతిపాదయిష్యద్భిః, తకారాన్త పుంలింగ ప్రతిపాదయిష్యత్ శబ్దము. తృ.ఏ., 9. విధినా – **విధినా,** విధిభ్యామ్, విధిభిః, ఇకారాన్త పుంలింగ విధిశబ్దము, తృ.ఏ., 10, విబోధితా – **విబోధితా**, విబోధితే, విబోధితాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విబోధితా శబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు:–

1) మోహపరాయణా – మోహః పరం అయనం యస్యాః సా। (బహువ్రీహి) మోహపరాయణా।
2) వివశా – విగతః వశః యస్యాః సా (బహువ్రీహి) వివశా।
3) కామవధూః – కామస్య వధూః (ష.త) కామవధూః।
4) అసహ్యవేదనమ్ – న సహ్యా (నఞ్తత్పు) అసహ్యా, అసహ్యా వేదనా యస్మిన్ (బ్రహువ్రీహి) తత్, అసహ్యవేదనమ్।
5) నవవైధవ్యమ్ – నవఞ్చ తత్ వైధవ్యమ్ (కర్మధా) నవవైధవ్యమ్।
6) ప్రతిపాదయిష్యతా – ప్రతిపాదయిష్యతీతి ప్రతిపాదయిష్యన్ తేన ప్రతిపాదయిష్యతా।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. అథ – అవ్యయకోశము (17)

"అథ మంగళానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యాధికారప్రతిజ్ఞాసముచ్చయ వితర్క వికల్పేషు"

1. మంగళే – **అథ** శబ్దానుశాసనమ్। (మహాభాష్యే ప్రారమ్భే)
2. ఆనన్తర్యే – **అథ** ప్రజానామధిపః, ప్రభాతే–1 (రఘువంశే 2–1)
3. ఆరమ్భే – **అథాతో** ధర్మం వ్యాఖ్యాస్యామః। (ఆప. ధర్మసూత్రే 1–1)
4. ప్రశ్నే – **అథ** శక్నోషి భోక్తుమ్? అథ ధావసి పర్వతే?
5. కార్త్స్న్యే–**అథ** పరస్మైపదమ్। (పరస్మైపదాని కార్త్స్న్యేన ప్రతిపాద్యన్తే ఇత్యర్థః)

6. అధికారే – అథ యోగానుశాసనమ్ (యోగసూ. (1–1)
7. ప్రతిజ్ఞాయామ్ – గౌడో భవాన్ **అథేతి** బ్రూమః। (భవాన్ గౌడ ఇతి సప్రతిజ్ఞం బ్రూమ ఇత్యర్థః)
8. సముచ్చయే – 'దుర్యోధనేఽథ రాధేయః' (మహాభారతే)
9. వితర్కే – శబ్దో నిత్యః, అథానిత్యః, సంశయేఽపి వితర్క విశేష ఏవ అతశ్చ సంశయార్థేపి అథ శబ్దః ప్రయుజ్యతే।
10. వికల్పే – ఋతావుపేయాత్, /ఋతౌ వ్యపేయాత్) అథానృతౌ పర్వవర్జమ్! పక్షాన్తరేఽపి దృశ్యతే। యథా–**అథ** చేత్ త్వమిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి (గీత 2–33) ఇత్యాదిషు.

2) అథాఽతో బ్రహ్మ జిజ్ఞాసా – బ్రహ్మసూత్రములు

వ్యాసమహర్షి సమస్తవాఙ్మయాల సారాంశాన్ని ఏకోన్ముఖం చేయాలనే తపనతో ఆషాఢపూర్ణిమనాడు రచించిన గ్రంథము బ్రహ్మసూత్రంగా ఆవిర్భవించిందని విద్వాంసులు ఎఱుగనిదికాదు. ఈ ఆవిర్భావాన్ని పురస్కరించుకొని ఆషాఢపూర్ణిమ వ్యాసపూర్ణిమగా, గురుపూర్ణిమగా జరుపు కోవడం సంప్రదాయమైనది.

బ్రహ్మసూత్రములందు మొదటి నాలుగు సూత్రములకు 'శారీరక మీ మాంసాచతుఃసూత్రీ' అని పేరు. దీనికి అపరశంకరుడుగా పేరొందిన శ్రీబెల్లంకొండ రామరాయకవి విస్తృతవ్యాఖ్యను అందించినాడు. అందు 'అథ' శబ్దమునకు వారు అందించిన శతాధిక నిర్వచనములు – అద్వితీయములు. విద్వాంసులు దానిని ఇట అనుసంధానము చేసికొందురని తలంతును.

ఛందస్సు :– 'రతివిలాపవర్ణనమ్' అను ఈ సర్గనామమునకు అనుగుణముగా ఇందలి శ్లోకములు వియోగినీ వృత్తమున నిబంధింపబడుట గమనింపదగినది. లక్షణము – 'విషమే ససజా గురుః సమే, సభరా లోఽథ గురు ర్వియోగినీ'

శ్లో ॥ అవధానపరే చకార సా
ప్రలయాన్తోన్మిషితే విలోచనే।
న వివేద తయోరతృప్తయోః
ప్రియమత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్ ॥ 2

పదవిభాగము:– అవధానపరే, చకార, సా, ప్రలయాన్తోన్మిషితే, విలోచనే, న, వివేద, తయోః, అతృప్తయోః, ప్రియమ్, అత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్।

అన్వయక్రమము:– సా ప్రలయాన్తోన్మిషితే విలోచనే అవధానపరే చకార। ప్రియమ్ అతృప్తయోః తయోః అత్యన్తవిలుప్తదర్శనం న వివేద।

ప్రతిపదార్థము:– సా–ఆ రతిదేవి, ప్రలయాన్తోన్మిషితే–మూర్ఛావసానమున తెఱువబడిన, విలోచనే–కన్నులను, అవధానపరే–స్మృతి ప్రధానము గలవిగా, చకార– చేసెను, ప్రియమ్–ప్రియుడగు మన్మథునిగూర్చి, అతృప్తయోః–తృప్తి చెందని, తయోః–ఆ కన్నులకు, అత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్–మిక్కిలి నష్టమగు దర్శనము కలవానినిగా, న వివేద– తెలిసికొనదాయెను.

తాత్పర్యము:– ఆ రతిదేవి మూర్ఛావసానమున తెఱవబడిన కన్నులను స్మృతి ప్రధానము గలవిగా చేసెను. ప్రియుడగు మన్మథునిగూర్చి తృప్తి చెందని ఆ కన్నులకు మిక్కిలి నష్టమగు దర్శనము కలవానినిగా తెలిసికొనదాయెను. (ఆ కన్నులకు ఇక మన్మథరూపము దర్శింప వీలులేదను విషయమును మాత్రము ఆమె గ్రహింపనిదాయెను అని తాత్పర్యము).

పాఠాన్తరాలు:– విలుప్త నిమగ్న (కాలే)

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. సా–**సా**, తే,తాః, దకారాన్త స్త్రీలింగతచ్ఛబ్దము ప్ర.ఏ., 2. ప్రలయాన్తోన్మిషితే – ప్రలయాన్తోన్మిషితమ్..., **ఉన్మిషితే...,** ఉన్మిషితాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ. ఉన్మిషిత శబ్దము, ద్వి.ద్వి. 3. విలోచనే – విలోచనమ్, **విలోచనే**, విలోచనాని, అకారాన్తనపుంసకలింగ విలోచనశబ్దము ద్వి.ద్వి. 4. అవధానపరే – పరమ్..., **పరే...,** పరాణి..., అకారాన్త నపుంసకలింగ పరశబ్దము ద్వి.ద్వి. 5. చకార – క్రియ – కృ+లిట్ – ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః, 6. ప్రియమ్ – **ప్రియమ్,** ప్రియౌ, ప్రియాన్, అకారాన్త పుంలింగ ప్రియశబ్దము ద్వి.ద్వి, 7. అతృప్తయోః – అతృప్తాయాః, **అతృప్తయోః**, అతృప్తానామ్, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అతృప్తాశబ్దము ష.ద్వి., 8. తయోః – తస్యాః, **తయోః** , తాసామ్, దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము ష.ద్వి.. 9. అత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్– దర్శనమ్, దర్శనౌ, దర్శనాన్, అకారాన్త పుంలింగ దర్శన శబ్దము, ద్వి.ఏ. 10. న–అవ్యయము, 11. వివేద – విద్+లిట్ – ప్ర.ఏ.

సమాసాలు:–

1) ప్రలయాన్తోన్మిషితే – ప్రలయస్య అంతః, (ష.త.) ప్రలయాన్తః, ప్రలయాన్తే ఉన్మిషితమ్ (స.త) ప్రలయాన్తోన్మిషితమ్ తే।
2) అవధానపరే – అవధానం పరం యయోః (బహువ్రీహి) తే।

3) అతృప్తయోః – న తృప్తయోః (నఞ్ తత్పు.)।

4) అత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్ – అత్యన్తం విలుప్తం దర్శనం యస్య (బ్రహువ్రీహి) సః, తమ్।

సంధులు :–

1) తయోః+అతృప్తయోః, తయోరతృప్తయోః– విసర్గసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. అవధానం/వధానం

ఆప్టే మహాశయుడు – ఈ పద వివరణ సందర్భంగా ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు. మఱియును. "తదత్ర కవి పరిశ్రమానురోధాద్వా ఉదాత్త కథావస్తు గౌరవాద్వా నవనాటకదర్శనకుతూహలద్వా భవద్భిః **అవధానం** దీయమా నమభ్యర్థయే" అని భట్టనారాయణ విరచిత వేణీసంహారనాటక ప్రస్తావనాభాగాన్ని కూడా ఉదాహరించినాడు. అందుచేత ఈ ప్రదర్శనమునందు కవియొక్క పరిశ్రమపట్లగల ఆదరముతోగాని లేక ఉదాత్తమయిన కథ పట్ల గల గౌరవముతో గాని లేక క్రొత్తదయిన నాటకము చూచుటయందలి ఉత్కంఠతోగాని మీచే ఈయబడుచున్న **ఏకాగ్రత**ను కోరుచున్నాను.

క్రియాదర్శము:– 1) **చకార** – డుకృఞ్(కృ) కరణే (చేయుట) సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః తనాది ప్రకారణమ్.(8)

రూపాలు: **చకార** – చక్రతుః – చక్రుః – ప్రథమ పురుష
చకర్థ – చక్రథుః – చక్ర – మధ్యమ పురుష
చకార/చకర – చకృవ – చక్రమ – ఉత్తమ పురుష

2) 'చకార' మను రూపము తుదాదిప్రకరణమునగల **కౄ–విక్షేపే** అనుధాతువు యొక్క లిట్ ప్రథమ పురుష / ఉత్తమ పురుష ఏకవచనాంతరములుగ నున్నది. వెదజల్లుట అను అర్థము.

3) **వివేద** – విద (విద్) జ్ఞానే (తెలియుట) సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ అదాదిప్రకరణమ్. లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।
ఉపవిదజాగృభ్యోన్యతరస్యామ్' అత్యస్య అభావపక్షే

రూపాలు: **వివేద** – వివిదతుః – వివిదుః – ప్రథమ పురుష
వివేదిథ – వివిదథుః – వివిద – మధ్యమపురుష
వివేద – వివిదివ – వివిదిమ – ఉత్తమ పురుష

ఈ ధాతువు మఱి 4 గణములలోను ఉన్నది.

1. విద్ (4) – ఆ సత్తాయామ్
2. విద్ (5) – ఉ లాభే
3. విద్ (7) – ఆ. విచారణే
4. విద్ (10) – ఆ చేతనాఖ్యాన నివాసేషు.

శ్లో ॥ 'అయి జీవితనాథ! జీవ సీ'
త్యభిధాయోత్థితయా తయా పురః।
దదృశే పురుషాకృతి క్షితౌ
హరకోపానలభస్మ కేవలమ్॥ 3

పదవిభాగము:– అయి, జీవితనాథ!, జీవసి, ఇతి, అభిధాయ, ఉత్థితయా, తయా, పురః, దదృశే, పురుషాకృతి, క్షితౌ, హరకోపానలభస్మ, కేవలమ్।

అన్వయక్రమము:– అయి జీవితనాథ! ఇతి అభిధాయ ఉత్థితయా తయా పురః క్షితౌ పురుషాకృతి కేవలం హరకోపానలభస్మ దదృశే।

ప్రతిపదార్థము:– అయి జీవితనాథ – ఏ ప్రాణేశ్వరా!, జీవసి?–బ్రతికియుంటివా?, ఇతి–అని, అభిధాయ–పలికి, ఉత్థితయా–లేచిన, తయా–ఆ రతిదేవిచే, పురః –ముందట, క్షితౌ–భూమియందు, పురుషాకృతి–పురుషుని ఆకారమువంటి యాకారముగల, కేవలమ్–ఒక్క, హరకోపానలభస్మ–శివునియొక్క కోపాగ్ని సంబంధమగు బూడిద, దదృశే–అగపడెను.

తాత్పర్యము:– 'ఓ ప్రాణేశ్వరా! బ్రతికియుంటివా?' అని పలికి లేచిన ఆ రతిదేవిచే ముందట భూమియందు పురుషుని ఆకారము వంటి యాకారముగల ఒక్క శివుని కోపాగ్ని సంబంధమగు బూడిద అగపడెను.

పాఠాన్తరాలు :– కృతి – కృతిః

విభక్తులు/క్రియలు:– 1.అయి–అవ్యయము, 2. జీవితనాథ–**హే జీవితనాథ** , హే జీవితనాథౌ, హే జీవితనాథాః, అకారాన్తపుంలింగ జీవితనాథ శబ్దము, సంబోధన ప్రథమా విభక్తి ఏకవచనము, 3. జీవసి–క్రియ, లట్, మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, 4. ఇతి–అవ్యయము, 5. అభిధాయ – అభి+ధా+క్త్వా–ల్యబన్తము, 6. ఉత్థితయా– ఉత్థితయా, ఉత్థితాభ్యామ్, ఉత్థితాభిః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ

ఉత్థితా శబ్దము, తృ.ఏ. 7. తయా – **తయా**, తాభ్యామ్, తాభిః, దకారాన్త స్త్రీలింగతచ్ఛబ్దము,తృ.ఏ., 8. పురః, కేవలమ్ – అవ్యయాలు, 9. క్షితౌ – **క్షితౌ,** క్షిత్యోః, క్షితిషు, ఇకారాన్త స్త్రీలింగ క్షితిశబ్దము, స.ఏ., 10. పురుషాకృతి – **పురుషాకృతి,** పురుషాకృతినీ, పురుషాకృతీని, ఇకారాన్త నపుంసక లింగ పురుషాకృతి శబ్దము, ప్ర.ప., 11. హరకోపానలభస్మ –**... భస్మ,** ...భస్మనీ, ...భస్మాని, నకారాన్త నపుంసకలింగ భస్మన్శబ్దము, ప్ర.ఏ. 12. దదృశే– క్రియ–దృశ్+లిట్–ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

సమాసాలు:–

1) జీవితనాథ – జీవితస్య నాథః (ష.త) జీవితనాథః, తత్సమ్బుద్ధౌ।

2) పురుషాకృతి – పురషస్య ఆకృతిః ఇవ ఆకృతిః యస్య (బహువ్రీహి) తత్।

3) హరకోపానలభస్మ – కోప ఏవ అనలః (మయూరవ్యంసకాది తత్పు.) కోపానలః హరస్య కోపానలః (ష.త) హరకోపానలః, హరకోపానలస్య భస్మ (ష.త)।

సంధులు :–

1) జీవసి+ఇతి – జీవసీతి–సవర్ణదీర్ఘసంధిః।

2) ఇతి+అభిధాయ – ఇత్యభిధాయ – యణాదేశసంధిః।

3) అభిధాయ+ఉత్థితయా – అభిధాయోత్థితయా – గుణసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. అయి – అవ్యయకోషః (108)

'ప్రశ్నానురాగాదిష్వపి దృశ్యతే'

1. సంబోధనే – 'అయి విజహీహి దృఢోపగూహనమ్–1'

2. అనునయే – 'అయి ఘనోరు! పదాని శనైః శనైః' (వేణీసంహారే)

'అయి సాహసకారిణి' (రత్నావలీ)

3. ప్రశ్నే – 'అయి కఠోరయశః కిల తే ప్రియమ్'!

4. అనురాగే – 'అయి జీవితనాథ! జీవసి' (కు.సం.4–3)

ఈ శ్లోకాన్నే 'అయి' అను అవ్యయ పద వివరణసందర్భంగా అవ్యయకోశము ఉదాహరించుట గమనింపదగినది. అనురాగ ఏవ ప్రణయకోపరూపాహ్వాన మితి 'నిపాతావ్యయోపసర్గవృత్తిః'।

2) కేవలమ్– 1) Only, Merely, Solely, Entirely, Absolutely, Wholly అని 'ఆప్టే' మహాశయుడు. అవ్యయము.

ఎ) కేవలమిదమేవ పృచ్ఛామి – కాదంబరి (155)

బి) శ్లో॥ బలమార్తభయోపశాన్తయే
విదుషాం సత్కృతయే బహుశ్రుతమ్
వసు తస్య విభోర్న **కేవలం**
గుణవత్తాపి పరప్రయోజనా॥ ర.వం.8–31

"(అజ) మహారాజు వద్ద నున్న సర్వసద్గుణములు లోకోపకారమునకే ఉపయోగపడినవి అని తాత్పర్యము."

క్రియాదర్శము:– దదృశే – 'దృశిర్ ప్రేక్షణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః భ్వాదయః।

రూపాలు – **దదృశే** – దదృశాతే – దదృశిరే

శ్లో॥ విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితం
కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్।
వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయాగతా
శ్రుతప్రభావా **దదృశే**ఉ **థ** నందినీ॥ ర.వం. 3–40

.... నందినీ నామకమయిన వసిష్ఠమహర్షియొక్క ధేనువుకూడ **అగపడెను.**

11

శ్లో॥ అథ సా పునరేవ విహ్వలా
వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ।
విలలాప వికీర్ణమూర్ధజా
సమదుఃఖామివ కుర్వతీ స్థలీమ్॥ **4**

పదవిభాగము:– అథ, సా, పునః, ఏవ, విహ్వలా, వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ, విలలాప, వికీర్ణమూర్ధజా, సమదుఃఖామ్, ఇవ, కుర్వతీ, స్థలీమ్।

అన్వయక్రమము:– అథ పునః ఏవ విహ్వలా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ వికీర్ణమూర్ధజా సా స్థలీం సమదుఃఖాం కుర్వతీ ఇవ విలలాప।

ప్రతిపదార్థము:– అథ – పిమ్మట, పునః + ఏవ – మఱియు, విహ్వలా – భయనిశ్చేష్టితయై, వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ – భూమిపై పొరలుటచే బూడిద రంగుగల స్తనములు గలదై, వికీర్ణమూర్ధజా – విడివడి వ్రేలాడుచున్న తలవెంట్రుకలు గలదై, సా – ఆ రతిదేవి, స్థలీమ్ – ఆ త్ర్యమ్బకాశ్రమభూమిని, సమదుఃఖామ్ –

సమానముగా దుఃఖముగల దానినిగా, కుర్వతీ + ఇవ – చేయుచున్నదియు వలె, విలలాప – విలపించెను.

తాత్పర్యము:– పిమ్మట, భయనిశ్చేష్టిత, భూమిపై పొరలుటచే బూడిద రంగు గలస్తనములుగల, విడివడి వ్రేలాడుచున్న తలవెంట్రుకలు గలదియగు ఆ రతీదేవి ఆ త్ర్యమ్బకా శ్రమభూమిని సమానముగా దుఃఖముగల దానినిగా చేయుచున్నదియు వలె విలపించెను.

పాఠాన్తరాలు:– ధూసరస్తనీ – ధూసరాకృతిః।

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. అథ, ఏవ, పునః, ఇవ – అవ్యయాలు, 2. విహ్వలా – **విహ్వలా**, విహ్వలే, విహ్వలాః, అకారాన్త స్త్రీలింగ విహ్వలా శబ్దము, ప్ర.ఏ., 3. వసు...స్తనీ – **స్తనీ**, ...స్తన్యౌ, ...స్తన్యః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ స్తనీ శబ్దము, ప్ర.ఏ., 4. వికీర్ణమూర్ధజా – **వికీర్ణమూర్ధజా**, వికీర్ణమూర్ధజే, వికీర్ణమూర్ధజాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ వికీర్ణమూర్ధజా శబ్దము ప్ర.ఏ., 6. సా – **సా**, తే, తాః, దకారాన్త స్త్రీలింగతచ్ఛబ్దము, ప్ర.ఏ., 6. స్థలీమ్–**స్థలీమ్**, స్థల్యౌ, స్థలీః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ స్థలీ శబ్దము. ద్వి.ఏ., 7. సమదుఃఖామ్ – **సమదుఃఖామ్**, సమదుఃఖే, సమదుఃఖాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సమదుఃఖా శబ్దము, ద్వి.ఏ., 8. కుర్వతీ – కుర్వతీ, కుర్వత్యౌ, కుర్వత్యః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ కుర్వతీ శబ్దము ప్ర.ఏ., 9. విలలాప – వి + లప్ + లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః ।

సమాసాలు:–

1) వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ – వసుధాయా ఆలింగనమ్(ష.త) వసుధాలిఙ్గనమ్, వసుధాలిఙ్గనేన ధూసరౌ స్తనౌ యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
2) వికీర్ణమూర్ధజా – వికీర్ణాః మూర్ధజాః, యస్యాః (బహువ్రీహి) సా।
3) సమదుఃఖామ్ – సమం దుఃఖం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, సమదుఃఖా, తామ్।

సంధులు:– పునః + ఏవ – పునరేవ – విసర్గసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. విహ్వలః– (త్రి)

ఎ) వి + హ్వల్ + అచ్ – భయాదినాభిభూతః

బి) శ్లో॥ క్షణమాత్రసఖీం సుజాతయోః
స్తనయోస్తామలోక్య **విహ్వలా**।
నిమిమీల నరోత్తమప్రియా
హృతచన్ద్రా తమసేవ కౌముదీ॥ ర.వ. 8–37

..... ఇందుమతి యొక్క స్తనములమీద చెలికత్తెవలె క్షణకాలము పడియున్న ఆ మాలనుచూచి భయభ్రాంతయైన ఇందుమతి, రాహువుచేత మ్రింగబడిన చంద్రునియొక్క వెన్నెలవలె కన్నులను మూసికొనెను (మరణించెనని తాత్పర్యము)"

సి) "....విక్లవో విహ్వలః స్మృతః" అని హలాయధకోశము

డి) 'విత్తవ్యాధి వికారవిహ్వలగిరాం నామాపి న శ్రూయతే' అని భర్తృహరి.

క్రియాదర్శము :– విలలాప – వి–ఉపసర్గ, లప (లప్) వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాది ప్రకరణమ్(1). లిట్ ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః

రూపాలు – **విలలాప** – విలేపతుః – విలేపుః

శ్లో ॥ **ఉపమానమభూద్విలాసినాం**
కరణం యత్తవ కాన్తిమత్తయా।
తదిదం గతమీదృశీం దశాం న
విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః ॥ **5**

పదవిభాగము:– ఉపమానమ్, అభూత్, విలాసినామ్, కరణమ్, యత్, తవ, కాన్తిమత్తయా, తద్, ఇదమ్, గతమ్, ఈదృశీమ్, దశామ్, న, విదీర్యే, కఠినాః, ఖలు, స్త్రియః।

అన్వయక్రమము:– యత్, తవ, కరణం కాన్తిమత్తయా విలాసినామ్ ఉపమానమ్ అభూత్ తద్ ఇదమ్ ఈదృశీం దశాం గతం న విదీర్యే స్త్రియః కఠినాః ఖలు।

ప్రతిపదార్థము:– యత్ – ఏ, తవ – నీయొక్క, కరణమ్ – దేహము, కాన్తిమత్తయా – సౌందర్యకారణముచే, విలాసినామ్–విలాసవంతులకు, ఉపమానమ్ – పోల్చదగినదియై, అభూత్ – ఆయెనో, తద్ – ఆ శరీరము, ఇదమ్–ఇదే, ఈదృశీమ్ – ఇట్టి, దశామ్ – అవస్థను, గతమ్ – పొందినది, న విదీర్యే– చీల్పబడకుంటిని, స్త్రియః – స్త్రీలు, కఠినాః – కఠినలు, ఖలు – కదా?.

తాత్పర్యము:– "ఏ నీయొక్క దేహము సౌందర్యకారణముచే విలాసవంతులకు పోల్చదగినదియై ఆయెనో, ఆ శరీరము ఇదే ఇట్టి అవస్థను పొందినది. చీల్చ

బడకుంటిని, స్త్రీలు కఠినలుగదా" (అని రతిదేవి విలపించుచున్నది)

పాఠాన్తరాలు:- విదీర్యే - చ దీర్యే.

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. యత్ - **యత్**, యే, యాని, దకారాన్త నపుంసకలింగ యచ్ఛబ్దము ప్ర.ఏ., 2. తవ - **తవ/తే**, యువయోః/వామ్, యుష్మాకమ్/వః, దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము, 3. కరణమ్ - **కరణమ్,** కరణే, కరణాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ కరణ శబ్దము ప్ర.ఏ., 4. కాన్తిమత్తయా - **కాన్తిమత్తయా**, కాన్తిమత్తాభ్యామ్, కాన్తిమత్తాభిః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కాన్తిమత్తాశబ్దము, తృ.ఏ 5. విలాసినామ్ - విలాసినః, విలాసినోః, **విలాసినామ్**, నకారాన్త పుంలింగ విలాసిన్ శబ్దము, ష.బ., 6. ఉపమానమ్ - ఉపమీయతే అనేన ఇతి ఉపమానమ్, ల్యుట్‌ప్రత్యయః, 7. అభూత్-క్రియ, భూతే లుఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, 8. తద్ - **తద్**, తే, తాని, దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము ప్ర.ఏ., 9. ఇదమ్ - **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని, మకారాన్త నపుంసకలింగ **ఇదమ్** శబ్దము, ప్ర.ఏ, 10. ఈదృశీమ్ - **ఈదృశీమ్**, ఈదృశ్యౌ, ఈదృశీః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ ఈదృశీశబ్దము, ద్వి.ఏ., 11. దశామ్- **దశామ్**, దశే, దశాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ దశాశబ్దము, ద్వి.ఏ. 12. గతమ్ - **గతమ్**, గతే, గతాని, అకారాన్తనపుంసకలింగ గత శబ్దము ప్ర.ఏ 13.న, ఖలు అవ్యయాలు. 14. విదీర్యే - వి + దృ + లట్ - ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః (కర్మకర్తరి), స్త్రియః - స్త్రీ, స్త్రియౌ, **స్త్రియః** - ఈకారాన్త స్త్రీలింగ స్త్రీశబ్దము ప్ర.బ. 16. కఠినాః - కఠినా, కఠినే, కఠినాః - ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కఠినా శబ్దము, ప్ర.బ.

సంధులు:- అభూత్ + విలాసినామ్- అభూద్విలాసినామ్ - జశ్త్వసంధిః

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు:-

1. ఖలు :- అవ్యయము ఎ) ఖల్ + బాహులకాద్ ఉన్ - నిశ్చితమ్

బి) శ్లో॥ అయి! సమ్ప్రతి దేహి దర్శనం
స్మర! పర్యుత్సుక ఏష మాధవః।
దయితాస్వనవస్థితం నృణాం
న **ఖలు** ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే॥ కు.సం-4-28

సి) 'నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయే ఖల్వ'తి సింహః।

డి) అవ్యయకోశము (326)
నిషేధ-వాక్యాలంకార - జిజ్ఞాసా - అనునయ - నియమ - నిశ్చయ-హేతు విషాదా దయోఽస్యార్థాః।

1) నిషేధే - 'ఖలు కృత్వా। 'నిర్ధారితేఽర్థే లేఖేన ఖలూక్త్వా ఖలు వాచికమ్' (మాఘః 2-70)

2) వాక్యాలంకారే - 'అథో ఖల్వాహుః'।

3) జిజ్ఞాసాయామ్- 'ప్రత్యూహేన క్రతూనాం న ఖలు మఖభుజో భుంజతే వా హవీంషి' అనర్ఘరాఘవే 1-25)

4. అనునయే - 'న ఖలు న ఖలు ముగ్ధే। సాహసం కార్యమేతత్' (నాగానందే 2-11)

5) నియమే - 'ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం ధియః' (కిరాతా 1-25)

6) నిశ్చయే - 'ఖలు దీయతే తుభ్యమ్'

7) హేతౌ - 'త్వదధీనం ఖలు దేహినాం సుఖమ్' - కు.సం.4-10

8) విషాదే - 'న విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః' -కు.సం. 4-5

9) పాదపూరణేఽపి - యథా 'వధ్యాః ఖలు న వధ్యన్తే-' రామాయణమ్ 3-41-6

10) వీప్సాయామపి దృశ్యతే - యథా - 'కాలే ఖలు సమారబ్ధాః ఫలం బధ్నన్తి నీతయః। రఘువంశమ్

II) విలాసినామ్ ఎ) విలసనశీలాః విలాసినః తేషాం విలాసినామ్.

బి) విలాసలక్షణమ్-

శ్లో॥ ధీరసంచారిణీ దృష్టిర్గతిర్గోవృషభాఞ్చితా।
స్మితపూర్వమథాలాపో విలాస ఇతి కీర్తితః॥ (దశరూపకే)

'విలాసో భూషణాలాపగతికర్మసు చారుతా' ఇతి చ.

అలంకారములు:- అస్మిన్ శ్లోకే కారణాత్ కార్యసమర్థనస్వరూపోఽర్థాన్తర - న్యాసోఽలంకారః

లక్షణమ్ - సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యామ్।
నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాసః॥ - రుయ్యక 'అలంకార సర్వస్వమ్'. కార్యము కారణమునకు, కారణము కార్యమునకు సమర్థకమగుట 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార' మనబడును.

క్రియాదర్శము:- విదీర్యే -వి-ఉపసర్గ, దౄ - విదారణే- క్ర్యాదిప్రకరణమ్, పరస్మైపదీ, సకర్మకమ్, సేట్, కర్మకర్తరి ప్రయోగము లట్. రూపాలు.

శ్లో॥ క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితాం
వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః।
నలినీం క్షతసేతుబన్ధనో
జలసంఘాత ఇవాసి విద్రుతః ॥ 6

పదవిభాగము:– క్వ, ను, మామ్, త్వదధీనజీవితామ్, వినికీర్య, క్షణభిన్నసౌహృదః నలినీమ్, క్షతసేతుబన్ధనః, జలసంఘాతః, ఇవ, అసి, విద్రుతః।

అన్వయక్రమము:– క్షతసేతుబన్ధనః జలసంఘాతః నలినీమ్ ఇవ త్వదధీనజీవితాం మాం వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః క్వ ను విద్రుతః అసి।

ప్రతిపదార్థము:– క్షతసేతుబన్ధనః – తెగగొట్టబడిన ఆనకట్టగల, జలసంఘాతః – నీటి ప్రవాహము, నలినీమ్+ఇవ – పద్మసమూహమువలె, త్వదధీనజీవితామ్– నీ అధీనమైన ప్రాణముగల, మామ్ – నన్ను, క్వ ను వినికీర్య– ఎక్కడ పడవైచి, క్షణభిన్నసౌహృదః–క్షణములో త్రుంపబడిన మైత్రిగలవాడవై, విద్రుతః–కరిగి పోయిన వాడవు, అసి–అయితివి.

తాత్పర్యము:– (ఓ ప్రియుడా) తెగగొట్టబడిన ఆనకట్టగల నీటి ప్రవాహము పద్మ సమూహమునువలె, నీ అధీనమయిన ప్రాణముగల నన్ను ఎక్కడ పడవైచి క్షణములో త్రుంపబడిన మైత్రిగలవాడై కరిగి పోయినవాడవు అయితివి.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. క్షతసేతుబన్ధనః – **బన్ధనః**, ..బన్ధనౌ, ...బన్ధనాః, అకారాన్త పుంలింగ ...బన్ధన శబ్దము ప్ర.ఏ., 2. జలసంఘాతః – **జలసంఘాతః**, జలసంఘాతౌ, జలసంఘాతాః, అకారాన్త పుంలింగ జలసంఘాత శబ్దము, ప్ర.ఏ. 3. నలినీమ్ – **నలినీమ్,** నలిన్యౌ, నలినీః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ నలినీశబ్దము ద్వి.ఏ. 4. ఇవ, క్వ, ను – అవ్యయాలు, 5. త్వదధీనజీవితామ్ – **జీవితామ్,** జీవితే, జీవితాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ జీవితా శబ్దము, ద్వి.ఏ. 6. మామ్ – **మామ్/మా,** ఆవామ్/నౌ, అస్మాన్/నః, దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము ద్వి.ఏ. 7. వినికీర్య – వి + ని + కృ + క్త్వా – ల్యబన్తము. 8. క్షణభిన్నసౌహృదః – సౌహృదః, సౌహృదౌ, సౌహృదాః అకారాన్తపుంలింగ సౌహృదశబ్దము ప్ర.ఏ. 9. విద్రుతః – విద్రుతః, విద్రుతౌ, విద్రుతాః అకారాన్త పుంలింగ విద్రుత శబ్దము ప్ర.ఏ. 10. అసి – క్రియ– అస్ + లట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

సమాసాలు:–

1) క్షతసేతుబంధనః – సేతోః బన్ధనమ్(ష.త) సేతుబంధనమ్– క్షతం సేతుబంధనం యేన (బహువ్రీహి) సః।
2) జలసంఘాతః – జలానాం సంఘాతః(ష.త) జలసంఘాతః।

3) త్వదధీనజీవితామ్ – తవ అధీనం (ష.త) త్వదధీనం, త్వదధీనం జీవితం యస్యాః (బహువ్రీహి) సా, తామ్।
4) క్షణభిన్నసౌహృదః – శోభనం హృదయం యస్య (బహువ్రీహి) సః, సుహృత్, సుహృదో భావః సౌహృదమ్, క్షణేన భిన్నం సౌహృదం యేన (బహువ్రీహి) సః।
5) విద్రుతః – విశేషేణ ద్రుతః (ప్రాది తత్పు)

సంధులు:–

1) క్షతసేతుబంధనః + జలసంఘాతః–క్షణసేతుబంధనో జలసంఘాతః – ఉత్వాదేశసంధిః।
2) జలసంఘాతః + ఇవ – జలసంఘాత ఇవ – విసర్గలోపసంధిః।
3) ఇవ + అసి – ఇవాసి – సవర్ణదీర్ఘసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. ను – అవ్యయకోశము (483)

'ప్రశ్నప్రతివచనోపమానవితర్కోత్ప్రేక్షా విషాదపాదపూరణాదిషు వర్తతేऽ యమ్'।

1. ప్రశ్నే– 'కో ను వాచమీరయత్యన్తరిక్షే' ।
 కిం ను వై జృమ్భతే కిల'।
 'కో న్వస్మిన్ సామ్ప్రతం లోకే'। –రామాయణమ్
2. ప్రతివచనే – 'ఆకర్షీః కటం దేవదత్త? అయం ను కరోమి భోః'।
 అయం ను అకార్షమ్।
3. ఉపమానే – 'వృక్షస్య ను తే పురుహూత వయాః' ఋగ్–6–24–3
4. వితర్కే – 'క్షాళితం ను శమితం ను వధూనాం ద్రావితం ను హృదయం మధువారైః' – మాఘే–10–4
6. ఉత్ప్రేక్షాయామ్ – 'రఞ్జితా ను వివిధాస్తరుశైలా నామితం ను గగనం స్థగితం ను'। కిరాతార్జునీయే 9–15
7. **విషాదే – క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితామ్** (కు.సం.4–6)
8. పాదపూరణే – ఆఖ్యాస్యామి ను తే తత్త్వమ్।
9. క్వచిద్ విస్మయేऽపి। యథా – 'క్వ ను ఖలు విదితస్తే కోऽప్యసౌ ధాతువాదః' పాదుకాసహస్రే – 501

10.ఏవం అనునయేఽపి – 'త్వం ను మే ప్రియతమా హి వధూనామ్' ఇత్యాదౌ।

క్రియాదర్శనము:– అసి – అస (అస్) భువి (ఉండుట) అదాది ప్రకరణమ్(2), అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్–మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

రూపాలు – **అసి** – స్థః – స్థ

అలంకారములు:– ఇందు 'ఉపమాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్– ఉపమానోపమేయయోః సాధర్మ్యే
భేదాభేదతుల్యత్వే **ఉపమా।**
– శ్రీరాజానకరుయ్యక 'అలంకార సర్వస్వము'

ఉపమానోపమేయములకు సాధర్మ్యము భేదాభేదతుల్యముగనున్నచో 'నుపమాలంకార'మగును.

శ్లో॥ కృతవానసి విప్రియం న మే
ప్రతికూలం న చ తే మయా కృతమ్।
కిమకారణమేవ దర్శనం
విలపన్త్యై రతయే న దీయతే॥ 7

పదవిభాగము:– కృతవాన్, అసి, విప్రియమ్, న , మే, ప్రతికూలమ్, న, చ, తే, మయా, కృతమ్, కిమ్, అకారణమ్, ఏవ, దర్శనమ్, విలపన్త్యై, రతయే, న, దీయతే।

అన్వయక్రమము:– (జీవితనాథ!) మే విప్రియమ్ కృతవాన్ న అసి। మయా చ తే ప్రతికూలం న కృతమ్। అకారణమ్ ఏవ విలపన్త్యై రతయే కిం దర్శనం న దీయతే।

ప్రతిపదార్థము:– (హే జీవితనాథ। – ఓ ప్రాణేశ్వరా!), మే – నాకు, విప్రియమ్ – అపరాధమును, కృతవాన్ – చేసినవాడవు, న+అసి–కావు, మయా చ – నాచేతను, తే – నీకు, ప్రతికూలమ్ – విరోధము, న కృతమ్ – చేయబడినది కాదు, అకారణమ్ + ఏవ – కారణములేకుండగానే, విలపన్త్యై – విలపించుచున్న, రతయే–రతిదేవికి, కిమ్ దర్శనమ్ – ఏల దర్శనము, న దీయతే – ఇప్పింపకున్నావు.

తాత్పర్యము:– (ఓ ప్రాణేశ్వరా!) నాకు అపరాధము చేసినవాడవు కావు. నా చేతను విరోధము నీకు చేయబడినది కాదు. కారణము లేకుండగానే, విలపించుచున్న రతిదేవికి ఏల దర్శనము ఇప్పింపకున్నావు.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. మే – **మే**, ఆవయోః, అస్మాకమ్/నః, దకారాన్తపుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము ష.ఏ 2. విప్రియమ్ – **విప్రియమ్,** విప్రియౌ, విప్రియాన్, అకారాన్త పుంలింగ విప్రియ శబ్దము ద్వి.ఏ. 3. కృతవాన్ – **కృతవాన్**, కృతవన్తౌ, కృతవన్తః, తకారాన్త పుంలింగ కృతవత్‌శబ్దము, ప్ర.ఏ. 4. న, చ, ఏవ, కిమ్ – అవ్యయాలు, 5. మయా–**మయా,** ఆవాభ్యామ్, అస్మాభిః, దకారాన్తపుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము తృ.ఏ. 6. ప్రతికూలమ్ – **ప్రతికూలమ్**, ప్రతికూలే, ప్రతికూలాని, అకారాన్త నపుంసక లింగ ప్రతికూలశబ్దము, ప్ర.ఏ. 7. కృతమ్ – **కృతమ్**, కృతే, కృతాని, అకారాన్తనపుంసకలింగ కృతశబ్దము ప్ర.ఏ. 8. అకారణమ్ – **క్రియావిశేషణము** 9. విలపన్త్యై – **విలపన్త్యై,** విలపన్తీభ్యామ్, విలపన్తీభ్యః, ఈకారాన్త స్త్రీలింగ విలపన్తీ శబ్దము, చ.ఏ. 10. రతయే – **రతయే,** రతిభ్యామ్, రతిభ్యః , ఇకారాన్త స్త్రీలింగరతి శబ్దము, చ.ఏ., 11. దర్శనమ్ – దర్శనమ్, దర్శనే, దర్శనాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ దర్శన శబ్దము ప్ర.ఏ. 12. దీయతే – క్రియ – కర్మణి ప్రయోగము – లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

సమాసాలు:–

1) విప్రియమ్ – విపరీతం ప్రియమ్ (ప్రాదితత్పు.) విప్రియమ్।
2) అకారణమ్ – అవిద్యమానం కారణం యస్మిన్(బహువ్రీహి) కర్మణి తత్ యథా స్యాత్తథా।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. రతిః– ఎ) రమ్యతేఽనయా ఇతి। రమ్ క్తిన్।

బి) శ్లో॥ మనో మథ్నాతి సర్వేషాం పంచబాణేన కామినామ్।
తన్నామ మన్మథస్తేన ప్రవదన్తి మనీషిణః॥

శ్లో॥ తస్య పుంసో వామపార్శ్వాత్ కామస్య కామినీ వరా।
బభూవాతీవ లలితా సర్వేషాం మోహకారిణీ।

శ్లో॥ రతిర్బభూవ సర్వేషాం తాం దృష్ట్వా సస్మితాం సతీమ్।
రతీతి తేన తన్నామ ప్రవదన్తి మనీషిణః॥ – ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే.

సి) శ్లో॥ ....కామపత్నీ రతిః స్మృతా॥ అని హలాయుధకోశము

డి) శ్లో॥ సాక్షాత్ కామం నవమివ రతిర్మాలతీ మాధవం యత్।
మాలతీమాధవమ్ 1–15

ఇ) శ్లో॥ రతే ర్గృహీతానునయేన కామం
ప్రత్యర్పితస్వాఙ్గమివేశ్వరేణ।

కాకుత్థ్సమాలోకయతాం నృపాణాం
మనో బభూవేన్దుమతీనిరాశమ్॥ ర.వం-6.2

"రతిదేవి యొక్క ప్రార్థనను మన్నించి, శివుడు మన్మథునకు నిజశరీరము నీయగా, ఆ నూతనశరీరము పొందిన మన్మథుడా! అన్నట్లున్న....."

యఫ్) కుమారసంభవమహాకావ్యమున - 3.23వ శ్లోకమును చూడగలరు.

క్రియాదర్శము:- దీయతే- దాణ్(దా) దానే (ఇచ్చుట), భ్వాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లట్. కర్మణి ప్రయోగము - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః ఆత్మనేపదీ.

రూపాలు - **దీయతే** - దీయేతే - దీయన్తే

శ్లో॥ స్మరసి స్మర! మేఖలాగుణై-
రుత గోత్రస్ఖలితేషు బన్ధనమ్।
చ్యుతకేసరదూషితేక్షణా-
న్యవతంసోత్పలతాడనాని వా?॥ 8

పదవిభాగము:- స్మరసి, స్మర!, మేఖలాగుణైః, ఉత, గోత్రస్ఖలితేషు, బన్ధనమ్, చ్యుతకేసరదూషితేక్షణాని, అవతంసోత్పలతాడనాని, వా।

అన్వయక్రమము:- స్మర! గోత్రస్ఖలితేషు మేఖలాగుణైః బన్ధనం స్మరసి ఉత। చ్యుతకేసర దూషితేక్షణాని అవతంసోత్పలతాడనాని స్మరసి వా।

ప్రతిపదార్థము:- స్మర! - ఓమన్మథుడా! గోత్రస్ఖలితేషు - పేరియందలి పొరబాటులందు, మేఖలాగుణైః - మొలత్రాటి దారములతో, బన్ధనమ్ - కట్టుటను, స్మరసి ఉత - తలచుచున్నావా?, చ్యుతకేసర దూషితేక్షణాని - రాలిన కేసరములచేత దూషితమైన కన్నులుగలవైన, అవతంసోత్పలతాడనాని - చెవికొననుంచు నల్లకలువలతోడి తాడనములను, స్మరసి వా-తలచుచున్నావా?

తాత్పర్యము:- ఓ మన్మథుడా! పేరి యందలి పొరబాటులందు (నన్ను మఱియొకతె పేర పిలిచిన నేరమికై) మొలత్రాటి దారములతో కట్టుటను తలచుచున్నావా? రాలిన కేసరములచేత దూషితమైన కన్నులుగలవైన చెవికొననుంచు నల్లకలువలతోడి తాడనములను తలచుచున్నావా?

పాఠాన్తరాలు:- వా-చ

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. స్మర!-**హే స్మర!,** హే స్మరౌ, హే స్మరాః, అకారాన్తపుంలింగ స్మరశబ్దము సం.ప్ర.ఏ, 2. గోత్రస్ఖలితేషు - గోత్రస్ఖలితే, గోత్రస్ఖలితయో ః, **గోత్రస్ఖలితేషు,** అకారాన్తనపుంసకలింగ గోత్రస్ఖలితశబ్దము స.బ., 3. మేఖలాగుణైః - మేఖలాగుణేన, మేఖలాగుణాభ్యామ్, **మేఖలాగుణైః,** అకారాన్త పుంలింగ మేఖలాగుణశబ్దము తృ.బ., 4. బన్ధనమ్ - **బన్ధనమ్,** బన్ధనే, బన్ధనాని - అకారాన్త నపుంకలింగ బన్ధన శబ్దము, ద్వి.ఏ., 5. స్మరసి - క్రియ-స్మృ(చిన్తాయామ్) - లట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, 6. ఉత, వా-అవ్యయాలు, 7. చ్యుత...ఈక్షణాని....ఈక్షణమ్, ...ఈక్షణే, **...ఈక్షణాని,** అకారాన్తనపుంసకలింగ ...ఈక్షణ శబ్దము ద్వి.బ., 8. అవ...తాడనాని-...తాడనమ్, ...తాడనే, ...తాడనాని, అకారాన్తనపుంసకలింగ ..తాడనశబ్దము ద్వి.బ.

సమాసాలు:-

1) గోత్రస్ఖలితేషు - గోత్రే స్ఖలితాని (స.త) గోత్రస్ఖలితాని, తేషు।

2) మేఖలాగుణైః - మేఖలాయా గుణాః (ష.త) మేఖలాగుణాః, తైః।

3) చ్యుతకేసరదూషితేక్షణాని - చ్యుతాశ్చ తే కేసరాః(కర్మధా) చ్యుతకేసరాః। దూషితేక్షణాని - దూషితే ఈక్షణే యేషు (బహువ్రీహి) తాని। చ్యుతకేసరైః దూషితేక్షణాని (తృ.త) చ్యుతకేసరదూషితేక్షణాని।

4) అవతంసోత్పలతాడనాని-అవతంసస్య ఉత్పలాని(ష.త) అవతంసోత్పలాని, అవతంసోత్పలైః, తాడనాని (తృ.త)।

సంధులు:-

1) మేఖలాగుణైః + ఉత - మేఖలాగుణైరుత - విసర్గసంధిః।

2) ఈక్షణాని + అవతంతసోత్పల. - ఈక్షణాన్యవతంసోత్పల. - యణాదేశసంధిః

3) అవతంస + ఉత్పల - అవతంసోత్పల - గుణసంధిః।

యణాదేశసన్ధిః - ఇకో యణచి (సూ 6-1-74) ఇ, ఉ, ఋ, ఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చు పరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా య్,వ్,ర్,ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు:-

1. అవతంసః- (పుం-నపుంసక) ఎ) అవ+తంస్+ఘఞ్

బి) శ్లో॥ కర్ణపూరేఽపి దృశ్యేతే తథోత్తంసావతంసకౌ॥ 554

- అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో॥ అయం సుజాతోఽనుగిరం తమాలః
ప్రవాలమాదాయ సుగన్ధి యస్య।
యవాఙ్కురాపాణ్డుకపోలశోభీ
మయాఽవతంసః పరికల్పితస్తే॥ ర.వం. 13-49

"..... యవాంకురములవలె తెల్లనైన నీ కపోలమునందు ప్రకాశించునట్టి కర్ణావతంసముగా అలంకారమును కల్పించితిని.

డి) శ్లో॥ చిచీషతాం జన్మవతామలఘ్వీం
యశోవతంసాముభయత్ర భూతిమ్।
అభ్యర్థితా బంధుషు తుల్యరూపా
వృత్తిర్విశేషేణ తపోధనానామ్॥ – కిరాతార్జునీయే 3-11

"గొప్ప దైనట్టియు, కీర్తి భూషణముగా గలట్టి, ఇహపరలోకములయందు శ్రేయస్సును సంగ్రహింప నిచ్ఛగించుచున్నట్టి, మనుష్యులకు బంధువుల విషయమై సమానరూపమైన వ్యాపారము ఉచితమైనది. మునులకు నియమముచేత ఉచితమైనది.

2) ఉత– అవ్యయకోశము(220)

"ఉత వితర్కబాధార్థప్రశ్న సముచ్చయ పక్షాన్తరపాదపూరణేషు"।

ఎ) ఉతాత్యర్థే వికల్పే చ తర్కే **ప్రశ్నే** సముచ్చయే। ఇతి వాఙ్మయార్ణవః।

బి) వితర్కే – స్థాణురయమ్ **ఉత** పురుషః।

సి) బాధార్థే – 'అపి త్రుట్యద్గజదన్తః పరిణత **ఉత** పర్వతం భిన్ద్యాత్'।

డి) ప్రశ్నే – '**ఉత** దండః ప్రతిష్యతి?'।

ఇ) సముచ్చయే – 'స్వభావో బలవాను**త**'। కిరాతార్జునీయే 5-22 '**ఉత** భీమ **ఉ**తార్జునః'।

యఫ్) పక్షాన్తరే – 'ఏకమేవ వరం పుంసా**ముత** రాజ్యమ్ **ఉతా**శ్రమః।'

జి) పాదపూరణే– 'స సర్వలోకస్య శుభో భవ**త్యుత**'।

హెచ్) అత్యర్థేఽపి–'ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్నమధర్మోఽభిభవ**త్యుత**। (గీతా 1-40)

మరిన్ని వివరణములకు 'ఆప్టే' చూడగలరు.

క్రియాదర్శము :– స్మరసి – 'స్మృ – చిన్తాయామ్' (స్మరించుట) భ్వాది ప్రకరణమ్(1), సకర్మకమ్ – అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

రూపాలు – **స్మరసి** – స్మరథః–స్మరథ

**శ్లో॥ 'హృదయే వససీ'తి మత్ప్రియం
యదవోచస్తదవైమి కైతవమ్।
ఉపచారపదం న చేదిదం
త్వమనఙ్గః కథమక్షతా రతిః?॥ 9**

పదవిభాగము:– హృదయే, వససి, ఇతి, మత్ప్రియమ్, యత్, అవోచః, తత్, అవైమి, కైతవమ్, ఉపచారపదమ్, న, చేత్, ఇదమ్, త్వమ్, అనఙ్గః, కథమ్, అక్షతా, రతిః

అన్వయక్రమము:– హృదయే వససి ఇతి మత్ప్రియం యత్ అవోచః, తత్ కైతవమ్ అవైమి। ఇదమ్ ఉపచారపదం న చేత్ త్వమ్ అనఙ్గః కథం రతిః అక్షతా।

ప్రతిపదార్థము:– "హృదయే – ఎదలో, **వససి** – కాపురమున్నావు", ఇతి – అని, మత్ప్రియమ్–నాకు ఇష్టమైన, యత్ – ఏమాటను, **అవోచః**–పలికితివో, తత్ – ఆ మాటను, కైతవమ్ – పొల్లుగా, **అవైమి**–తలంతును, ఇదమ్ – ఈమాట, ఉపచారపదమ్ – ఇచ్చకముగా చెప్పినమాట, న చేత్ – కాదేని, త్వమ్ – నీవు, అనఙ్గః – దేహములేనివాడవు (కాగా), కథమ్ – ఎట్లు, రతిః– రతిదేవి, అక్షతా – నశింపకున్నది.

తాత్పర్యము:– (ఓ ప్రాణేశ్వరా!) 'ఎదలో కాపురమున్నావు' అని నాకు ఇష్టమైన ఏమాటను పలికితివో అది పొల్లుగా తలంతును. ఇది ఇచ్చకముగా చెప్పిన మాట కాదేని, నీవు దేహములేని వాడవు (కాగా) ఎట్లు రతిదేవి నశింపకున్నది.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. హృదయే – **హృదయే,** హృదయోః, హృదయేషు, అకారాన్త నపుంసకలింగ హృదయశబ్దము స.ఏ, 2. వససి – క్రియ – వస్ – లట్ మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, 3. ఇతి, న, చేత్ – అవ్యయాలు, 4. మత్ప్రియమ్ – **మత్ప్రియమ్,** మత్ప్రియే, మత్ప్రియాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ మత్ప్రియశబ్దము, ద్వి.ఏ., 5. యత్ – యత్, యే, యాని, దకారాన్తనపుంసకలింగ యత్ శబ్దము, ద్వి.ఏ., 6. అవోచః – క్రియ – లుజ్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః, 7. తత్ – **తత్,** తే, తాని, దకారాన్తనపుంసకలింగ తత్ శబ్దము, ద్వి.ఏ., 8. కైతవమ్ – కైతవమ్, కైతవే, కైతవాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ కైతవశబ్దము, ప్ర.ఏ., 9. అవైమి – అవ + ఇ + లట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః 10. ఇదమ్ – **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని, మకారాన్త నపుంసకలింగ ఇదమ్ శబ్దము ప్ర.ఏ., 11. ఉపచారపదమ్ – **ఉపచారపదమ్,** ఉపచారపదే, ఉపచారపదాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉపచారపదము, ప్ర.ఏ. 12. త్వమ్ – **త్వమ్**, యువామ్, యూయమ్, దకారాన్త పుంలింగయుష్మచ్ఛబ్దము ప్ర.ఏ., 13. అనఙ్గః – అనఙ్గః, అనఙ్గౌ, అనఙ్గాః అకారాన్త పుంలింగ అనఙ్గ శబ్దము ప్ర.ఏ. 14. కథమ్–

అవ్యయము, 15. రతిః-రతిః, రతీ, రతయః - ఇకారాన్త స్త్రీలింగ రతిశబ్దము, ప్ర.ఏ. 16. అక్షతా - అక్షతా, అక్షతే, అక్షతాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అక్షతా శబ్దము ప్ర.ఏ.

సమాసాలు:-

1) మత్ప్రియమ్ - మమ ప్రియమ్ (ష.త) మత్ప్రియమ్।

2) ఉపచారపదమ్ - ఉపచారస్య పదమ్ (ష.త) ఉపచారపదమ్।

3) అక్షతా - న క్షతా (నఞ్తత్పు.) అక్షతా।

సంధులు:-

1) వససి + ఇతి - వససీతి - సవర్ణదీర్ఘ సంధిః।

2) అవోచః + తత్ - అవోచస్తత్ - విసర్గసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు:-

1. కైతవమ్:- (నపుంసకమ్)

ఎ) కితవస్య భావః కర్మ వా యువాదిత్వాదణ్।

బి) శ్లో॥ **కైతవం** కపటం కూటం వ్యాజచ్ఛద్మోపధిచ్ఛలమ్।
మిషం నిభం చ నిర్దిష్టం వ్యపదేశశ్చ సూరిభిః॥ 709
- అని హలాయుధకోశము 10 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ధర్మః ప్రోజ్ఝితకైతవోఽత్ర పరమో నిర్మత్సరాణాం సతాం
వేద్యం వాస్తవమత్ర వస్తుశివదం తాపత్రయోన్మూలనమ్।
శ్రీమద్భాగవతే మహామునికృతే కిం వా పరైరీశ్వర -
స్సద్యో హృద్యవరుధ్యతేఽత్ర కృతిభిశ్శుశ్రూషుభిస్తత్క్షణాత్॥
శ్రీమద్భాగవతము ప్రథమస్కంధము-2

'మహాముని, జగద్గురువు అగు వ్యాసభగవానునిచే రచింపబడిన ఈ శ్రీమంతమైన భాగవతమునందు మాత్సర్య రహితమైనట్టి, సత్పురుషులయొక్క **కపటము** లేనట్టిదైన ఉత్కృష్టమైన ధర్మము (ఉన్నది.) సత్యమైనదియు, మంగళములొనగూర్చునదియు, మూడు విధములైన తాపములను సమూలముగా నశింపజేయునదియునైన తత్త్వము దీనిలో తెలియదగినది. ఇతరములచే ఫలమేమి? పుణ్యవంతులును వినుట కిచ్ఛగించుచున్నట్టి జనులచేత అప్పుడే మనస్సునందు ఈశ్వరుడు హఠాత్తుగా సాక్షాత్కరించునని తాత్పర్యము - భాగవతసుధాలహరి.

ఈ శ్లోక పూర్తి వ్యాఖ్యానమునకై - మహనీయుడు, పుణ్యపురుషుడు సరస్వతీపుత్ర శ్రీ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులవారు అందించిన భాగవతసుధాలహరి, ద్వితీయ సంపుటము టి.టి.డి. ప్రచురణను చూడ ప్రార్థన. ఇది ఐదు వ్యాఖ్యల సముల్లసితము. పోతనామాత్యుని అనువాదపద్యముతో వ్యాఖ్యానింపబడి ప్రచురింపబడినది.

క్రియాదర్శము:- 1) వససి-వస(వస్) నివాసే (నివసించుట) భ్వాది ప్రకరణమ్(1), అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్- మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు - **వససి** - వసథః - వసథ

2) **అవోచః**- ఎ) వచ(వచ్) పరిభాషణే (మాట్లాడుట), అకర్మకమ్, అదాది ప్రకరణమ్ (2) లుఙ్-మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు- **అవోచః**- అవోచతమ్ - అవోచత

బి) బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట) ద్వికర్మకమ్, సేట్ వచ్యాదేశే (ఉభయ) అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాది ప్రకరణమ్-2

రూపాలు - **అవోచః**, అవోచతమ్ - అవోచత.

2) **అవైమి** (అవ-ఉపసర్గ) ఇణ్ (ఇ, గతౌ(వెళ్లుట) అదాది ప్రకరణమ్-2, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లట్-ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు - అవైమి -అవేవః - అవేమః

అవతారికా :- న చ మే కశ్చిద్విచారః కిన్తు లోకశ్శోచ్యత ఇత్యాహ।

నా కొఱకేమియు దుఖము లేదు గాని లోకులకై విచారించుచున్నానని చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ పరలోకనవప్రవాసినః
ప్రతిపత్స్యే పదవీమహం తవ।
విధినా జన ఏష వఞ్చిత-
స్త్వదధీనం ఖలు దేహినాం సుఖమ్॥ 10

పదవిభాగము:- పరలోకనవప్రవాసినః, ప్రతిపత్స్యే, పదవీమ్, అహమ్, తవ, విధినా, జనః, ఏషః, వంచితః, త్వదధీనమ్, ఖలు, దేహినామ్, సుఖమ్.

అన్వయక్రమము:– పరలోకనవప్రవాసినః, తవ, పదవీమ్, అహమ్, ప్రతిపత్స్యే। విధినా ఏష జనః వంచితః దేహినామ్ సుఖం త్వదధీనం ఖలు।

ప్రతిపదార్థము:– పరలోకనవప్రవాసినః – పరలోకమునుగూర్చి క్రొత్తగా వెళ్లిన, తవ – నీయొక్క, పదవీమ్ – దారిని, అహమ్ – నేను, ప్రతిపత్స్యే – అనుసరించుచున్నాను, విధినా – దైవముచే, ఏషః+జనః – మనుష్యలోకము, వంచితః – వంచన చేయబడినది, దేహినామ్ – దేహధారులకు, సుఖమ్ – సౌఖ్యము, త్వదధీనమ్ ఖలు – నీ అధీనము గదా!

తాత్పర్యము:– పరలోకమునుగూర్చి క్రొత్తగా వెళ్ళిన నీ దారిని నేను అనుసరించుచున్నాను. దైవముచే మనుష్యలోకము వంచన చేయబడినది. దేహధారులకు సౌఖ్యము నీ యధీనము గదా!

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. పరలోకనవప్రవాసినః – **పరలోకనవప్రవాసినః**, పరలోకనవప్రవాసినోః, పరలోకప్రవాసినామ్, నకారాన్త పుంలింగ పరలోకప్రవాసిన్ శబ్దము, ష.ఏ, 2. తవ – **తవ / తే,** యువయోః / వామ్, యుష్మాకమ్ / వః ; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము, 3. పదవీమ్ – **పదవీమ్,** పదవ్యౌ, పదవీః ; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ పదవీశబ్దము. ద్వి.ఏ, 4. అహమ్ – **అహమ్,** ఆవామ్, వయమ్; దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 5. ప్రతిపత్స్యే – క్రియ, ప్రతి + పద్ + ల్రుట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః, 6. విధినా – **విధినా**, విధిభ్యామ్, విధిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ విధిశబ్దము, తృ.ఏ, 7. ఏషః – ఏషః, ఏతౌ, ఏతే; దకారాన్త పుంలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ. 8. జనః – **జనః**, జనౌ, జనాః; అకారాన్త పుంలింగ జన శబ్దము, ప్ర.ఏ, 9. వంచిత – **వంచితః**, వంచితౌ, వంచితాః; అకారాన్త పుంలింగ వంచిత శబ్దము. ప్ర.ఏ, 10. దేహినామ్ – దేహినః, దేహినోః, **దేహినామ్**; నకారాన్త పుంలింగ దేహిన్ శబ్దము. ష.బ, 11. సుఖమ్ – **సుఖమ్,** సుఖే, సుఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ సుఖ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 12. త్వదధీనమ్ – అధిశబ్దస్య శౌణ్డాదిత్వాత్ 'సప్తమీ శౌండైః' ఇతి సమాసః 'అద్యుత్తరపదాత్' ఇతి ఖప్రత్యయః, త్వదధీనమ్, త్వదధీనే, త్వదధీనాని, అకారాన్త నపుంసకలింగ త్వదధీనశబ్దము. ప్ర.ఏ 13. ఖలు – అవ్యయము.

సమాసాలు:–

1. పరలోకప్రవాసినః – పరః చాసౌ లోకః (కర్మధా.) పరలోకః , నవః చాసౌ ప్రవాసీ (కర్మధా.), నవప్రవాసీ, పరలోకస్య నవప్రవాసీ (ష.త) పరలోకనవప్రవాసీ, తస్య।
2. త్వదధీనమ్ – త్వయి అధీనమ్ (స.త) త్వదధీనమ్

సంధులు:–

1. జనః + ఏషః – జన ఏషః – విసర్గలోపసంధిః।

19

2. ఏషః + వంచితః – ఏష వంచితః – సులోపః।
   సూ – ఏతత్తదోః సులోపోఽకోరనఞ్ సమాసే హలి (సూ. 6–1–132) కకారము లేని ఏతద్ తద్ శబ్దముల మీది సుప్రత్యయము హల్లు పరముగా నున్నప్పుడు లోపించును, నఞ్ సమాసమున ఈ లోపము రాదు.
3. వంచితః + త్వద్ – వంచితస్త్వద్ – విసర్గసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

క్రియాదర్శము: – **ప్రతిపత్స్యే** – ప్రతి – ఉపసర్గ, పద (పద్) గతౌ (నడుచుట) సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, దివాది ప్రకరణమ్ (4), ల్రుట్, ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు – ప్రతిపత్స్యే – ప్రతిపత్స్యావహే – ప్రతిపత్స్యామహే

అవతారికా:– తదేవాహ – దానినే చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే
పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లబాః ।
వసతిం ప్రియ! కామినాం ప్రియా –
స్త్వదృతే ప్రాపయితుం క ఈశ్వరః ॥ 11

పదవిభాగము:– రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే, పురమార్గే, ఘనశబ్దవిక్లబాః, వసతిమ్, ప్రియ! కామినామ్, ప్రియాః, త్వత్ ఋతే, ప్రాపయితుమ్, కః, ఈశ్వరః ।

అన్వయక్రమము:– ప్రియ! రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లబాః ప్రియాః కామినాం వసతిం ప్రాపయితుం త్వత్ ఋతే కః ఈశ్వరః ।

ప్రతిపదార్థము :– హే ప్రియ! – ఓ ప్రియుడా!, రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే – రాత్రిపూట చీకటిచే ఆవరింపబడిన, పురమార్గే – రాజమార్గమునందు, ఘనశబ్దవిక్లబాః – మేఘగర్జనలచే భయపడినవారగు, ప్రియాః – కాంతలను, కామినామ్ – కాముకుల యొక్క, వసతిమ్ – ఇంటినిగూర్చి, ప్రాపయితుమ్ – చేర్చుటకు, త్వత్ ఋతే – నీవు దప్ప, కః – ఎవ్వడు, ఈశ్వరః – సమర్థుడు.

తాత్పర్యము :– ఓ ప్రియుడా! రాత్రిపూట చీకటిచే ఆవరింపబడిన రాజమార్గము నందు మేఘగర్జనలచే భయపడినవారగు కాంతలను కాముకులయొక్క ఇంటిని గూర్చి చేర్చుటకు నీవు దప్ప ఎవ్వడు సమర్థుడు?

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. ప్రియ – **హే ప్రియ!**, హే ప్రియౌ, హే ప్రియాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రియశబ్దము, సం.ప్ర.ఏ, 2. రజనీ...గుణ్ఠితే – **అవగుణ్ఠితే**.... అవగుణ్ఠితయోః,... అవగుణ్ఠితేషు; అకారాన్త పుంలింగ .. అవగుణ్ఠిత శబ్దము. స.ఏ, 3. పురమార్గే – **పురమార్గే**, పురమార్గయోః, పురమార్గేషు అకారాన్త పుంలింగ పురమార్గ శబ్దము, స.ఏ, 4. ఘనశబ్దవిక్లబాః – ఘనశబ్దవిక్లబామ్, ఘనశబ్దవిక్లబే, ఘనశబ్దవిక్లబాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఘనశబ్దవిక్లబాశబ్దము. ద్వి.బ, 5. ప్రియాః – ప్రియామ్, ప్రియే, **ప్రియాః**; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రియా శబ్దము. ద్వి.బ, 6. కామినామ్ – కామినః, కామినోః, **కామినామ్**; నకారాన్త పుంలింగ కామిన్ శబ్దము. ష.బ, 7. వసతిమ్ – **వసతిమ్**, వసతీ, వసతీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ వసతి శబ్దము. ద్వి.ఏ, 8. ప్రాపయితుమ్ – ప్ర+ఆప్+ణి+తుమున్, 9. ఋతే – అవ్యయము, 10. కః – **కః**, కౌ, కే మకారాన్త పుంలింగ కిమ్ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 11. ఈశ్వరః – **ఈశ్వరః**, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః; అకారాన్త పుంలింగ ఈశ్వర శబ్దము. ప్ర.ఏ,

సమాసాలు :–

1. రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే – రజన్యాః తిమిరమ్ (ష.త) రజనీతిమిరమ్ రజనీతిమిరేణ అవగుణ్ఠితః (తృ.త) రజనీతిమిరావగుణ్ఠితః, తస్మిన్।
2. పురమార్గే – పురస్య మార్గః (ష.త) పురమార్గః, తస్మిన్।
3. ఘనశబ్దవిక్లబాః – ఘనస్య శబ్దాః (ష.త), ఘనశబ్దాః, ఘనశబ్దేభ్యః విక్లబాః (పం.త) ఘనశబ్దవిక్లబాః।

సంధులు:–

1. ప్రియాః + త్వత్ – ప్రియాస్త్వత్ – విసర్గసంధిః।
2. త్వత్ + ఋతే – త్వదృతే – జశ్త్వసంధిః।
   జశ్త్వసంధిః – **ఝలాం జశో௨న్తే** (సూ. 8–2–39) అనునాసికాంతస్థ వర్ణములు తప్ప మిగిలిన పదాంతగత హల్లులకు సవర్ణమైన వర్గ తృతీయ వర్ణము (జశ్త్వము) ఆదేశముగ వచ్చును.
3. కః + ఈశ్వరః – క ఈశ్వరః – విసర్గలోపసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. విక్లబా – విక్లబః – విక్లబా – విక్లబమ్ – మూడు లింగాల్లోనూ ఉంటుంది.

ఎ) విక్లవతే ఇతి। వి+ క్లు + పచాద్యచ్। – విహ్వలః

బి) 'శ్లో॥ నూనం సహాయేన వియోగవిక్లబా పురః పురశ్రీరపి నిర్యయౌ తదా'

– ఇతి మాఘే –12– 63

సి) నపుంసకరూపమున – దుఃఖం

డి) శ్లో॥ కిమిదానీమిదం దేవి! కరోతి హృది విక్లబమ్'

– ఇతి రామాయణే – 2–44–25

ఇ) ఈ పద వివరణ సందర్భంగా 'ఆప్టే' – ఈ శ్లోకాన్నే ఉదాహరించినాడు.

ఎఫ్) శ్లో॥ విగ్రహాచ్చ శయనే పరాఙ్ముఖీః
నానునేతుమబలాః స తత్వరే।
ఆచకాంక్ష **ఘనశబ్దవిక్లబాః**
తా వివృత్య విశతీర్భుజాన్తరమ్॥ ర.వం. 19–38

"... మేఘగర్జనవలన భయపడిన ఆ యువతులు తమంతట తనవైపు తిరిగి..."

2) **ఋతే–** అవ్యయకోశము (260)

ఎ) 'వినా, వర్జనమ్' ఇత్యర్థే௨వ్యయమిదం స్వరాదిషు ద్రష్టవ్యమ్।

బి) శ్లో॥ అసఙ్గమద్రిష్వపి సారవత్తయా
న మే త్వదన్యేన విసోఢమాయుధమ్।
అవేహి మాం ప్రీత**మృతే** తురఙ్గమాత్
కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటమాహ వాసవః ॥ ర.వం. 3–63

"...ఈ నా వజ్రాయుధపుదెబ్బను నీవొక్కడవు తప్ప ఇతరులెవ్వరును ఓర్చుకొనజాలరైరి..."

అత్ర 'అన్యారాదితరర్తే' – (2–3–29) ఇతి పంచమీ।

సి) 'శక్తో௨న్యః సహితుం వేగ**మృతే** దేవం పినాకినమ్।' – భారతే ఇత్యత్ర ద్వితీయా తు ఆర్షత్వాత్ సమాధేయా। అస్య వినార్థకత్వాత్ 'పృథగ్వినా నానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామ్' (2–3–32) ఇతి యోగవిభాగేన ప్రకృతస్థలే ద్వితీయాపి సాధురితి కశ్చిత్। యోగవిభాగే ప్రమాణసద్భావే௨పి వినార్థకస్య **'ఋతే'** ఇత్యస్యాపి స్వరూప గ్రహణస్థలే ప్రమాణాభావ ఇతి శాస్త్ర స్థితిః ।

శ్లో॥ నయనాన్యరుణాని ఘూర్ణయన్
వచనాని స్ఖలయన్ పదేపదే।
అసతి త్వయి వారుణీమదః
ప్రమదానామధునా విడమ్బనా॥ 12

పదవిభాగము:– నయనాని, అరుణాని, ఘూర్ణయన్, వచనాని, స్ఖలయన్, పదేపదే, అసతి, త్వయి, వారుణీమదః, ప్రమదానామ్, అధునా, విడమ్బనా।

అన్వయక్రమము:– అరుణాని నయనాని ఘూర్ణయన్ పదేపదే వచనాని స్ఖలయన్ ప్రమదానామ్ వారుణీమదః అధునా త్వయి అసతి విడమ్బనా।

ప్రతిపదార్థము:– అరుణాని – ఎఱ్ఱని, నయనాని – కండ్లను, ఘూర్ణయన్ – త్రిప్పుచు, పదేపదే – నిరంతరము, వచనాని – మాటలను, స్ఖలయన్ – తడబడజేయుచు, ప్రమదానామ్ – చెలువలకు, వారుణీమదః – సారాయికైపు అధునా – ఇప్పుడు, త్వయి అసతి – నీవు లేనందున, విడమ్బనా – అనుకరణము

తాత్పర్యము :– ఎఱ్ఱని కండ్లను త్రిప్పుచు నిరంతరము మాటలను తడబడచేయుచు చెలువులకు సారాయికైపు ఇపుడు నీవు లేనందున అనుకరణము.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అరుణాని – అరుణమ్, అరుణే, **అరుణాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగ అరుణ శబ్దము, ద్వి.బ, 2. నయనాని – నయనమ్, నయనే, **నయనాని;** అకారాన్త నపుంసకలింగ నయన శబ్దము, ద్వి.బ, 3. ఘూర్ణయన్ – **ఘూర్ణయన్**, ఘూర్ణయన్తౌ, ఘూర్ణయన్తః ; తకారాన్త పుంలింగ ఘూర్ణయత్ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 4. పదే పదే – అవ్యయము, 5. స్ఖలయన్ – స్ఖలయన్, స్ఖలయన్తౌ, స్ఖలయన్తః ; తకారాన్త పుంలింగ స్ఖలయత్ శబ్దము, ప్ర.ఏ, 6. ప్రమదానామ్ – ప్రమదాయాః ప్రమదయోః, ప్రమాదానామ్; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రమదాశబ్దము. ష.బ, 7. వారుణీమదః – **వారుణీమదః** , వారుణీమదౌ, వారుణీమదాః, అకారాన్త పుంలింగ వారుణీమద శబ్దము, ప్ర.ఏ, 8. అధునా – అవ్యయము, 9. త్వయి – త్వయి, యువయోః, యుష్మాసు; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము, స.ఏ, 10. అసతి – **అసతి**, అసతోః, అసత్సు – తకారాన్త పుంలింగ అసత్ శబ్దము. స.ఏ, 11. విడమ్బనా – విడమ్బనా, విడమ్బనే, విడమ్బనాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విడమ్బనా శబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు :–

1. వారుణీమదః – వారుణ్యాః మదః (ష.త)
2. అసతి – న సన్ (నఞ్తత్పురుష) అసన్, తస్మిన్ అసతి

సంధులు :–

1. నయనాని అరుణాని – నయనాన్యరుణాని – యణాదేశసంధిః। ఇకోయణచి (సూ 6–1–74) ఇ,ఉ,ఋ,ఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చు పరముగా నున్నపుడు క్రమముగా య్,వ్,ర్,ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. **అధునా–** అవ్యయకోశము (40)

'అధునా అస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థే'

అస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థే ఇదం శబ్దాత్ కాలవాచినః సప్తమ్యన్తాత్ స్వార్థే అధునా ప్రత్యయే ప్రకృతేః (ఇదం శబ్దస్య) లోపే చ రూపమేవమ్। అస్యచాసర్వవిభక్తి తద్ధితాన్తత్వాదవ్యయత్వమ్। స్పష్టమిదమ్ 'అధునా' (5–3–17) ఇత్యత్ర భాష్యే కాశికాప్రభృతిషు వృత్తిగ్రన్థేషు ఇదం శబ్దస్య అశ్భావే, ధునాప్రత్యయే చ **అధునా** ఇతి రూపం సాధ్యతే। సిద్ధాన్తకౌముద్యాం తు ఇదం శబ్దస్య ఇశ్భావే అధునాప్రత్యయే 'యస్యేతి చ' (6–4–18) ఇత్యనేన ప్రకృతేరాదేశభూతస్యేకారస్య లోపే చ రూపమేవమన్యథైవ సాధ్యతే।

శ్లో॥ అధ్వరేష్వగ్నిచిత్వత్సు సోమసుత్వవ ఆశ్రమాన్।
అత్తుం మహేన్ద్రియం భాగమైతి దుశ్చ్యవనోఽధునా॥
– భట్టికావ్యే 5–11

2) 'సమ్మోహానన్దసమ్భేదో మదిరాదికృతో మద' ఇతి మదలక్షణమ్.

శ్లో॥ అవగమ్య కథీకృతం వపుః
ప్రియబన్ధోస్తవ నిష్ఫలోదయః ।
బహులేఽపి గతే నిశాకర –
స్తనుతాం దుఃఖమనఙ్గ! మోక్ష్యతి॥ 13

పదవిభాగము:– అవగమ్య, కథీకృతమ్, వపుః, ప్రియబన్ధోః, తవ, నిష్ఫలోదయః బహులే, అపి, గతే, నిశాకరః, తనుతామ్, దుఃఖమ్, అనఙ్గ! మోక్ష్యతి।

అన్వయక్రమము:– అనఙ్గ! ప్రియబన్ధోః తవ వపుః కథీకృతమ్ అవగమ్య నిష్ఫలోదయః నిశాకరః బహులే గతే అపి తనుతాం దుఃఖం మోక్ష్యతి।

ప్రతిపదార్థము:– అనఙ్గ ! – ఓ యశరీరుడా!, ప్రియబన్ధోః – ప్రియమిత్రుడవైన తవ – నీయొక్క, వపుః – శరీరమును, కథీకృతమ్ – కథగా చేయబడిన దానినిగా అవగమ్య – తెలిసికొని, నిష్ఫలోదయః – వ్యర్థమైన పొడుపుగలవాడై, నిశాకరః – చంద్రుడు, బహులే – కృష్ణపక్షము, గతే + అపి – కడచినను, తనుతామ్ – కృశత్వమును, దుఃఖమ్ – మనోధర్మవిశేషముగా, మోక్ష్యతి – వదలును.

తాత్పర్యము:– ఓ యశరీరుడా! ప్రియమిత్రుడవైన నీయొక్క శరీరమును కథగా చేయబడిన దానినిగా తెలిసికొని, వ్యర్థమైన పొడుపుగలవాడై చంద్రుడు కృష్ణపక్షము

గడచినను కృశత్వమును మనోధర్మవిశేషముగా వదలును. (ఇట క్రమాభివృద్ధితో చంద్రుడు చిక్కియున్నట్లే కనబడుచున్నాడని కాళిదాసు బహు చక్కని కల్పనము గావించినాడు)

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అనఙ్గ! – **హే అనఙ్గ!,** హే అనఙ్గౌ! హే అనఙ్గాః; అకారాన్త పుంలింగ అనఙ్గ శబ్దము, సంబోధన ప్ర.ఏ, 2. ప్రియబన్ధోః– **ప్రియబన్ధోః,** ప్రియబన్ధ్వోః, ప్రియబన్ధూనామ్; ఉకారాన్త పుంలింగ ప్రియబన్ధు శబ్దము. ష.ఏ, 3. తవ – తవ / తే, యువయోః / వామ్, యుష్మాకమ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము, ష.ఏ, 4. వపుః – **వపుః,** వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుస్ శబ్దము, ద్వి.ఏ, 5. కథీకృతమ్ – **కథీకృతమ్,** కథీకృతే, కథీకృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కథీకృత శబ్దము, ద్వి.ఏ, 6. అవగమ్య – ల్యబన్తము, 7. నిష్ఫలోదయః – **నిష్ఫలోదయః,** నిష్ఫలోదయౌ, నిష్ఫలోదయాః; అకారాన్త పుంలింగ నిష్ఫలోదయ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 8. నిశాకరః – **నిశాకరః,** నిశాకరౌ, నిశాకరాః; అకారాన్త పుంలింగ నిశాకర శబ్దము. ప్ర.ఏ, 9. బహులే – బహులే, బహులయోః, బహులేషు; అకారాన్త పుంలింగ బహుళశబ్దము, స.ఏ, 10. గతే – గతే, గతయోః, గతేషు; అకారాన్త పుంలింగ గత శబ్దము. స.ఏ, 11. అపి – అవ్యయము, 12. తనుతామ్ – తనుతామ్, తనుతే, తనుతాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ తనుతా శబ్దము, ద్వి.ఏ, 13. దుఃఖమ్ –దుఃఖమ్, దుఃఖే, దుఃఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దుఃఖ శబ్దము. ప్ర.ఏ 14. మోక్ష్యతి – క్రియ – ముచ్ + ల్ఋట్ – ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. అనఙ్గః – నాస్తి అంగాని యస్య (బహువ్రీహి) సః, సంబోధన ప్ర.ఏ.
2. ప్రియబన్ధోః – ప్రియః చాసౌ బన్ధుః, (కర్మధా) తస్య।
3. నిష్ఫలోదయః – ఫలాత్ నిర్గతః నిష్ఫలః (ప్రాదితత్పురుష) నిష్ఫలః ఉదయః యస్య (బహువ్రీహి) సః ।
4. నిశాకరః – నిశాం కరోతి (ఉపపద తత్పురుష) ఇతి సః ।

సంధులు:–

1. ప్రియబన్ధోః + తవ – ప్రియబన్ధోస్తవ – విసర్గసంధిః।
2. బహులే + అపి – బహులేఽపి – పూర్వరూప సంధిః।
   ఏఙః పదాన్తాదతి (సూ 6–1–05) పదాంతమందున్న ఏ ఓ లకు హ్రస్వ 'అకారము' పరముగా నున్నపుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపమేకాదేశమగును.
3. నిశాకరః + తనుతామ్ – నిశాకరస్తనుతామ్ – విసర్గసంధిః।
4. **దుఃఖమ్** – దుః + ఖమ్ – దు ᳵ ఖమ్ (ఏకపదము – నిత్యము) – విసర్గసంధిః జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాదేశః – **కుప్వోᳵకᳵపౌ చ** (సూ

22

8–3–37) క, ఖ, ప, ఫ లు పరముగానున్నప్పుడు విసర్గమునకు అర్ధవిసర్గము ఆదేశమగును. ఏకపదము, ధాతూపసర్గములందు, సమాసమునందును, ఈ ఆదేశము నిత్యము. వాక్యమునందు ఇది వైకల్పికము.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. దుఃఖమ్:–

ఎ) దుర్ దుష్టం ఖనతీతి । ఖన్ + డ। యద్వా దుఃఖయతీతి । దుఃఖ+పచాద్యచ్।

బి) శ్లో॥ సుఖం **దుఃఖం** చ హర్షం చ శోకం మంగలమాలయమ్।
మయా దత్తం చ తత్త్వం చ యోగినామపి దుర్లభమ్ ॥
– ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే.

సి) 'శ్లో॥ ఆబాధా వేదనా దుఃఖమార్తిః పీడా వ్యథా తథా' ।
అని హలాయుధకోశము '6' నామములను అందించినది.

డి) 'శ్లో॥ సింహానాం నినదా **దుఃఖాః** శ్రోతుః దుఃఖమతో వనమ్'
రామాయణమ్

ఇ) శ్లో॥ క్లేశోఽధికతరస్తేషామ్ – అవ్యక్తాసక్తచేతసామ్ ।
అవ్యక్తా హి గతి**ర్దుఃఖం** – దేహవద్భిరవాప్యతే ॥
భగవద్గీత – 12–5

'...ఏలయన దేహాభిమానులకు అవ్యక్తపరబ్రహ్మప్రాప్తి కష్టసాధ్యమే'.

ఎఫ్) శ్లో॥ దృష్టదోషమపి తన్న సోఽత్యజత్
సఙ్గవస్తు భిషజామనాశ్రవః ।
స్వాదుభిస్తు విషయైర్హృతస్తతో
దుఃఖమిన్ద్రియగణో నివార్యతే ॥ ర.వం. 19–49

"... ఇంద్రియసమూహము భోగ్యవస్తువులకు అలవాటుపడెనా, ఆ వస్తువుల నుండి ఇంద్రియములు మరలవు, వానిని విడవవు."

క్రియాదర్శము:– మోక్ష్యతి– ముచ (ముచ్) మోచనే (విడుచుట) తుదాది ప్రకరణమ్ (6) సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, **ల్ఋట్** –ప్రథమపురుషైకవచనాంతః (6 ముచ్, 7 విద్, 8 సిచ్, ధాతువులకు శేముచాదీనామ్ (సూ 7–1–59) అను సూత్రముచే **నుమ్** (న్) ఆగమము చెప్పబడినది. ముచ్ + అ + తి – మున్చ్+ అ + తి – ముంచ్ + అ+ తి (నకారమునకు అనుస్వారము) ముఞ్ చ్+అ+తి (అనుస్వారమునకు పరసవర్ణము) – ముఞ్చతి లట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

లృట్ రూపాలు – **మోక్ష్యతి** – మోక్ష్యతః – మోక్ష్యన్తి

శ్లో॥ హరితారుణచారుబన్ధనః
కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః।
వద సంప్రతి కస్య బాణతాం
నవచూతప్రసవో గమిష్యతి॥ 14

పదవిభాగము:– హరితారుణాచారుబన్ధనః, కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః, వద, సంప్రతి, కస్య, బాణతామ్, నవచూతప్రసవః, గమిష్యతి।

అన్వయక్రమము:– – హరితారుణచారుబన్ధనః కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః నవచూతప్రసవః సంప్రతి కస్య బాణతాం గమిష్యతి? వద।

ప్రతిపదార్థము:– హరితారుణచారుబన్ధనః – ఆకుపచ్చ ఎఱుపురంగులతో కూడిన అందమైన తొడిమగల యట్టియు, కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః – అవ్యక్తమధురముగా కూయు గండుకోయిలల కూతలచేత సూచించబడినదియు అగు, నవచూత ప్రసవః – క్రొత్త మావిమొగ్గ, సంప్రతి – ఇప్పుడు, కస్య – ఎవ్వనికి, బాణతామ్ – శరమగుటను, గమిష్యతి – పొందెనో, వద – చెప్పుమా!

తాత్పర్యము :– ఆకుపచ్చని ఎఱుపురంగులతో కూడిన అందమైన తొడిమగలట్టియు అవ్యక్తమధురముగా కూయు గండు కోయిలల కూతలచేత సూచించబడినదియు అగు క్రొత్త మావి మొగ్గ ఇప్పుడు ఎవ్వనికి శరమగుటను పొందెనో చెప్పుమా! (ఓ యశరీరుడా! నీవు లేకపోవుటచేత నీ చూతాస్త్రము నావలె దిక్కులేనిదాయెను– అని గర్భితము. రతిదేవి తనకొఱకు దుఃఖించుట లేదను స్వారస్యమును కాళిదాసు ఇట ప్రతిపాదించినాడని గమనింతురు గాక!)

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. హరితా...బన్ధనః ...**బన్ధనః,** బన్ధనౌ... బన్ధనాః; అకారాన్త పుంలింగ...బన్ధనశబ్దము. ప్ర.ఏ, 2. కల...సూచితః...సూచితౌ...సూచితాః...;అకారాన్త పుంలింగ...సూచిత శబ్దము ప్ర.ఏ, 3. నవచూతప్రసవః...ప్రసవః...ప్రసవౌ...ప్రసవాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రసవ శబ్దము ప్ర.ఏ, 4. సంప్రతి – అవ్యయము, 5. కస్య – కస్య, కయోః, కేషామ్; మకారాన్త పుంలింగ కిమ్ శబ్దము. ష.ఏ, 6. బాణతామ్ – **బాణతామ్,** బాణతే, బాణతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ **బాణతా** శబ్దము. ద్వి.ఏ, 7. గమిష్యతి – క్రియ – గమ్ + లృట్ – ప్రథమపురుషైక వచనాంతః, 8. వద – క్రియ – వద్ – లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

సమాసాలు :–

1. హరితారుణచారుబన్ధనః – హరితఇ్చ అరుణఇ్చ (కర్మధా.) హరితారుణమ్, చారు చ తద్ బన్ధనమ్ (కర్మధా) హరితారుణం చారుబన్ధనమ్ యస్య (బహువ్రీహి) సః।
2. కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః – పుమాఞ్చాసౌ కోకిలః (కర్మధా.) పుంస్కోకిలః పుంస్కోకిలస్య శబ్దః (ష.త) పుంస్కోకిలశబ్దః, కలః చాసౌ పుంస్కోకిలశబ్దః (కర్మధా.) కలపుంస్కోకిలశబ్దః తేన సూచితః (తృ.త)।
3. నవచూతప్రసవః – చూతస్య ప్రసవః (ష.త) చూతప్రసవః, నవః చాసౌ చూతప్రసవః (కర్మధా) నవచూతప్రసవః।

సంధులు:–

1. నవచూతప్రసవః + గమిష్యతి – నవచూతప్రసవో గమిష్యతి – ఉత్వాదేశ సంధిః – **హశి చ** (సూ 6–1–110) అప్లుతమైన హ్రస్వ అకారమునకు పరముగ నున్న **రేఫమునకు** మృదుహల్లులు పరముగా నున్నపుడు ఉత్వము వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. సంప్రతి – అవ్యయము –1. Now, at present, at this time;

శ్లో॥ అయి! సమ్ప్రతి దేహి దర్శనం
స్మర! పర్యుత్సుక ఏష మాధవః।
దయితాస్వనవస్థితం నృణాం
న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే! కు.సం. 4–28
(వివరములకు – ఈ శ్లోకవ్యాఖ్యను చూడగలరు)

2. Rightly, Exactly
3. Immediately, at once

శ్లో॥ సంప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్య పన్థానం బ్రూహి – ఉత్తరరామచరితమ్ – అని ఆప్టే మహాశయుడు 2–5/6

క్రియాదర్శము:–

1. గమిష్యతి – గమ (గమ్), గతౌ (వెళ్లుట), భ్వాది ప్రకరణమ్ (1) సకర్మకమ్, **అనిట్,** పరస్మైపదీ (ఇషు గమి యమాం ఛః (సూ. 7–3–77) అను సూత్రముచే 'మ' కారమునకు 'ఛ' కారాదేశము. గమ్+అ+తి – గఛ్+అ+తి. తుగాగము, శ్చుత్వములచే **గచ్ఛతి** అను రూపమేర్పడును. ఇది లట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

ఇతర రూపాణి – **గమిష్యతి** – గమిష్యతః – గమిష్యన్తి
(ఇట గమ్ – అనిట్ అయినను లృట్‌లో 'ఇట్' ఆగమము)

2. **వద** – (వద్) వద – వ్యక్తాయాం వాచి (మాట్లాడుట), అకర్మకమ్, సేట్ , పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1), లోట్ –మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।
ఇతర రూపాణి – **వద/వదతాత్**, వదతమ్, వదత

శ్లో॥ అలిపఙ్క్తిరనేకశస్త్వయా
గుణకృత్యే ధనుషో నియోజితా।
విరుతైః కరుణస్వనైరియం
గురుశోకామనురోదితీవ మామ్॥ 15

పదవిభాగము :– అలిపఙ్క్తిః, అనేకశః, త్వయా, గుణకృత్యే, ధనుషః, నియోజితా, విరుతైః, కరుణస్వనైః, ఇయమ్, గురుశోకామ్, అనురోదితి, ఇవ, మామ్।

అన్వయక్రమము :– త్వయా అనేకశః ధనుషః గుణకృత్యే నియోజితా ఇయమ్ అలిపఙ్క్తిః కరుణస్వనైః విరుతైః గురుశోకాం మామ్ అనురోదితి ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :– త్వయా – నీచే, అనేకశః – పలుమార్లు, ధనుషః – వింటికి గుణకృత్యే – అల్లెత్రాడుగా (మంచి పనులయందు), నియోజితా – నియోగింపబడిన ఇయమ్ – ఈ, అలిపఙ్క్తిః – తుమ్మెదలగుంపు, కరుణస్వనైః – దీనస్వరములు గల, విరుతైః – కూజితములచే, గురుశోకామ్ – గొప్ప దుఃఖమునందిన, మామ్ – నన్ను (నా దుఃఖమును), అనురోదితి ఇవ= అనుసరించి యేడ్చుచున్నదా అన్నట్లున్నది.

తాత్పర్యము :– నీచే పలుమార్లు వింటికి అల్లెత్రాడుగా నియోగింపబడిన ఈ తుమ్మెదల గుంపు దీనస్వరములుగల కూజితములచే గొప్ప దుఃఖము నందిన నన్ను అనుసరించి యేడ్చుచున్నదా అన్నట్లు (ఉన్నది.)

పాఠాన్తరాలు :– కరుణస్వనైః – కరుణస్వరైః, గుణకృత్యే – గుణకృత్యై, విరుతైః – వితతైః

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. త్వయా – **త్వయా**, యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః;దకారాన్త పుంలింగ

యుష్మచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ, 2. అనేకశః – శస్ ప్రత్యయాన్తము – తద్ధితాన్తావ్యయము, 3. ధనుషః – ధనుషః, ధనుషోః, ధనుషామ్ షాన్తో నపుంసకలింగో 'ధనుష్' శబ్దః, ష.ఏ, 4. గుణకృత్యే – **గుణకృత్యే**, గుణకృత్యయోః, గుణకృత్యేషు ;అకారాన్త నపుంసకలింగ గుణకృత్యశబ్దము. స.ఏ. 5. నియోజితా – **నియోజితా**, నియోజితే, నియోజితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ నియోజితా శబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. ఇయమ్ – **ఇయమ్**, ఇమే, ఇమాః; మకారాన్త స్త్రీలింగ ఇదమ్ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 7. అలిపఙ్క్తిః – **అలిపఙ్క్తిః**, అలిపఙ్క్తీ, అలిపఙ్క్తయః, ఇకారాన్త స్త్రీలింగ అలిపఙ్క్తి శబ్దము. ప్ర.ఏ, 8. కరుణస్వనైః – కరుణస్వనేన, కరుణస్వనాభ్యామ్, **కరుణస్వనైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ కరుణస్వనశబ్దము. తృ.బ, 9. విరుతైః – విరుతేన, విరుతాభ్యామ్, **విరుతైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ విరుత శబ్దము. తృ.బ, 10. గురుశోకామ్ – **గురుశోకామ్**, గురుశోకే, గురుశోకాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ గురుశోకాశబ్దము. ద్వి.ఏ, 11. మామ్ – **మామ్,** ఆవామ్, అస్మాన్ ;దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ, 12. అనురోదితి – అను+రుదిర్+ లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

సమాసాలు :–

1. గుణకృత్యే – గుణస్య కృత్యమ్ (ష.త) గుణకృత్యమ్, తస్మిన్।
2. అలిపంక్తిః – అలీనాం పఙ్క్తిః (ష.త)।
3. కరుణస్వనైః– కరుణాః స్వనా యేషు (బహువ్రీహి)తాని కరుణస్వనాని, తైః
4. గురుశోకామ్ – గురుః శోకః యస్యాః (బహువ్రీహి) సా గురుశోకా, తామ్।

సంధులు :–

1. అలిపఙ్క్తిః + అనేకశః – అలిపఙ్క్తిరనేకశః – విసర్గసంధిః।
2. అనేకశః + త్వయా –అనేకశస్త్వయా – విసర్గసంధిః।
3. ధనుషః + నియోజితా – ధనుషో నియోజితా – ఉత్వాదేశసంధిః।
4. కరుణస్వనైః + ఇయమ్ – కరుణస్వనైరియమ్ – విసర్గసంధిః।
5. అనురోదితి + ఇవ – అనురోదితీవ – సవర్ణదీర్ఘసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. విరుతమ్ –

ఎ) 'పరభృతవిరుతం కలం యథా ప్రతివచనీకృతమేభిరీదృశమ్।
– అభిజ్ఞానశాకున్తలే – 4.9

అలంకారములు :– ఇట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణము:– 'అధ్యవసాయే వ్యాపారప్రాధాన్యే ఉత్ప్రేక్షా'
– అలంకారసర్వస్వము

అప్రకృతమునందలి గుణక్రియలసంబంధమును ప్రకృతమున ప్రకృతముగా

సంభావించుట యుత్ప్రేక్షాలంకారమగును.

రతిదేవి విలపించుటను తుమ్మెదలగుంపు దీనస్వరములుగల కూజితములచే అనుకరించుచున్నదని సంభావించుటచే నిట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారము' చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము: – అనురోదితి – అను –ఉపసర్గ, రుదిర్ (అశ్రు), విమోచనే (విలపించుట), అదాది ప్రకరణమ్ (2), పరస్మైపదీ, అకర్మకమ్, సేట్, లట్ ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః।

శ్లో॥ కందతి క్రన్దతి క్లన్దత్యస్రయత్యపి **రోదితి**।
బాష్పాయతే విలపతి తేవతే పరిదేవతే।
క్రోశతి క్లిన్దతే క్లిన్దత్యేతే **ద్వాదశ** రోదనే॥ 1–3–73

అని 'ఆఖ్యాతచన్ద్రికా' – 12 తుల్యమైన క్రియారూపాలు అందించినది.

శ్లో॥ ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః
పునరప్యాదిశ తావదుత్థితః ।
రతిదూతిపదేషు కోకిలా–
మ్మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్॥ 16

పదవిభాగము :– ప్రతిపద్య, మనోహరమ్, వపుః, పునః, అపి, ఆదిశ, తావత్, ఉత్థితః, రతిదూతిపదేషు, కోకిలామ్, మధురాలపనిసర్గపణ్డితామ్।

అన్వయక్రమము :– తావత్ పునః అపి మనోహరం వపుః ప్రతిపద్య ఉత్థితః మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్ కోకిలాం రతిదూతిపదేషు ఆదిశ.

ప్రతిపదార్థము :– తావత్ – మఱియు, పునః + అపి – ఇంకా, మనోహరమ్ – సుందరమగు, వపుః – దేహమును, ప్రతిపద్య – పొంది, ఉత్థితః – లేచినవాడవై, మధుర – ఆలాపనిసర్గ – పణ్డితామ్ = శ్రావ్యమగు పల్కులయందు స్వభావముచే నేర్పరియగు, కోకిలామ్ – కోకిలాంగనను, రతిదూతిపదేషు – సురతదూతీ స్థానములయందు, ఆదిశ – ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యము :– (నాథా!) సుందరమగు దేహమును పొంది లేచినవాడవై శ్రావ్యమగు పల్కులయందు స్వభావముచే నేర్పరియగు కోకిలాంగనను సురతదూతీ స్థానములయందు ఆజ్ఞాపించుము. (ఎక్కడో రతిదేవి అంతరంగంలో మన్మథుడు

అత్యద్భుతసౌందర్యంతో సజీవత్వమును నొందునను విషయము గాఢంగా కలిగి ఉండుట – ఈ శ్లోకమున సూచితమైనదని తలంపదగును.)

పాఠాన్తరాలు :– దూతిపదేషు – దూనపదేషు, 2. కోకిలాన్...పండితాన్

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తావత్, పునః, అపి – అవ్యయాలు, 2. మనోహరమ్ – **మనోహరమ్**, మనోహరౌ, మనోహరాన్; అకారాన్త పుంలింగ మనోహరశబ్దము. ద్వి.ఏ, 3. వపుః – **వపుః**, వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుస్ శబ్దము. ద్వి.ఏ, 4. ప్రతిపద్య – ప్రతి + పద్ + క్త్వా – ల్యబన్తము, 5. ఉత్థితః – **ఉత్థితః**, ఉత్థితౌ, ఉత్థితాః; అకారాన్త పుంలింగ ఉత్థిత శబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. మధుర... పణ్డితామ్... **పణ్డితామ్**...పణ్డితే, పణ్డితాః ;ఆకారాన్త స్త్రీలింగ...పండితా శబ్దము. ద్వి.ఏ, 7. కోకిలామ్ – **కోకిలామ్**, కోకిలే, కోకిలాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కోకిలా శబ్దము. ద్వి.ఏ, 8. రతిదూతిపదేషు – పదే...పదయోః...**పదేషు**; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...పదశబ్దము. స.బ, 9. ఆదిశ – ఆ + దిశ + లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః

సమాసాలు :–

1. మనోహరమ్–హరతి ఇతి హరః, మనసః హరః (ష.త) మనోహరః, తమ్।
2. మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్ – మధురాశ్చ తే ఆలాపాః (కర్మధా.) మధురాలాపాః నిసర్గాత్ పండితా (పం.త), నిసర్గపణ్డితా, మధురాలాపేషు నిసర్గపండితా (స.త) తామ్।
3. రతిదూతిపదేషు – రతేః దూతీ (ష.త) రతిదూతీ, రతిదూతేః పదాని (ష.త) రతిదూతి పదాని, తేషు।
అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గం త్యజేద్గిరమితి పిఙ్గలాచార్యోక్తానుసారం జీబన్తస్య దూతీశబ్దస్య ఛందోభఙ్గభియా హ్రస్వః, కిఞ్చ ఉణాదయో బహుళమితి బహులవచనాత్ హ్రస్వ ఇతి వల్లభః।

సంధులు :–

1. పునః + అపి – పునరపి – విసర్గసంధిః।
2. అపి + ఆదిశ – అప్యాదిశ – యణాదేశసంధిః।
3. తావత్ + ఉత్థితః – తావదుత్థితః – జశ్త్వసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. కోకిలః, కోకిలా :–

ఎ) కుక్ ఆదానే + 'సలికల్యనిమహిభడిభణ్డిశణ్డిపిణ్డితుణ్డికుకిభూభ్య ఇలచ్ ఇతి ఇలచ్।

బి) 'కోకిలః శ్లేష్మలో జ్ఞేయః పిత్తసంశమనస్తథా' – ఇతి హారితే ।స్థానే॥ అధ్యాయే

– అని హలాయుధకోశవ్యాఖ్య

సి) శ్లో॥ "అన్యభృతః పరపుష్టః కలకణ్ఠః కోకిలః పికః ప్రోక్తః"।

– అని హలాయుధకోశము '5' నామములను అందించినది.

డి) శ్లో॥ లక్ష్మణః ప్రథమం శ్రుత్వా **కోకిలా**మఞ్జువాదినీమ్।
శివాఘోరస్వనాం పశ్చాత్ బుబుధే వికృతేతి తామ్॥ ర.వం. 12-39

'మొదట కోకిలవలె మధురముగా సంభాషించి, పిమ్మట నక్కవలె కర్ణకఠోరముగా భాషించిన దానిని (శూర్పణఖను) లక్ష్మణుడు గుర్తించెను'.

ఇ) ఘోరస్వనా – అదన్తత్వాట్టాప్ కోకిలా – అజాదిత్వాట్టాప్.

సూ :– **అజాద్యతష్టాప్ (4-1-4)**

అజాదీనామకారాన్తస్య చ స్త్రియాం టాప్ స్యాత్। అజాదిగణపాఠః। అధ్యాయః 4 పాదః – అని 'పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా' – Vol I

క్రియాదర్శము: – ఆదిశ – ఆ. ఉపసర్గతో కూడిన ఈ ధాతువునకు 'ఆజ్ఞాపించుట' అని అర్థము. దిశ – అతిసర్జనే. సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ. తుదాదయః లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

ఇతరరూపాణి – **ఆదిశ** / ఆదిశతాత్ – ఆదిశతమ్ – ఆదిశత

అవతారికా: – అథ రతి ఇత్థం ప్రలాపం వ్యర్థం జ్ఞాత్వా భూయః పూర్వానుభవాన్ సంస్మరతి –

శ్లో॥ శిరసా ప్రణిపత్య యాచితా –
న్యుపగూఢాని సవేపథూని చ।
సురతాని చ తాని తే రహ–
స్స్మర! సంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే॥ 17

పదవిభాగము :– శిరసా, ప్రణిపత్య, యాచితాని, ఉపగూఢాని, సవేపథూని, చ, సురతాని, చ, తాని, తే, రహః, స్మర!, సంస్మృత్య, న, శాన్తిః, అస్తి, మే।

అన్వయక్రమము:– స్మర! తే శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాని సవేపథూని ఉపగూఢాని చ తాని రహః సురతాని చ సంస్మృత్య మే శాన్తిః న అస్తి।

ప్రతిపదార్థము :– స్మర! – ఓ మన్మథుడా!, తే – నీయొక్క, శిరసా – తలతో,

ప్రణిపత్య – ప్రణమిల్లి, యాచితాని – వేడుటలును, సవేపథూని – వణుకుతో కూడిన, ఉపగూఢానిచ – కౌగిలింతలును, తాని – ఆ, రహః – ఏకాంతమందలి సురతాని చ – సురతములును, సంస్మృత్య – తలచుకొనగా, మే – నాకు, శాన్తిః – కామక్రోధాదిరాహిత్యము, న + అస్తి – కలుగుట లేదు.

తాత్పర్యము :– ఓ మన్మథుడా! నీయొక్క తలతో ప్రణమిల్లి వేడుటలును, వణుకుతో కూడిన కౌగిలింతలును, ఆ యేకాంతమందలి సురతములును తలచుకొనగా నాకు కామక్రోధాదిరాహిత్యము కలుగుట లేదు.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. స్మర! – హే స్మర!, హే స్మరౌ!, హే స్మరాః!; అకారాన్త పుంలింగ స్మరశబ్దము. సంబోధన ప్ర.ఏ, 2. తే – **తే / తేవ**, యువయోః / వామ్, యుష్మాకమ్ / వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 3. శిరసా – **శిరసా**, శిరోభ్యామ్, శిరోభిః; సకారాన్త నపుంసకలింగ శిరస్ శబ్దము. తృ.ఏ, 4. ప్రణిపత్య – ప్ర + ని + పత్ + క్త్వా – ల్యబన్తము, 5. సంస్మృత్య – సమ్ + స్మృ + క్త్వా – ల్యబన్తము, 6. యాచితాని – యాచితమ్, యాచితే, **యాచితాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగ యాచిత శబ్దము. ద్వి.బ, 7. సవేపథూని – సవేపథు, సవేపథునీ, **సవేపథూని**; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ సవేపథు శబ్దము. ద్వి.బ, 8. ఉపగూఢాని – ఉపగూఢమ్, ఉపగూఢే, **ఉపగూఢాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉపగూఢ శబ్దము. ద్వి.బ, 9. సురతాని – సురతమ్, సురతే, **సురతాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగ సురత శబ్దము. ద్వి.బ, 10. తాని – తత్, తే, **తాని;** దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.బ, 11. రహః – సకారాంతము – అవ్యయము 12. మే – **మమ / మే**, ఆవయోః / నౌ, అస్మాకమ్ / నః, దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ' చ్ఛబ్దము., 13. శాన్తిః – శాన్తిః, శాన్తీ, శాన్తయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ శాన్తిశబ్దము. ప్ర.ఏ, 14. అస్తి – క్రియ, 15. న – అవ్యయము.

సమాసాలు :–

1. సవేపథూని – వేపథునా సహితాని సవేపథూని (బహువ్రీహి)।

సంధులు :–

1. యాచితాని + ఉపగూఢాని – యాచితాన్యుపగూఢాని – యణాదేశసంధిః
2. రహః + స్మర – రహస్స్మర – విసర్గసంధిః।
3. శాన్తిః + అస్తి – శాన్తిరస్తి – విసర్గసంధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1)ఏ) సురతాని

శ్లో॥ ఆశ్లేషం ప్రథమం కుర్యాత్ ద్వితీయం చుంబనం తథా
తృతీయం నఖదానం చ దంష్ట్రాఘాతం చతుర్థకమ్ ।
పంచమం క్షేపణం ప్రోక్తం షష్ఠం ప్రహరణం తథా

సప్తమం కంఠశబ్దశ్చ బంధాఖ్యం చాష్టమం స్మృతమ్ ।

ఇందు అష్టవిధ రతములు చెప్పబడియున్నవి. మన్మథుడు ఇకలేడను విషయమునుండి రతిదేవి తేఱుకొనుట అతిదుర్గమముగా నున్నదని ఇట ప్రతిపాదించబడినదని గ్రహింతురుగాక. దానికి తోడు తామిదివఱకు ఏకాంతమున గడపిన సంయోగశృంగారచేష్టలు మదిని వీడకుండుట అత్యన్త దుర్భరముగ నున్నదనియు ప్రతిపాదించబడినది.

2) ఎ) సవేపథుపదేన సాత్త్వికభావా అన్యేఽపృపలక్షితా జ్ఞేయాః – తథా చ

శ్లో॥ స్తమ్భః స్వేదోఽథరో మాఞ్చః స్వరభఙ్గోఽథ వేపథుః ।
వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికాః మతాః ॥ ఇతి॥

బి) అథ వేపథుః కమ్పు ఇతి శమథస్తు శమః శాన్తిరితి చామరః ।

సి) సాత్వికాన్తరోపలక్షణమేతత్ –

"శ్లో॥ స్తమ్భప్రలయరోమాంచాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ।
అశ్రువైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికా పరికీర్తితాః ॥"

– అని 'సంజీవనీ వ్యాఖ్య' పేర్కొన్నది.

క్రియాదర్శము:– అస్తి, అస (అస్) భువి (ఉండుట) అదాదిప్రకరణమ్(2), అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ. లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। ఇతరరూపాణి – **అస్తి** – స్తః – సన్తి

శ్లో॥ రచితం రతిపణ్డిత! త్వయా
స్వయమఙ్గేషు మమేదమార్తవమ్।
ధ్రియతే కుసుమప్రసాధనం
తవ తచ్చారు వపుర్న దృశ్యతే॥ 18

పదవిభాగము :– రచితమ్, రతిపణ్డిత! త్వయా, స్వయమ్, అఙ్గేషు, మమ, ఇదమ్, ఆర్తవమ్, ధ్రియతే, కుసుమప్రసాధనమ్, తవ, తత్, చారు, వపుః, న, దృశ్యతే।

అన్వయక్రమము :– రతిపణ్డిత! త్వయా మమ అంగేషు స్వయం రచితమ్ ఆర్తవం కుసుమప్రసాధనమ్ ఇదం ధ్రియతే! తవ తత్ చారు వపుః న దృశ్యతే!

ప్రతిపదార్థము :– హే రతిపణ్డిత! – ఓ సురతప్రవీణుడా!, త్వయా – నీ చేత,

మమ – నాయొక్క, అంగేషు – అవయవములయందు, స్వయమ్ – స్వయముగా రచితమ్ – చేయబడిన, ఆర్తవమ్ – ఋతుసంబంధమగు, కుసుమప్రసాధనమ్ – కుసుమపత్రాద్యలంకారశోభ, ఇదమ్ – ఇదిగో, ధ్రియతే – నిలిచియున్నది, తవ – నీయొక్క, తత్ – ఆ, చారు – అందమైన, వపుః – దేహము, న దృశ్యతే – కనబడుచున్నది కాదు.

తాత్పర్యము :– ఓ సురతప్రవీణుడా! నీ చేత నా అవయవములయందు స్వయముగా చేయబడిన ఋతుసంబంధమగు కుసుమపత్రాద్యలంకారశోభ ఇదిగో నిలిచియున్నది. నీయొక్క ఆ అందమైన దేహము కనబడుచున్నది కాదు.

పాఠాన్తరములు :– స్వయమ్ – నవమ్

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. రతిపణ్డిత! – **హే రతిపణ్డిత!,** హే రతిపణ్డితౌ, హే రతిపణ్డితాః; అకారాన్త పుంలింగ రతిపణ్డిత శబ్దము. సం.ప్ర.ఏ, 2. త్వయా – **త్వయా**, యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః ; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. త.ఏ, 3. మమ – **మమ**, ఆవయోః, అస్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము ష.ఏ, 4. అంగేషు – **అంగే**, అంగయోః, అంగేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ అంగశబ్దము స.బ, 5. స్వయమ్ – అవ్యయము, 6. రచితమ్ – **రచితమ్**, రచితే, రచితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ రచిత శబ్దము. ప్ర.ఏ, 7. ఆర్తవమ్ – **ఆర్తవమ్**, ఆర్తవే, ఆర్తవాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆర్తవశబ్దము. ప్ర.ఏ, 8. కుసుమప్రసాధనమ్ –... **ప్రసాధనమ్**, ... ప్రసాధనే, ...ప్రసాధనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...ప్రసాధన శబ్దము. ప్ర.ఏ, 9. ఇదమ్ – **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ప్ర.ఏ, 10. ధ్రియతే – ధృ+లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనము, 11. తవ – **తవ**, యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము, ష.ఏ, 12. తత్ – **తత్**, తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ 'తత్'శబ్దము. ప్ర.ఏ, 13. చారు – **చారు**, చారుణీ, చారూణి; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ చారుశబ్దము. ప్ర.ఏ, 14. వపుః – వపుః, వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుస్ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 15. న – అవ్యయము, 16. దృశ్యతే – (కర్మణి ప్రయోగము) క్రియ. ప్ర.ఏ

సమాసాలు:–

1. రతిపణ్డిత – రతౌ పణ్డితః (స.త) రతిపణ్డితః, సంబోధన ప్రథమా।
2. కుసుమప్రసాధనమ్ – కుసుమానాం ప్రసాధనమ్ (ష.త) కుసుమప్రసాధనమ్।

సంధులు:–

1. మమ + ఇదమ్ – మమేదమ్ – గుణసన్ధిః – ఆద్గుణః (సూ.6–1–84)
2. తత్ + చారు – తచ్చారు – శ్చుత్వసన్ధిః – స్తోః శ్చునా శ్చుః (సూ8–4–39)
3. వపుః + న–వపుర్న–రుత్వమ్–విసర్గసంధిః – ససజుషో రుః (సూ. 8–2–66)

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. పణ్డితః

ఎ) పుం. పణ్డా వేదోజ్జ్వలా తత్త్వవిషయిణీ వా బుద్ధిః,
సా జాతా అస్య। 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతి ఇతచ్।
యద్వా పణ్డ్యతే తత్త్వజ్ఞానం ప్రాప్యతేఽస్మాత్। గత్యర్థేతి క్త।

బి) శ్లో॥ నిషేవతే ప్రశస్తాని నిన్దితాని న సేవతే।
అనాసిక్తః శ్రద్దధాన ఏతత్ పణ్డితలక్షణమ్॥
–అని 'చిన్తామణి' పేర్కొన్నదని హలాయుధకోశవ్యాఖ్య

సి) శ్లో॥ పాఠకాః పాఠకాశ్చైవ యే చాన్యే శాస్త్రచిన్తకాః ।
సర్వే వ్యసనినో మూర్ఖా యః క్రియావాన్ స పణ్డితః ॥
– ఇతి మహాభారతే వనపర్వణి.

డి) శ్లో॥ విద్యావినయసంపన్నే బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని।
శుని చైవ శ్వపాకే చ **పండితాః** సమదర్శినః ॥
– భగవద్గీత 5–18

పండితాః(జ్ఞానులు) విద్యావినయసంపన్నుడైన బ్రాహ్మణునియందును, గోవు, ఏనుగు, కుక్క మొదలగు వానియందును, చండాలునియందును సమదృష్టి కలిగియుందురు.

ఇ) పండితుడు సమదర్శనుడై సర్వత్ర సర్వభూతములయందు పరమాత్మను సందర్శించునని **'ఉత్తరగీత'** తెలుపుచున్నది.

శ్లో॥ అగ్నిర్దేవో ద్విజాతీనాం మునీనాం హృది దైవతమ్।
ప్రతిమా స్వల్పబుద్ధీనాం సర్వత్ర సమదర్శినామ్॥

క్రియాదర్శము :– 1. **ధ్రియతే** – 'ధృఙ్ – అవస్థానే అకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

ప్రథమపురుష రూపాలు – **ధ్రియతే** – ధ్రియేతే – ధ్రియన్తే

శ్లో॥ సురతశ్రమసంభృతో ముఖే
ధ్రియతే స్వేదలవోద్గమోఽపి తే।
అథ చాస్తమితా త్వమాత్మనా
ధిగిమాం దేహభృతామసారతామ్ ॥ ర.వం. 8–51

'సంభోగముయొక్క అలసటచేత కలిగిన చెమట చుక్కల పుట్టుక గూడా నీ ముఖము

మీద ఇంకను ఉన్నది....'

బి) శ్లో॥ '**ధ్రియతే** యావదేకోఽపి రిపుస్తావత్కుతః సుఖమ్'
అని – శిశుపాలవధ (2–35)

2. దృశ్యతే – 'దృశిర్ – ప్రేక్షణే' – సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ – భ్వాదయః కర్మణి ప్రయోగము. లట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

దృశ్యతే – దృశ్యేతే – దృశ్యన్తే

శ్లో॥ విబుధైరసి యస్య దారుణై –
రసమాప్తే పరికర్మణి స్మృతః ।
తమిమం కురు దక్షిణేతరం
చరణం నిర్మితరాగమేహి మే ॥ 19

పదవిభాగము:– విబుధైః, అసి, దారుణైః, అసమాప్తే, పరికర్మణి, స్మృతః, తమ్, ఇమమ్, కురు, దక్షిణేతరమ్, చరణమ్, నిర్మితరాగమ్, ఏహి, మే।

అన్వయక్రమము:– దారుణైః విబుధైః యస్య పరికర్మణి అసమాప్తే స్మృతః అసి తమ్ ఇమం మే దక్షిణేతరం చరణం నిర్మితరాగం కురు। ఏహి।

ప్రతిపదార్థము:– దారుణైః – క్రూరులగు, విబుధైః – దేవతలచేత, యస్య – ఏ నా పాదముయొక్క, పరికర్మణి – అలంకరించుటయందు, అసమాప్తే – పూర్తికాని దగుచుండగా, స్మృతః – తలంపబడినవాడవు, అసి – అయితివో, తమ్ – ఆ ఇమమ్ – ఈ, మే – నాయొక్క, దక్షిణేతరమ్ – ఎడమ, చరణమ్ – పాదమును నిర్మితరాగమ్ – పూయబడిన పారాణిగలదానినిగా, కురు–చేయుము, ఏహి–రమ్ము

తాత్పర్యము:– క్రూరులగు దేవతలచేత ఏ నా పాదముయొక్క అలంకరించుటయందు పూర్తికానిదగుచుండగా తలంపబడిన వాడవయితివో ఆ యీ నా యెడమపాదమును పూయబడిన పారాణిగల దానినిగా చేయుము. రమ్ము.

(రతిమన్మథుల ముచ్చట తీరకమునుపే దేవతలు మదనుని తలచిరని భావము.)

పాఠాన్తరములు :– 1. అసి యస్య దారుణైః – అపి యత్సుదారుణైః, 2.తమిమమ్ – తదిదమ్, 3. పరి – ప్రతి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. దారుణైః – దారుణేణ, దారుణాభ్యామ్, **దారుణైః**; అకారాన్త పుంలింగ దారుణశబ్దము. తృ.బ, 2. విబుధైః – విబుధేన, విబుధాభ్యామ్, **విబుధైః**; అకారాన్త పుంలింగ విబుధశబ్దము. తృ.బ, 3. యస్య – **యస్య**, యయోః, యేషామ్; దకారాన్త పుంలింగ యచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 4. పరికర్మణి – **పరికర్మణి**, పరికర్మణోః, పరికర్మసు; నకారాన్త నపుంసకలింగ కర్మన్‌శబ్దము. స.ఏ, 5. అసమాప్తే – **అసమాప్తే,** అసమాప్తయోః, అసమాప్తేషు; అకారాన్త పుంలింగ అసమాప్త శబ్దము. 6. స్మృతః – **స్మృతః**, స్మృతౌ, స్మృతాః; అకారాన్త పుంలింగ స్మృతశబ్దము. ప్ర.ఏ 7.అసి – క్రియ – లట్ – మ.ఏ, 8. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ, 9. ఇమమ్ – **ఇమమ్**, ఇమౌ, ఇమాన్; మకారాన్త పుంలింగ ఇదమ్ శబ్దము. ద్వి.ఏ, 10. మే – **మే**, నౌ, నః; దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 11. దక్షిణేతరమ్ – **దక్షిణేతరమ్**, దక్షిణేతరౌ, దక్షిణేతరాన్; అకారాన్త పుంలింగ దక్షిణేతర శబ్దము. ద్వి.ఏ, 12. చరణమ్ – **చరణమ్,** చరణౌ, చరణాన్; అకారాన్త పుంలింగ చరణ శబ్దము. ద్వి.ఏ, 13. నిర్మితరాగమ్ – **నిర్మితరాగమ్,** నిర్మితరాగౌ, నిర్మితరాగాన్; అకారాన్త పుంలింగ నిర్మితరాగశబ్దము. ద్వి.ఏ, 14. కురు – క్రియ , 15. ఏహి – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. విబుధైః – విశేషేణ బుధ్యన్తే (ప్రాదితత్పురుష) ఇతి విబుధాః తైః ।
2. అసమాప్తే – న సమాప్తః (నఞ్ తత్పురుష) అసమాప్తః, తస్మిన్ ।
3. దక్షిణేతరమ్ – దక్షిణాత్ ఇతరః (పం.త) దక్షిణేతరః, తమ్।
4. నిర్మితరాగమ్ –నిర్మితః రాగః యస్మిన్ (బహువ్రీహి) సః నిర్మితరాగః తమ్।

సంధులు :–

1. విబుధైః + అసి – విబుధైరసి – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
2. దారణైః + అసమాప్తే – దారుణైరసమాప్తే – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. విబుధః

ఎ) విశేషేణ బుధ్యతే ఇతి । వి + బుధ్ + క।

బి) 1. విబుధః పండితే దేవే – అని విశ్వకోశము

2. 'అమరా నిర్జరా దేవాస్త్రిదశా విబుధాః సురాః' ఇత్యమరః

సి) శ్లో॥ గన్ధర్వా గుహ్యకా యక్షా **విబుధానుచరాశ్చ** యే।
తథైవాప్సరసస్సర్వా రాజసీషూత్తమా గతిః ॥
–ఇతి మనుస్మృతి 12–47

గంధర్వులు, గుహ్యకులు, యక్షులు, **దేవానుచరులగు** విద్యాధరులు అప్సరసలు వీరు రాజసులలో నుత్తమజన్ములు.

డి) శ్లో॥ అభూన్నృపో **విబుధ**సఖః పరన్తపః
శ్రుతాన్వితో దశరథ ఇత్యుదాహృతః । – భట్టి కావ్యమ్ 1–1

క్రియాదర్శము :–

1)ఎ) **అసి** – అస (అస్) భువి (ఉండుట) – అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ – అదాది ప్రకరణమ్ (2) లట్ – మధ్యమపురుష ఏకవచనము.
అసి – స్థః – స్థ

2. **కురు** – డు కృఞ్ (కృ) కరణే, చేయుట – సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, తనాదిప్రకరణమ్(8), లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనము రూపాలు – **కురు / కురుతాత్** – కురుతమ్ – కురత

3. **ఏహి** – ఆ – ఉపసర్గ, ఇణ్ (ఇ) గతౌ (వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్ పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్, లోట్, మధ్యమపురుష ఏకవచనము రూపాలు – ఆ + ఇహి / **ఏహి** – ఆ + ఇతమ్ / ఏతమ్ – ఆ + ఇత / ఏత

శ్లో॥ అహమేత్య పతఙ్గవర్త్మనా
పునరఙ్కాశ్రయిణీ భవామి తే ।
చతురైస్సురకామినీజనైః
ప్రియ! యావన్న విలోభ్యసే దివి॥ 20

పదవిభాగము:– అహమ్, ఏత్య, పతఙ్గవర్త్మనా, పునః, అఙ్కాశ్రయిణీ, భవామి, తే, చతురైః, సురకామినీజనైః, ప్రియ! యావత్, న, విలోభ్యసే దివి।

అన్వయక్రమము:– అహం పతఙ్గవర్త్మనా ఏత్య పునః తే అఙ్కాశ్రయిణీ భవామి। ప్రియ! దివి చతురైః సురకామినీజనైః యావత్ న విలోభ్యసే ।

ప్రతిపదార్థము:– అహమ్ = నేను, పతఙ్గవర్త్మనా – మిడుత మార్గమున, ఏత్య – వచ్చి, పునః – మరల, తే – నీయొక్క, అఙ్కాశ్రయిణీ – ఒడిని చేరినదానను, భవామి – అయ్యెదను, ప్రియ! – ఓ నాథుడా!, దివి – స్వర్గమునందు, చతురైః – జాణలగు, సురకామినీజనైః – అప్సరసల సమూహములచేత, యావత్ – ఎంతలో న విలోభ్యసే – మోహితుడవు కావో!

తాత్పర్యము :– నేను మిడుత మార్గమున నీ ఒడిని చేరినదానను అయ్యెదను. ఓ

నాథుడా! స్వర్గమునందు జాణలగు అప్సరసల సమూహములచేత ఎంతలో మోహితుడవుకావో! (అంతలో నిన్ను చేరెదననుట)

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఆశ్రయణీ – అశ్రయిణీ, 2. విలోభ్యసే – విలుప్యసే, వికల్ప్యసే

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అహమ్ – **అహమ్**, ఆవామ్, వయమ్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 2. పతఙ్గవర్త్మనా – **పతఙ్గవర్త్మనా** – పతఙ్గవర్త్మభ్యామ్, పతఙ్గవర్త్మభిః; నకారాన్త నపుంసకలింగ పతఙ్గవర్త్మన్ శబ్దము. తృ.ఏ, 3. ఏత్య – అవ్యయము – ల్యబన్తము – ఆ+ఇ+క్త్వా, 4. పునః – అవ్యయము, 5. తే – తే, వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 6. **అఙ్కాశ్రయణీ** – అఙ్కాశ్రయణీ – అఙ్కాశ్రయణ్యౌ – అఙ్కాశ్రయణ్యః ఈకారాన్త స్త్రీలింగ అంకాశ్రయణీ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 7. ప్రియ – **హే ప్రియ!,** హే ప్రియౌ, హే ప్రియాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రియశబ్దము. సంబోధన ప్ర.ఏ, 8. భవామి – క్రియ, 9. దివి – **దివి**, దివోః, ద్యుషు; హకారాన్త స్త్రీలింగ 'దివ్' శబ్దము. స.ఏ, 10. చతురైః – చతురేణ, చతురాభ్యామ్, **చతురైః**; అకారాన్త పుంలింగ చతుర శబ్దము. తృ.బ, 11. సురకామినీజనైః – సురకామనీజనేన – సురకామినీజనాభ్యామ్, సురకామినీ జనైః; అకారాన్త పుంలింగ సురకామినీజన శబ్దము. తృ.బ, 12. యావత్, న – అవ్యయాలు, 13. విలోభ్యసే – వి + లుభ్ (కర్మణి) లట్ – మ.ఏ.

సమాసాలు :–

1. పతఙ్గవర్త్మనా – పతఙ్గస్య వర్త్మ (ష.త) పతఙ్గవర్త్మ, తేన।
2. అఙ్కాశ్రయణీ – అఙ్కమ్ ఆశ్రయతీతి (ఉపపద తత్పురుష) సా।
3. సురకామినీజనైః – సురాణాం కామిన్యః (ష.త) సురకామిన్యః చ తే జనాః (కర్మధా.) తైః।

సంధులు :–

1. పునః + అఙ్కాశ్రయణీ – పునరఙ్కాశ్రయణీ – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
2. చతురైః + సురకామినీజనైః చతురైస్సురకామినీజనైః – విసర్గసంధిః।
3. యావత్ + న – యావన్న – అనునాసికసన్ధిః – **యరః అనునాసికే అనునాసికో వా (సూ.8-4-44)** – రహలు తప్ప తక్కిన పదాంతమందలి హల్లులకు (యర్రులకు) అనునాసికవర్ణము పరముగా నున్నచో ఆయా వర్గలకు సంబంధించిన అనునాసిక (ఙ మ ఙ ణ న) వర్ణమాదేశముగ వికల్పముగ వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. పతఙ్గః –

ఎ) (పుం) పతేరఙ్గచ్పక్షిణి – ఇతి అఙ్గచ్ (సూ. 1-116)।

బి) పత్ఌ గతౌ భ్వాది / పరస్మైపదీ + సేట్ + అఙ్గచ్।

సి) పతతి గచ్ఛతీతి పతఙ్గః।

డి) 'పతఙ్గః శలభే **చాగ్నౌ** మార్జారేఽర్కే శరే ఖగే' ఇతి **వైజయన్తీ**

ఇ) 1. పతఙ్గః శలభే శాలి ప్రభేదే పక్షి సూర్యయోః', ఇతి మేదినీ, శాశ్వతః।

2. 'పతఙ్గః శలభే శాలిప్రభేదే విహగే రవౌ,' ఇతి విశ్వకోశః

– అని నానార్థసంగ్రహము పేర్కొన్నది.

ఎఫ్) శ్లో॥ కామస్తు బాణావసరం ప్రతీక్ష్య
పతఙ్గవద్వహ్నిముఖం వివిక్షుః ।
ఉమాసమక్షం హరబద్ధలక్ష్య –
శ్శరాసనజ్యాం ముహురామమర్శ ॥ కు. సం. 3-64

క్రియాదర్శము :–

1. **భవామి** – భూ – సత్తాయామ్ (ఉండుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1). ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః।

రూపాలు:– **భవామి** – భవావః – భవామః

భవామి సంప్రత్యేవ భవిష్యామి – 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్.

2. విలోభ్యసే – 2. వి – ఉపసర్గ, లుభ (లుభ్) విమోహనే (ఆశపడుట) సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, కర్మణిప్రయోగము

విలోభ్యసే విలోభయిష్యసే – 'యావత్పురా నిపాతయోర్లట్. ఇతి లట్.

**శ్లో॥ 'మదనేన వినాకృతా రతిః
క్షణమాత్రం కిల జీవితే'తి మే।
వచనీయమిదం వ్యవస్థితం
రమణ! త్వామనుయామి యద్యపి॥ 21**

పదవిభాగము :– మదనేన, వినాకృతా, రతిః, క్షణమాత్రమ్, కిల, జీవితా, ఇతి, మే, వచనీయమ్, ఇదమ్, వ్యవస్థితమ్, రమణ! త్వామ్, అనుయామి, యది, అపి।

అన్వయక్రమము :– రమణ! త్వామ్ అనుయామి యద్యపి, రతిః మదనేన వినాకృతా క్షణమాత్రం జీవితా కిల ఇతి ఇదం వచనీయం మే వ్యవస్థితమ్।

ప్రతిపదార్థము :– హే రమణ! – ఓ మనోహరుడా!, త్వామ్ – నిన్ను, అనుయామి యద్యపి – అనుసరించినప్పటికిని, రతిః – రతిదేవి, మదనేన – మన్మథునితో, వినాకృతా – విరహితురాలై, క్షణమాత్రమ్ – నిముషకాలము, జీవితా కిల – బ్రతికి యుండినది గదా, ఇతి – అనెడి, ఇదమ్ – ఈ, వచనీయమ్ – మాట(నింద), మే – నాకు, వ్యవస్థితమ్ – స్థిరము.

తాత్పర్యము :– ఓ మనోహరుడా! నిన్ను అనుసరించి వచ్చినప్పటికిని 'రతిదేవి మన్మథునితో విరహితురాలై క్షణకాలము బ్రతికియుండినది గదా' అనెడి యీ మాట(నింద) నాకు స్థిరము.

పాఠాన్తరాలు :– జీవితేతి – జీవతీతి

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. రమణ – **హే రమణ!** హే రమణౌ, హే రమణాః; అకారాన్త పుంలింగ రమణ శబ్దము. సంబోధన ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనము, 2. త్వామ్ – **త్వామ్,** యువామ్, యుష్మాన్; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ, 3. అనుయామి – క్రియ – అను – ఉపసర్గ, యా – ప్రాపణే (వెళ్లుట), 4. యది, అపి – అవ్యయములు, 5. రతిః – **రతిః**, రతీ, రతయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ రతిశబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. మదనేన – **మదనేన**, మదనాభ్యామ్, మదనైః; అకారాన్త పుంలింగ మదనశబ్దము. తృ.ఏ, 7. వినాకృతా – **వినాకృతా**, వినాకృతే, వినాకృతాః; అకారాన్త స్త్రీలింగ వినాకృతా శబ్దము. ద్వి.ఏ, 8. క్షణమాత్రమ్ – అవ్యయము 9. జీవితా – **జీవితా**, జీవితే, జీవితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ జీవితాశబ్దము. ప్ర.ఏ, 10. కిల, ఇతి – అవ్యయాలు, 11. ఇదమ్ – **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ప్ర.ఏ, 12. వచనీయమ్ – **వచనీయమ్**, వచనీయే, వచనీయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ వచనీయ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 13. మే – **మే**, నౌ, నః దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 14. వ్యవస్థితమ్ – **వ్యవస్థితమ్**, వ్యవస్థితే, వ్యవస్థితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ వ్యవస్థిత శబ్దము. ప్ర.ఏ

సమాసాలు:–

1. వినాకృతా – వినా కృతా (సుప్సుపా సమాసః)।
2. క్షణమాత్రమ్ – క్షణ ఏవ మాత్రమ్ క్షణమాత్రమ్ నిత్యసమాసః।
3. వ్యవస్థితమ్ – వి అవస్థితమ్ (సుప్సుపాసమాసః)।

సంధులు :–

1. జీవితా + ఇతి – జీవితేతి (గుణసన్ధిః)।
2. యది + అపి – యద్యపి (యణాదేశసన్ధిః)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. రమణః

ఎ) (పుం) రమతే రమయతి వా। రమ్ ణిచ్ వా, ల్యు, ల్యుట్, పతిః।

బి) రమయతి స్త్రీ పురుషాణామన్తఃకరణమితి । కామదేవః।

సి) శ్లో।। నానామలప్రస్రవణైర్నానాకన్దరసానుభిః।
రమణం విహరన్తీనాం **రమణైః** సిద్ధయోషితామ్ ।।
– శ్రీమద్భాగవతము 4–6–11

"... సుందరమగు గుహలయందు సౌందర్యవతులగు సిద్ధపత్నులు గోచరింతురు"

డి) శ్లో।। కాన్తః స్యాత్కమితా పతిర్వరయితా భర్తా చ భోక్తా ధవో
రుచ్యాభీకవరాభికాశ్చ **రమణః** ప్రాణాధినాథోనుగః ।

అని 'రమణ' శబ్దమునకు 14 నామములను **హలాయుధకోశము** పేర్కొన్నది.

ఇ) 'రమణం స్యాత్పటోలస్యమూలేఽపి **రమణః** ప్రియే' అని **విశ్వకోశము**

ఎఫ్) శ్లో।। తామఙ్కమారోప్య కృశాఙ్గయష్టిం
వర్ణాన్తరాక్రాన్తపయోధరాగ్రామ్।
విలజ్జమానాం రహసి ప్రతీతః
పప్రచ్ఛ రామాం **రమణో**ఽభిలాషమ్।। – ర.వం. 14–27

"రమణః రామామ్ అభిలాషం పప్రచ్ఛ" ఇది ద్వికర్మక కర్తరి ప్రయోగము. ఈ రామా రమణ శబ్దములు సీతారాముల యనురాగమును తెలుపుచున్నవి. అని కేశవపంతుల నరసింహశాస్త్రిగారు.

క్రియాదర్శము :– అనుయామి – అను – ఉపసర్గ. యా – ప్రాపణే (పొందుట, వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాది ప్రకరణమ్ (2), లట్, ఉత్తమ పురుషైకవచనము, **రూపాలు:– యామి** – యావః – యామః

శ్లో।। క్రియతాం కథమన్త్యమణ్డనం
పరలోకాన్తరితస్య తే మయా।
సమమేవ గతోఽస్యతర్కితాం
గతిమఙ్గేన చ జీవితేన చ।। 22

పదవిభాగము :– క్రియతామ్, కథమ్, అన్త్యమణ్డనమ్, పరలోకాన్తరితస్య, తే, మయా, సమమ్, ఏవ, గతః, అసి, అతర్కితామ్, గతిమ్, అఙ్గేన, చ, జీవితేన, చ।

అన్వయక్రమము :– పరలోకాన్తరితస్య తే మయా అన్త్యమణ్డనం కథం క్రియతామ్? అఙ్గేన జీవితేన చ సమమ్ ఏవ అతర్కితాం గతిం గతః అసి।

ప్రతిపదార్థము :- పరలోకాన్తరితస్య - స్వర్గమందు వ్యవహితుడవైయున్న, తే - నీకు, మయా - నాచేత, అన్యమణ్డనమ్ - కడపటి అలంకారము, కథమ్ - ఎట్లు, క్రియతామ్ - చేయబడును, అఙ్గేన చ - దేహముతోడను, జీవితేన చ - జీవముతోడను, సమమ్ ఏవ - కూడనే, అతర్కితామ్ - ఊహింపబడని, గతిమ్ - దశను, గతః - పొందినవాడవు, అసి - అయితివి.

తాత్పర్యము :- స్వర్గమందు వ్యవహితుడవై యున్న నీకు నాచేత కడపటి అలంకారము ఎట్లు చేయబడును? జీవముతోబాటు దేహముకూడా ఊహింపబడని దశను పొందినవాడవయితివి.

పాఠాన్తరాలు :- పరలోకాన్తరితస్య - పరలోకత్వరితస్య

విభక్తులు / క్రియలు:- 1. క్రియతామ్ - క్రియ, 2. తే - **తే**, వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 3. మయా - **మయా**, ఆవాభ్యామ్, అస్మాభిః; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము తృ.ఏ, 4. అన్యమణ్డనమ్ - **అన్యమణ్డనమ్**, అన్యమణ్డనే, అన్యమణ్డనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అన్యమణ్డన శబ్దము. ప్ర.ఏ, 5. కథమ్, చ, ఏవ - అవ్యయాలు, 6. అఙ్గేన - **అఙ్గేన**, అఙ్గాభ్యామ్, అఙ్గైః ; అకారాన్త నపుంసకలింగ 'అంగ' శబ్దము. తృ.ఏ, 7. జీవితేన - **జీవితేన**, జీవితాభ్యామ్, జీవితైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ 'జీవిత'శబ్దము. తృ.ఏ, 8. సమమ్ - అవ్యయము, 9. అతర్కితామ్ - **అతర్కితామ్**, అతర్కితే, అతర్కితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ అతర్కితాశబ్దము. ద్వి.ఏ, 10. గతిమ్ - **గతిమ్**, గతీ, గతీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ గతి శబ్దము. ద్వి.ఏ , గమ్ + క్తిన్, 11. గతః - **గతః**, గతౌ, గతాః; అకారాన్త పుంలింగ గత శబ్దము. ప్ర.ఏ, 12. అసి - క్రియ, 13. పరలోకాన్తరితస్య ... **అన్తరితస్య**... ,అన్తరితయోః..., అన్తరితానామ్; అకారాన్త పుంలింగ... అన్తరితశబ్దము. ష.ఏ.

సమాసాలు :-

1. పరలోకాన్తరితస్య - పరశ్చ అసౌ లోకః (కర్మధా.) పరలోకః, పరలోకేన అన్తరితః (తృ.త), తస్య।
2. అన్యమణ్డనమ్ - అన్త్యం చ తత్ మణ్డనమ్ (కర్మధా)।
3. అతర్కితామ్ - న తర్కితా (నఞ్తత్పు) అతర్కితా, తామ్।

సంధులు :-

1. గతః + అసి - గతోఽసి - ఉత్వాదేశః।

అప్లుతమగు హ్రస్వ అకారమునకు పరముగానున్న రుత్వమునకు అప్లుతమైన హ్రస్వ అకారము పరముగానున్నప్పుడు ఉకారము వచ్చును. **అతోరో రప్లుతాదప్లుతే** । (సూ 6-1-109) స్వాదిసన్ధిః।

2. అసి + అతర్కితామ్ - అస్యతర్కితామ్ - యణాదేశసన్ధిః।

3. గతోఽస్యతర్కితామ్ (1 + 2)

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు:-

1) గతిః - ఎ) (స్త్రీ.) గమ్ భావే క్తిన్ । గమనకర్మ।

బి) కర్మవిపాకేఽపి దశాగతీ స్మృతే ... అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో।। గతిర్భర్తా ప్రభుః సాక్షీ నివాసః శరణం సుహృత్ ।
ప్రభవః ప్రలయః స్థానం నిధానం బీజమవ్యయమ్।।
- భగవద్గీత-9-18

శ్లో।। అయతిః శ్రద్ధయోపేతో యోగాచ్చలితమానసః।
అప్రాప్యయోగసంసిద్ధిం కాం గతిం కృష్ణ గచ్ఛతి।।
- భగవద్గీత-6-37

'ఓ కృష్ణా! యోగమునందు శ్రద్ధాదరములతో యోగసాధన చేయుచు మనస్సు వశమునందుండు కారణమున అవసానదశలో మనస్సు చలించి, యోగసిద్ధిని పొందకయే మరణించిన సాధకుని గతి యేమగును.'

డి) మరిన్ని వివరములకు 'హలాయుధకోశవ్యాఖ్య' చూడగలరు.

క్రియాదర్శము :-

1. క్రియతామ్ - కర్మణి ప్రయోగము. లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనము.
డుకృఞ్ - కరణే, తనాదయః, సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయపదీ)

రూపాలు - క్రియతామ్ - క్రియేతామ్ - క్రియన్తామ్ - ఆత్మనేపదీ
(సకర్మక ధాతువులపై కర్మార్థమున, అకర్మక ధాతువులపై భావార్థమున లడాదులు వచ్చును. తిఙన్త స్థలములో **'సాధ్యావస్థాపన్నః ధాత్వర్థః భావః'** సాధ్యావస్థలోనున్న క్రియ భావమనబడును. భావకర్మార్థక లకారములు ఆత్మనేపదము నందే ఉండును. భావార్థమున ప్రథమైకవచనము మాత్రమే ఉండును. కర్మార్థమున అన్ని వచనములు ఉండును. చూ. సంస్కృతవ్యాకరణమ్ - భావకర్మప్రకరణమ్.

శ్లో।। ఋజుతాం నయతః స్మరామి తే
శరముత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః ।
మధునా సహ సస్మితాం కథాం
నయనోపాన్తవిలోకితం చ యత్ ।। 23

పదవిభాగము :– ఋజుతామ్, నయతః, స్మరామి, తే, శరమ్, ఉత్సఙ్గనిషణ్ణ ధన్వనః, మధునా, సహ, సస్మితామ్, కథామ్, నయనోపాన్తవిలోకితమ్, చ, యత్।

అన్వయక్రమము :– శరమ్ ఋజుతాం నయతః ఉత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః తే మధునా సహ సస్మితాం కథాం యత్ నయనోపాన్తవిలోకితం చ స్మరామి।

ప్రతిపదార్థము :– (హే ప్రియ! ఓ నాథుడా!), శరమ్ – బాణమును, ఋజుతామ్ – తిన్నగానగుటను (వక్రత లేకుండుటను), నయతః – పొందించుచున్నవాడవైన ఉత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః – ఒడియందు ఉంచబడిన బాణము గలవాడవై, తే – నీయొక్క మధునా సహ – వసంతునితో కూడ, సస్మితామ్ – చిఱునగవుతో కూడిన, కథామ్ – సంభాషణమును, నయనోపాన్తవిలోకితమ్ – కన్నులయొక్క కడల చెంత నుండి చూచుటను,యత్ చ – ఏది హేతువో దానిని, స్మరామి – తలచుకొనుచున్నాను

తాత్పర్యము :– (ఓ నాథుడా!) బాణమును వక్రతలేకుండునట్లు పొందించు చున్నవాడవై ఒడియందు బాణము ఉంచబడిన వాడవైన నీ వసంతునితో చిఱునగవుతో కూడిన సంభాషణమును, కన్నులయొక్క కడల చెంత నుండి (నన్ను) చూచుటను ఏది హేతువో దానిని తలచుకొనుచున్నాను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. నిషణ్ణ – నిషఙ్గ, నిషక్త; 2. విలోకితం చ యత్ – విలోకితాని చ; 3. యత్ – తత్।

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. హే ప్రియ! – **హే ప్రియ!**, హే ప్రియౌ, హే ప్రియాః; అకారాన్త పుంలింగ ప్రియశబ్దము. సంబోధన ప్ర.ఏ., 2. శరమ్ – **శరమ్**, శరౌ, శరాన్; అకారాన్త పుంలింగ శరశబ్దము. ద్వి.ఏ, 3. ఋజుతామ్ – **ఋజుతామ్**, ఋజుతే, ఋజుతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఋజుతా శబ్దము ద్వి.ఏ, 4. నయతః – **నయతః**, నయతోః, నయతామ్, శత్రన్తోఽభ్యస్త సంజ్ఞకో 'నయత్' శబ్దః, ష.ఏ, 5. ఉత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః ...**ధన్వనః**...ధన్వనోః, ధన్వనామ్; నకారాన్త పుంలింగ ...ధన్వన్ శబ్దము. ష.ఏ, 6. తే – **తే**, వామ్, వః – దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 7. మధునా – **మధునా,** మధుభ్యామ్, మధుభిః; ఉకారాన్త పుంలింగ మధుశబ్దము. తృ.ఏ, 8. సహ, చ – అవ్యయాలు, 9. సస్మితామ్ – **సస్మితామ్**, సస్మితే, సస్మితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ 'సస్మితా' శబ్దము. ద్వి.ఏ, 10. కథామ్ – **కథామ్,** కథే, కథాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ కథా శబ్దము. ద్వి.ఏ, 11. నయనోపాన్తవిలోకితమ్, ... **విలోకితమ్**, ...విలోకితే,... విలోకితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ... విలోకిత శబ్దము. ద్వి.ఏ, 12. యత్ – అవ్యయము, 13. స్మరామి – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. ఉత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః – ఉత్సఙ్గే నిషణ్ణం (స.త) ఉత్సఙ్గనిషణ్ణమ్, ఉత్సఙ్గనిషణ్ణం ధనుర్యస్య (బహువ్రీహి) సః, తస్య।

2. సస్మితామ్ – స్మితేన సహితా (బహువ్రీహి) సస్మితా, తామ్ ।
3. నయనోపాన్తవిలోకితమ్ – నయనోః ఉపాన్తౌ (ష.త) నయనోపాన్తౌ నయనోపాన్తాభ్యాం విలోకితమ్ (తృ.త) నయనోపాన్తవిలోకితమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. ప్రియః (11వ శ్లోకమునకు – అనుసంధానము)

ఎ) (త్రి) ప్రీణాతీతి, ప్రీ 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి క (సూ (3–1–135) – కృదన్తప్రకరణమ్। హృద్యః

బి) శ్లో॥ సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్ సత్యమప్రియమ్।
ప్రియం చ నానృతం బ్రూయాదేష ధర్మః సనాతనః ॥
– ఇతి మహాభారతే

సి) (పుం) భర్తా

శ్లో॥ ప్రణమతి పశ్యతి చుమ్బతి సంశ్లిష్యతి పులకముకులితైరఙ్గైః ।
ప్రియసఙ్గాయ స్ఫురితాం వియోగినీ వామబాహులతామ్ ।
– ఇతి ఆర్యాసప్తశత్యామ్ –347

శ్లో॥ వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాంచీగుణాయాః
సంసర్పన్త్యాః స్ఖలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః ।
నిర్విన్ధ్యాయాః పథిభవ రసాభ్యన్తరః సన్నిపత్య
స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి **ప్రియేషు॥**
– మేఘదూతమ్ – 28

'... ప్రమదలకు ప్రియులయందు విలాసము మొదటిదగు ప్రణయవాక్యముగదా!'

శ్లో॥ తథా సమక్షం దహతా మనోభవం
పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ।
నినిన్ద రూపం హృదయేన పార్వతీ
ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా॥ – కు. సం. 5–1

"... స్త్రీల సౌందర్యమునకు భర్తల యనురాగమే గదా ప్రయోజనము"

క్రియాదర్శము:– స్మరామి – స్మృ – చిన్తాయామ్ (స్మరించుట), సకర్మకమ్, అనిట్ పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనము.

రూపాలు:– – **స్మరామి –** స్మరావః – స్మరామః

శ్లో॥ క్వ ను తే హృదయఙ్గమస్సఖా?
కుసుమాయోజితకార్ముకో మధుః ।
న ఖలూగ్రరుషా పినాకినా
గమితస్సోఽపి సుహృద్గతాం గతిమ్॥ **24**

పదవిభాగము :– క్వ, ను, తే, హృదయఙ్గమః, సఖా, కుసుమాయోజితకార్ముకః, మధుః, న, ఖలు, ఉగ్రరుషా, పినాకినా, గమితః, సః, అపి, సుహృద్గతామ్, గతిమ్।

అన్వయక్రమము :– హృదయఙ్గమః తే సఖా కుసుమాయోజితకార్ముకః మధుః క్వ ను? సః అపి ఉగ్రరూపా పినాకినా సుహృద్గతాం గతిం న గమితః ఖలు?

ప్రతిపదార్థము :– హృదయఙ్గమః – ఇష్టుడైనట్టి, తే – నీయొక్క, సఖా – చెలికాడు కుసుమఆయోజితకార్ముకః – పువ్వులతో కూర్చబడిన విల్లుగలవాడు అగు, మధుః – వసంతుడు, క్వ ను? – ఎక్కడ?, సః + అపి – అతడు కూడ, ఉగ్రరుషా – తీవ్రమైన కోపముగలవాడయిన, పినాకినా – హరునిచే, సుహృద్గతామ్ – చెలికాడగు మన్మథుని పొందిన, గతిమ్ – గతిని, న గమితః ఖలు? పొందబడలేదు గదా!

తాత్పర్యము :– ఇష్టుడైన నీ చెలికాడు, పువ్వులతో కూర్చబడిన విల్లుగలవాడు అగు వసంతుడు ఎక్కడ? అతడు కూడా తీవ్రమైన కోపముగల వాడయిన హరునిచే చెలికాడగు మన్మథుని గతిని పొందింపబడలేదు గదా!

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. హృదయఙ్గమః – **హృదయఙ్గమః**, హృదయఙ్గమౌ, హృదయఙ్గమాః ; అకారాన్త పుంలింగ హృదయఙ్గమశబ్దము. ప్ర.ఏ, 2. తే – **తే**, వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 3. సఖా – **సఖా,** సఖాయౌ, సఖాయః; ఇకారాన్త పుంలింగ 'సఖి' శబ్దము. ప్ర.ఏ. సఖా **'అనఙ్ సౌ' సర్వనామస్థానే చా సమ్బుద్ధౌ'। సులోపః। నలోపః,** 4. కుసుమాయోజితకార్ముకః … **కార్ముకః**…కార్ముకౌ… కార్ముకాః; అకారాన్త పుంలింగ … కార్ముకశబ్దము. ప్ర.ఏ, 5. మధుః – **మధుః**, మధూ, మధవః; ఉకారాన్త పుంలింగ **మధు**శబ్దము, ప్ర.ఏ, 6. క్వ, ను, అపి – అవ్యయము, 7. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 8. ఉగ్రరుషా – **ఉగ్రరుషా**, ఉగ్రరుడ్భ్యామ్, ఉగ్రరుడ్భిః; షకారాన్త పుంలింగ ఉగ్రరుట్ శబ్దము. తృ.ఏ, 9. పినాకినా – **పినాకినా**, పినాకిభ్యామ్, పినాకిభిః; నకారాన్త పుంలింగ పినాకిన్ శబ్దము. ద్వి.ఏ, 10. సుహృద్గతామ్ – **సుహృద్గతామ్**, సుహృద్గతే, సుహృద్గతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సుహృద్గతాశబ్దము. ద్వి.ఏ, 11. గతిమ్ – **గతిమ్**, గతీ, గతీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ గతిశబ్దము. ద్వి.ఏ, 12. గమితః – **గమితః**, గమితౌ, గమితాః; అకారాన్త పుంలింగ గమితశబ్దము. ప్ర.ఏ, 13. న,ఖలు – అవ్యయములు.

సమాసాలు :–

1. హృదయఙ్గమః – హృదయం గచ్ఛతీతి (ఉపపద తత్పురుష) సః ।

2. కుసుమాయోజితకార్ముకః – కుసుమైః ఆయోజితమ్ (తృ.త) కుసుమాయోజితమ్, కుసుమాయోజితం కార్ముకం యేన (బహువ్రీహి) సః ।
3. ఉగ్రరుషా – ఉగ్రా రుట్ యస్య (బహువ్రీహి) సః, ఉగ్రరుట్, తేన ।
4. సుహృద్గతామ్ – సుహృదా గతా (తృ.త) సుహృద్గతా, తామ్ ।

సంధులు :–

1. హృదయఙ్గమః + సఖా – హృదయఙ్గమస్సఖా – విసర్గసన్ధిః – వా శరి।
2. గమితః + సః – గమితస్సః – విసర్గసన్ధిః।
3. సః + అపి – సోఽపి – ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।
4. కుసుమాయోజితకార్ముకః + మధుః – కుసుమాయోజితకార్ముకో మధుః – ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సుహృత్

ఎ) (పుం) సు శోభనం హృత్ హృదయం యస్య । సఖా ।

బి) 'శిశిజః సుహృద్ గృహగతః కరోతి చాతుర్థహాస్య
ధనవన్తం వచసామధిపః' – ఇతి కోష్ఠీప్రదీపః । మహాదేవః, మహాభారతే – 13/17/99 అని హలాయుధకోశవ్యాఖ్య పేర్కొన్నది.

సి) 'మిత్రం సఖా వయస్యశ్చ సుహృత్స్నిగ్ధశ్చ కథ్యతే।'
అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ ఇతి చైనమువాచ దుఃఖితా '**సుహృదః** పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్ ।
తదిదం కణశో వికీర్యతే పవనైర్భస్మ కపోతకర్బురమ్' ॥
– కు. సం. 4–27

ఇ) 'సుహృద్ దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః' । బహువ్రీహి సమాసప్రకరణమ్ ।
సూ (5–4–150) – ఇతి **పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా.**

శ్లో॥ సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః
సమానమానాన్**సుహృదశ్చ** బన్ధుభిః ।
స సన్తతం దర్శయతే గతస్మయః
కృతాధిపత్యామివ సాధు బన్ధుతామ్ ॥ – కిరాతార్జునీయే 1–10

2. శ్లో॥ అవ్యగ్రముపతిష్ఠస్వ వీర వాయోరహం **సుహృత్** ।
రవిర్విత్రపతేఽ త్యర్థమాశ్వస్య మయి గమ్యతామ్ ॥
– భట్టికావ్యే 8-14

3. శ్లో॥ నిపాతిత**సుహృ**త్స్వామిపితృవ్యభ్రాతృమాతులమ్ ।
పాణినీయమివాలోకి ధీరైస్తత్సమరాజిరమ్ ॥
– మాఘే – 19-35

శ్లో॥ అథ తైః పరిదేవితాక్షరై-
ర్హృదయే దిగ్ధశరైరివాహతః ।
రతిమభ్యుపపత్తుమాతురాం
మధురాత్మానమదర్శయత్పురః ॥ 25

పదవిభాగము :– అథ, తైః, పరిదేవితాక్షరైః, హృదయే, దిగ్ధశరైః, ఇవ, ఆహతః, రతిమ్, అభ్యుపపత్తుమ్, ఆతురామ్, మధుః, ఆత్మానమ్, అదర్శయత్, పురః ।

అన్వయక్రమము :– అథ తైః పరిదేవితాక్షరైః హృదయే దిగ్ధశరైః ఇవ ఆహతః మధుః ఆతురాం రతిమ్ అభ్యుపపత్తుమ్ ఆత్మానం పురః అదర్శయత్ ।

ప్రతిపదార్థము :– అథ – పిదప, తైః – ఆ, పరిదేవితాక్షరైః – ఆ విలాపవచనముల చేత, హృదయే – ఎదలో, దిగ్ధశరైః ఇవ – దిగిన బాణములచేతనువలె, ఆహతః – కొట్టబడినవాడైన, మధుః – వసంతుడు, ఆతురామ్ – ఆపన్నురాలైన, రతిమ్ – రతిదేవిని, అభ్యుపపత్తుమ్ – ఊరడించుటకు, ఆత్మానమ్ – తాను, పురః – ఎదుట (రతీదేవి ముందఱ), అదర్శయత్ – ఆవిర్భవించెను.

తాత్పర్యము :– పిదప, ఆ విలాపవచనములచేత ఎదలో దిగిన బాణములచేతనువలె కొట్టబడినవాడగు వసంతుడు, ఆపన్నురాలైన రతీదేవిని ఊరడించుటకు తాను రతిదేవి ముందఱ ఆవిర్భవించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. దిగ్ధశరైః – దిగ్ధఫలైః; 2. ఇవాహతః – ఇవార్పితః;
3. అభ్యుప – అభ్యవ

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అథ – అవ్యయము, 2. తైః – తేన, తాభ్యామ్, **తైః,** దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము, తృ.బ, 3. పరిదేవితాక్షరైః – పరిదేవితాక్షరే, పరిదేవితాక్షరాభ్యామ్, ..

35

అక్షరైః; ఆకారాన్త నపుంసకలింగ ... అక్షరశబ్దము. తృ.బ, 4. హృదయే – **హృదయే**, హృదయోః, హృదయేషు – అకారాన్త నపుంసకలింగ హృదయశబ్దము. సప్తమీవిభక్తి ఏకవచనము, 5. దిగ్ధశరైః – దిగ్ధశరేణ, దిగ్ధశరాభ్యామ్, **దిగ్ధశరైః**; అకారాన్త పుంలింగ దిగ్ధశరశబ్దము. తృ.బ, 6. ఇవ, పురః – అవ్యయాలు, 7. ఆహతః – **ఆహతః**, ఆహతౌ, ఆహతాః; అకారాన్త పుంలింగ ఆహతశబ్దము, ప్ర.ఏ., 8. మధుః – **మధుః,** మధూ, మధవః; ఉకారాన్త పుంలింగ **మధు**శబ్దము. ప్ర.ఏ., 9. ఆతురామ్ – **ఆతురామ్**, ఆతురే, ఆతురాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఆతురాశబ్దము. ద్వి.ఏ., 10. రతిమ్ – **రతిమ్**, రతీ, రతీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ రతిశబ్దము. ద్వి.ఏ., 11. అభ్యుపపత్తుమ్ – కృదన్తావ్యయము., 12. ఆత్మానమ్ – **ఆత్మానమ్,** ఆత్మానౌ, ఆత్మనః; నకారాన్త పుంలింగ **ఆత్మన్** శబ్దము. ద్వి.ఏ., 13. అదర్శయత్ – క్రియ

సమాసాలు :–

1. పరిదేవితాక్షరైః – పరిదేవితస్య అక్షరాణి (ష.త) తైః ।
2. దిగ్ధశరైః – దిగ్ధాశ్చ తే శరాః (కర్మధా.) దిగ్ధశరాః, తైః ।

సంధులు :–

1. పరిదేవితాక్షరైః + హృదయే – పరిదేవితాక్షరైర్హృదయే
– విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
2. దిగ్ధశరైః + ఇవ – దిగ్ధశరైరివ – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
3. ఇవ + ఆహతః – ఇవాహతః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. మధుః + ఆత్మానమ్ – మధురాత్మానమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పురః – అవ్యయకోషః (535)
పూర్వస్మిన్ దేశే కాలే వా ఇత్యర్థే పూర్వశబ్దాత్ దిగ్దేశకాలేషు అసి ప్రత్యయః, ప్రకృతేః 'పుర్' ఇత్యాదేశశ్చ 'పూర్వాధరావరాణామ్' (5-3-39) ఇతి విధీయతే।
ఎ) దేశే – పురస్సరా ధామవతాం యశోధనాః। (కిరాత 1-43)
బి) కాలే – 'తవ ప్రసాదస్య పురస్తు సంపదః' । (శాకున్తలే 7-30)
సి) ప్రథమావిభక్త్యర్థే – 'పురో రమణీయమ్' అత్ర అగ్రభాగోఽర్థః।
డి) పఞ్చమ్యర్థే – 'పుర ఆగతః'।
ఇ) సప్తమ్యర్థే – 'అముం **పురః** పశ్యసి దేవదారుం' (ర.వం. 2-36)।
'పురః ఆగతః । పూర్వదిగ్భాగాదాగత ఇత్యర్థః । ఏవమేవ సప్తమీపఞ్చమీ

ప్రథమావిభక్తిషు దిగ్దేశకాలవాచిపదసామాన్యాత్ ప్రత్యయవిధానస్థలేషు యథాసమ్భవమూహ్యమ్ । దిగ్దేశ శబ్దౌ న పునరుక్తావితి బోధ్యమ్ ।

క్రియాదర్శము :-

1. అదర్శయత్ - దృశ్ + ణి + లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనమ్।

ప్రయోజకవ్యాపారమునుగాని, ప్రేరణార్థమునుగాని చెప్పుటకు ధాతువుపై ణిచ్ (ఇ) ప్రత్యయము వచ్చును. హేతుమతి చ 3-1-26. ఈ ణిజన్తము సనాద్యన్తా ధాతవః (సూ 3-1-32) అను సూత్రముచే ధాతు సంజ్ఞ కలిగియుండుటచే దీనిపై లడాదులు వచ్చును. ఇవి ఉభయపదులు

రూపాలు :- అదర్శయత్ - అదర్శయతామ్ - అదర్శయన్

అవతారికా :- వసన్తం ప్రతి రతేః సదయవచనమ్ । వసంతునిగూర్చి రతిదేవి పలికిన దయార్ద్రవచనములు

శ్లో॥ తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం
స్తనసంబాధమురో జఘాన చ ।
స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో
వివృతద్వారమివోపజాయతే ॥ 26

పదవిభాగము :- తమ్, అవేక్ష్య, రురోద, సా, భృశమ్, స్తనసంబాధమ్, ఉరః, జఘాన, చ, స్వజనస్య, హి, దుఃఖమ్, అగ్రతః, వివృతద్వారమ్, ఇవ, ఉపజాయతే।

అన్వయక్రమము :- సా తమ్ అవేక్ష్య భృశం రురోద స్తనసంబాధమ్ ఉరః జఘాన చ । హి స్వజనస్య అగ్రతః దుఃఖం వివృతద్వారమ్ ఇవ ఉపజాయతే ।

ప్రతిపదార్థము :- సా - ఆ రతిదేవి, తమ్ - ఆ వసంతుని, అవేక్ష్య - చూచి, భృశమ్ - మిక్కిలి, రురోద - వగచెను, స్తనసంబాధమ్ - స్తనములకు బాధ కలుగునట్లుగా, ఉరః - ఱొమ్మును, జఘాన చ - బాదుకొనెను, హి - ఏలయన స్వజనస్య - స్వీయజనముయొక్క, అగ్రతః - ఎదుట, దుఃఖమ్ - దుఃఖము, వివృతద్వారమ్ - తెఱవబడిన వాకిలివలెనే, ఉపజాయతే - పొర్లిపొర్లివచ్చును.

తాత్పర్యము :- ఆ రతిదేవి ఆ వసంతుని చూచి మిక్కిలి వగచెను. స్తనములకు బాధకలుగునట్లుగా ఱొమ్మును బాదుకొనెను. ఏలయన స్వీయజనము ఎదుట దుఃఖము తెఱవబడిన వాకిలివలెనే పొర్లిపొర్లి వచ్చును.

పాఠాన్తరాలు :- 1. స్తన - గురు

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సా - **సా**, తే, తాః; దకారాన్త స్త్రీలింగ తచ్ఛబ్దము, ప్ర.ఏ, 2. తమ్ - తమ్, తౌ, తాన్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము ద్వి.ఏ., 3. అవేక్ష్య - అవ్యయము, 4. భృశమ్ - క్రియావిశేషణము, 5. రురోద - క్రియ - లిట్, 6. స్తనసంబాధమ్ - క్రియావిశేషణము, 7. జఘాన - క్రియ - లిట్, 8. ఉరః - **ఉరః**, ఉరసీ, ఉరాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఉరస్' శబ్దము. ద్వి.ఏ, 9. హి, చ, ఇవ - అవ్యయాలు, 10. స్వజనస్య - **స్వజనస్య**, స్వజనయోః, స్వజనానామ్; అకారాన్త పుంలింగ స్వజన శబ్దము. ష.ఏ, 11. అగ్రతః - అవ్యయము, 12. దుఃఖమ్ - దుఃఖమ్, దుఃఖే, దుఃఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దుఃఖ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 13. వివృతద్వారమ్ - **వివృతద్వారమ్,** వివృతద్వారే, వివృతద్వారాణి అకారాన్త నపుంసకలింగ వివృతద్వారశబ్దము. ప్ర.ఏ, 14. ఉపజాయతే - క్రియ - లట్.

సమాసాలు :-

1. స్తనసంబాధమ్ - స్తనయోః సమ్బాధా యత్ర - (బహువ్రీహి) తద్ యథా స్యాత్తథా।
2. స్వజనస్య - స్వో జనః (కర్మధా) స్వజనః, తస్య ।
3. వివృతద్వారమ్ - వివృతం ద్వారం యస్య (బహువ్రీహి) తత్ ।

సంధులు :-

1. ఉరః + జఘాన - ఉరో జఘాన - ఉత్వాదేశః।
2. అగ్రతః + వివృతద్వారమ్ - అగ్రతో వివృతద్వారమ్ - ఉత్వాదేశః।
3. ఇవ + ఉపజాయతే - ఇవోపజాయతే - గుణసన్ధిః - **ఆద్గుణః** (6-1-84)

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. భృశమ్ - అవ్యయకోషః (620) - క్రియావిశేషణమేతత్।
ముహురితి అస్యార్థః । శోభనార్థకత్వమస్య శబ్దరత్నావల్యాముక్తమ్।

ఎ) శ్లో॥ రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః
పపాత భూమౌ సహ సైనికాశ్రుభిః ।
నిమేషమాత్రాదవధూయ చ వ్యథాం
సహోత్థితస్సైనికహర్షనిస్స్వనైః ॥ - ర.వం 3-61

"రఘుమహారాజు ఆ వజ్రాయుధముచేత వక్షస్థలమందు బాగా కొట్టబడిన వాడగుచు..."

బి) శ్లో॥ మృగాః ప్రచణ్డాతపతాపితా **భృశం**
తృషా మహత్యా పరిశుష్కతాలవః ।
వనాన్తరే తోయమితి ప్రధావితా
నిరీక్ష్య భిన్నాఞ్జనసన్నిభం నభః ॥ – ఋ. సం. 1-11

"జింకలు **మిక్కిలి** చురుకైన ఎండచే తపింపజేయబడినవై..."

సి) శ్లో॥ యదాప్రకృష్టా మన్యేత సర్వాస్తు ప్రకృతీర్భృ**శమ్** ।
అత్యుచ్ఛ్రితం తథాత్మానం తదా కుర్వీత విగ్రహమ్॥
– మనుస్మృతి – 7 –170

క్రియాదర్శము :–

1. రురోద – రుధిర్ (రుధ్) ఆవరణే, అశ్రువిమోచనే, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, అదాదయః (2), ప్ర.ఏ.

లిట్ రూపాలు :– **రురోద** – రురుదతుః – రురుదుః – **ప్ర.పు**
రురోథ – రురుదథుః – రురుద – **మ.పు**
రురోద – రురుదివ – రురుదిమ– **ఉ.పు**

2. **జఘాన** – హన (హన్) హింసాగత్యోః (చంపుట, వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదయః (2)। ప్ర.ఏ

లిట్ రూపాలు :– **జఘాన** – జఘ్నతుః – జఘ్నుః – **ప్ర.పు**
జఘన్థ – జఘ్నథుః – జఘ్న – **మ.పు**
జఘాన – జఘ్నివ – జఘ్నిమ – **ఉ.పు**

3. ఉపజాయతే – ఉప – ఉపసర్గ, జనీ(జన్) ప్రాదుర్భావే – పుట్టుట అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, దివాదిప్రకరణమ్ (4)। ప్ర.ఏ.

లట్ రూపాలు :– **జాయతే** – జాయేతే – జాయన్తే.

శ్లో॥ ఇతి చైనమువాచ దుఃఖితా
సుహృదః పశ్య వసన్త! కిం స్థితమ్ ।
తదిదం కణశో వికీర్యతే
పవనైర్భస్మ కపోతకర్బురమ్ ॥ 27

పదవిభాగము :– ఇతి, చ, ఏనమ్, ఉవాచ, దుఃఖితా, సుహృదః, పశ్య, వసన్త! కిమ్, స్థితమ్, తద్, ఇదమ్, కణశః, వికీర్యతే, పవనైః, భస్మ, కపోతకర్బురమ్ ।

అన్వయక్రమము :– దుఃఖితా ఏనమ్ ఇతి ఉవాచ – వసన్త ! పశ్య । సుహృదః కిం స్థితమ్? తద్ ఇదం కపోతకర్బురం కణశః భస్మ పవనైః వికీర్యతే ।

ప్రతిపదార్థము :– దుఃఖితా – దుఃఖితురాలైన ఆ రతిదేవి, ఏనమ్ – ఈ వసంతుని గూర్చి, ఇతి – ఇట్లు, ఉవాచ – పలికెను, హే వసన్త – ఓ వసంతా!, పశ్య – చూడుము, సుహృదః – చెలికాని సంబంధమయినది, కిం స్థితమ్ ? – ఏమి యున్నదో?, తద్ – ఆ , ఇదమ్ – ఇది, కపోతకర్బురమ్ – పావురము వలె చిత్రవర్ణమైన, కణశః భస్మ – పొడుమయిన బూడిద, పవనైః – గాలిచేత, వికీర్యతే – చిమ్మబడుచున్నది.

తాత్పర్యము :– దుఃఖితురాలైన ఆ రతిదేవి ఈ వసంతునిగూర్చి ఇట్లు పలికెను. ఓ వసంతా! చూడుము! చెలికాని సంబంధమయినది ఏమి యున్నదో? పావురమువలె చిత్రవర్ణమైన పొడుమయిన యీ బూడిద గాలిచేత చిమ్మబడుచున్నది.

పాఠాన్తరాలు:–

1. తద్ – యద్ 2. వికీర్యతే – ప్రకీర్యతే 3. సుహృదః – సుహృదమ్

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. దుఃఖితా – **దుఃఖితా,** దుఃఖితే, దుఃఖితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ దుఃఖితా శబ్దము. ప్ర.ఏ, 2. ఏనమ్ – **ఏనమ్** – ఏనౌ, ఏనాన్; మకారాన్త పుంలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ద్వి.ఏ, 3. ఇతి, చ – అవ్యయములు, 4. ఉవాచ – క్రియ, 5. హే వసన్త! – **హే వసన్త,** హే వసన్తౌ, హే వసన్తాః; అకారాన్త పుంలింగ వసన్త శబ్దము. సంబోధన ప్ర.ఏ, 6. పశ్య – క్రియ, 7. సుహృదః – **సుహృదః** – సుహృదోః, సుహృదామ్; దకారాన్త పుంలింగ సుహృద్శబ్దము. ష.ఏ, 8. కిమ్ – అవ్యయము, 9. స్థితమ్ – **స్థితమ్,** స్థితే, స్థితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ స్థితశబ్దము. ప్ర.ఏ, 10. తత్ – **తత్,** తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 11. ఇదమ్ – **ఇదమ్,** ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ప్ర.ఏ, 12. కపోతకర్బురమ్ – **కర్బురమ్** ... కర్బురే... కర్బురాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ '...కర్బుర'శబ్దము. ప్ర.ఏ, 13. కణశః – కణ + శస్ ప్రత్యయాన్తము – తద్ధితాన్తావ్యయము, 14. భస్మ – **భస్మ,** భస్మనీ, భస్మాని; నకారాన్త నపుంసకలింగ భస్మన్ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 15. పవనైః – పవనేన, పవనాభ్యామ్, **పవనైః;** అకారాన్త పుంలింగ పవనశబ్దము. తృ.ఏ., 16. వికీర్యతే – క్రియ – కర్మణి ప్రయోగము

సమాసాలు :–

1. కపోతకర్బురమ్ – కపోతః ఇవ కర్బురమ్ (కర్మధా.)।

సంధులు :-

1. చ + ఏనమ్ - చైనమ్ - వృద్ధిసన్ధిః - **వృద్ధిరేచి** (సూ 6-1-85)
2. కణశః + వికీర్యతే - కణశో వికీర్యతే - ఉత్వాదేశః।
3. పవనైః + భస్మ - పవనైర్భస్మ - విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పవనః - ఎ) (పుం) పునాతీతి । పూ + 'బహులమన్యత్రాపీతి' యుచ్ । వాయుః, ప్రాణవాయుః।

బి) శ్లో॥ పవనః శ్వసనో వాయుర్మరుదనిలో మారుతో జగత్ప్రాణః ।
పృషదశ్వః పవమానః ప్రభఞ్జనః స్పర్శనో వాతః ॥ 75

శ్లో॥ నభస్వాన్మాతరిశ్వా చ సమీరశ్చ సమీరణః ।
సదాగతిర్గన్ధవహో హరిః ప్రోక్తో మహాబలః ॥ 76

అని హలాయుధకోశము 'పవన' శబ్దమునకు 20 నామములను పేర్కొన్నది.

ఇ) శ్లో॥ భూవాయురావహ ఇహ ప్రవహస్తదూర్ధ్వః స్యాదుద్వహస్తదను సంవహసంజ్ఞకశ్చ ।
అన్యః పరోఽపి సువహః పరిపూర్వకోఽస్మాద్ బాహ్యః పరావహ ఇమే పవనాః ప్రసిద్ధాః ॥
- ఇతి సిద్ధాన్తశిరోమణౌ

డి) శ్లో ॥ అనేనైవ విధానేన ప్రయాతి **పవనో** లయమ్ ।
తతో న జాయతే మృత్యుర్జరారోగాదికం తథా ॥
- ఇతి హఠయోగదీపికాయామ్ ।

ఇ) శ్లో॥ పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణాం
అనోకహా కంపితపుష్పగన్ధీ ।
తమాతపక్లాన్తమనాతపత్రం
ఆచారపూతం **పవనస్సి**షేవే ॥ - ర.వం. 2-13

"... నీటి తుంపరలచేత తడిసినదియు, కొంచెము కదులుచున్న చెట్ల పుష్పముల పరిమళము గలదియునగు **పవనము** ఛత్రములేనివాడును, ఎండచే బడలినవాడును, నడవడిచేత పవిత్రుడైన ఆ దిలీప మహారాజును సేవించెను.

క్రియాదర్శము :- వికీర్యతే - కౄ (విక్షేపే) వెదజల్లుట, తుదాదిప్రకరణమ్ (6) వి. ఉపసర్గ, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, కర్మణి ప్రయోగము. ఆత్మనేపదీ।

లట్ ప్రథమపురుషరూపాలు - **వికీర్యతే**, వికీర్యేతే, వికీర్యన్తే

శ్లో॥ అయి! సమ్ప్రతి దేహి దర్శనం
స్మర! పర్యుత్సుక ఏష మాధవః ।
దయితాస్వనవస్థితం నృణాం
న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే ॥ 28

పదవిభాగము :- అయి! సమ్ప్రతి, దేహి, దర్శనమ్, స్మర! పర్యుత్సుకః, ఏషః, మాధవః, దయితాసు, అవస్థితమ్, నృణామ్, న, ఖలు, ప్రేమ, చలమ్, సుహృజ్జనే।

అన్వయక్రమము :- అయి! స్మర! సమ్ప్రతి దర్శనం దేహి, ఏషః మాధవః పర్యుత్సుకః । నృణాం దయితాసు అనవస్థితం, సుహృజ్జనే ప్రేమ న చలం ఖలు ।

ప్రతిపదార్థము :- అయి స్మర! - ఓయి మన్మథుడా!, సమ్ప్రతి - ఇప్పుడు, దర్శనమ్ - దర్శనమును, దేహి - ఇమ్ము, ఏషః + మాధవః - ఈ వసంతుడు, పర్యుత్సుకః - (నీయందు) ఆసక్తుడు, నృణామ్ - నరులకు, దయితాసు - ప్రియలయందు ప్రేమ - చెలిమి, అనవస్థితమ్ - అస్థిరమైనది, సుహృజ్జనే - మిత్రులయందు, ప్రేమ - చెలిమి, న చలమ్ ఖలు - అస్థిరమైనది కాదు గదా!

తాత్పర్యము :- ఓయి మన్మథుడా! ఇప్పుడు దర్శనమును ఇమ్ము. ఈ వసంతుడు నీయందాసక్తుడు. నరులకు ప్రియలయందు చెలిమి అస్థిరమైనది. మిత్రులయందు చెలిమి అస్థిరము కాదు గదా! అనగా మిత్రులయందు చెలిమి స్థిరమని తాత్పర్యము.

పాఠాన్తరాలు :- చలం సుహృజ్జనే - సుహృత్సు చంచలమ్

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అయి, న, ఖలు- సమ్ప్రతి - అవ్యయాలు, 2. స్మర! - హే స్మర!, హేస్మరౌ, హేస్మరాః; అకారాన్త పుంలింగ స్మరశబ్దము. ప్ర.ఏ, 3. దర్శనమ్ - **దర్శనమ్,** దర్శనే, దర్శనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దర్శనశబ్దము. ద్వి.ఏ, 4. దేహి - క్రియ, 5. ఏషః - **ఏషః,** ఏతౌ, ఏతే; దకారాన్త పుంలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. మాధవః - మాధవః, మాధవౌ, మాధవాః ; అకారాన్త పుంలింగ మాధవశబ్దము. ప్ర.ఏ, 7. పర్యుత్సుకః - **పర్యుత్సుకః,** పర్యుత్సుకౌ, పర్యుత్సుకాః ; అకారాన్త పుంలింగ పర్యుత్సుక శబ్దము. ప్ర.ఏ, 8. నృణామ్ - నుః, న్రోః, నృణామ్ / **నౄణామ్;** ఋకారాన్త పుంలింగ 'నృ' శబ్దము. ష.ఏ, 9. దయితాసు - దయితాయామ్, దయితయో, **దయితాసు;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ దయితాశబ్దము. స.బ, 10. ప్రేమ - **ప్రేమ,** ప్రేమణీ, ప్రేమాణి; నకారాన్త

నపుంసకలింగ 'ప్రేమన్' శబ్దము. ప్ర.ఏ, 11. అనవస్థితమ్ – **అనవస్థితమ్**, అనవస్థితే, అనవస్థితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అనవస్థిత శబ్దము. ప్ర.ఏ, 12. సుహృజ్జనే – **సుహృజ్జనే**, సుహృజ్జనయోః , సుహృజ్జనేషు; అకారాన్త పుంలింగ సుహృజ్జనశబ్దము. స.ఏ, 13. చలమ్ – **చలమ్,** చలే, చలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ చలశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. అనవస్థితమ్ – న అవస్థితమ్ (నఞ్ తత్పురుష) ।
2. సుహృజ్జనే – సుహృత్ చ అసౌ జనః (కర్మధా.) సుహృజ్జనః, తస్మిన్ ।

సంధులు :–

1. పర్యుత్సుకః + ఏషః – పర్యుత్సుక ఏషః – విసర్గలోపః (నిత్యలోపము)
2. ఏషః + మాధవః – ఏష మాధవః – సులోపః॥
3. దయితాసు + అనవస్థితమ్ – దయితాస్వనవస్థితమ్ – యణాదేశసన్ధిః॥

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. నృణామ్

ఎ) ఋకారాన్త పుంలింగో 'నృ' శబ్దః

ప్ర – నా – నరౌ – నరః
ద్వి – నరమ్ – నరౌ – నౄన్
తృ – న్రా –నృభ్యామ్ – నృభిః
చ – న్రే – నృభ్యామ్ – నృభ్యః
పం – నుః – నృభ్యామ్ – నృభ్యః
ష – నుః – న్రోః – **నౄణామ్/నృణామ్**
స – నరి – న్రోః –నృషు

బి) నా (పుం) నయతి నీయతే వా । ణీఞ్ ప్రాపణే + 'నయతేర్డిచ్చ' ఇతి ఋప్రత్యయః స చ డిత్ (ఉణాది 2–97) పురుషః॥

2) శ్లో॥ నిధాయ వైరం సామర్షే నరోఽ రౌ య ఉదాసతే।
ప్రక్షిప్యోదర్చిషం కక్షే శేరతే తేఽ భిమారుతమ్ ॥
– మాఘే 2–42

యః నరః సామర్షే అరౌ వైరం విధాయ ఉదాసతే తే కక్షే ఉదర్చిషం ప్రక్షిప్య అభిమారుతం శేరతే ।

3) శ్లో॥ మనుష్యో మానుషో మర్త్యో మనుజో మానవో నరః ।

పుమాన్పుఞ్చజనో **నా** చ పురుషః పూరుషశ్చ విట్ ॥ 33

అని హలాయుధకోశము 'నా' శబ్దమునకు 12 నామములను పేర్కొన్నది.

4) శ్లో॥ స్వాధ్యాయేనార్చయేతర్షీన్ హోమైర్దేవాన్ యథావిధి ।
పితౄన్ శ్రాద్ధైశ్చ నౄనన్నైర్భూతాని బలికర్మణా ॥
– మనుస్మృతి –3–81

వేదాధ్యయనముచే ఋషులను; హోమములచే దేవతలను; శ్రాద్ధములచే పితృదేవతలను; అన్నముచే మనుష్యులను; బలి యొసంగుటచేత జంతువులను శాస్త్రప్రకారము పూజింపవలయును.

క్రియాదర్శము :– దేహి – 'డుదాఞ్ – దానే', సకర్మకమ్, అనిట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ జుహోత్యాదయః (3) ఆకారాన్తః డివత్ ఈిచ్చ మధ్యమపురుషైకవచనము. లోట్ రూపాలు :– **దేహి / దత్తాత్** – దత్తమ్ – దత్త

–––

అవతారికా :– ఈదృశాః సుహృదః కతి న సన్తీత్యాశఙ్క్య న కోఽ పీత్యాహ । ఇట్టి మిత్రులు ఎందఱులేరని శంకించుకొని, ఒక్కడును లేడనుచున్నది..

శ్లో॥ అమునా నను పార్శ్వవర్తినా
జగదాజ్ఞాం ససురాసురం తవ ।
బిసతన్తుగుణస్య కారితం
ధనుషః పేలవపుష్పపత్త్రిణః ॥ 29

పదవిభాగము :– అమునా, నను, పార్శ్వవర్తినా, జగత్, ఆజ్ఞామ్, ససురాసురమ్, తవ, బిసతన్తుగుణస్య, కారితమ్, ధనుషః, పేలవపుష్పపత్త్రిణః ।

అన్వయక్రమము :– నను పార్శ్వవర్తినా అమునా ససురాసురం జగత్ బిసతన్తుగుణస్య పేలవపుష్పపత్త్రిణః తవ ధనుషః ఆజ్ఞాం కారితమ్ ।

ప్రతిపదార్థము :– నను – ఓ మన్మథుడా!, పార్శ్వవర్తినా – చెలికాడగు, అమునా – ఈ వసంతునిచే, ససురాసురమ్ – దేవదానవులతో కూడిన, జగత్ – లోకము బిసతన్తుగుణస్య – తామర తూటియొక్క దారము నారిగా గలదియు, పేలవపుష్ప పత్త్రిణః – కోమలములైన పువ్వులు బాణములుగా గలదియు అగు, తవ – నీ, ధనుషః – వింటియొక్క, ఆజ్ఞామ్ – ఆజ్ఞను, కారితమ్ – చేయింపబడినది.

తాత్పర్యము :– ఓ మన్మథుడా! చెలికాడగు ఈ వసంతునిచే, దేవదానవులతో కూడిన లోకము తామరతూటియొక్క దారము నారిగా గలదియు, కోమలములయిన పువ్వులు బాణములుగా గలదియు అగు నీ వింటియొక్క ఆజ్ఞను చేయింపబడినది.

పాఠాన్తరాలు :–

1. పేలవ – కోమల, పేశల

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. నను – అవ్యయము, 2. పార్శ్వవర్తినా – **పార్శ్వవర్తినా** – పార్శ్వవర్తిభ్యామ్, పార్శ్వవర్తిభిః; నకారాన్త పుంలింగ పార్శ్వవర్తిన్ శబ్దము. తృ.ఏ, 3. అమునా – **అమునా,** అమూభ్యామ్, అమీభిః; సకారాన్త పుంలింగ 'అద' శ్శబ్దము. ప్ర.ఏ, 4. జగత్ – **జగత్,** జగతీ, జగన్తి; తకారాన్త నపుంసకలింగ **జగత్** శబ్దము. ప్ర.ఏ. 5. ససురాసురమ్ – ససురాసురమ్, ససురాసురే, సురాసురాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ససురాసురశబ్దము. ప్ర.ఏ., 6. బిసతన్తుగుణస్య – **బిసతన్తుగుణస్య,** బిసతన్తుగుణయోః, బిసతన్తుగుణానామ్ అకారాన్త నపుంసకలింగ బిసతన్తు గుణశబ్దము. ష.ఏ, 7. పేలవపుష్పపత్త్రిణః – ...**పత్త్రిణః,** ...పత్త్రిణోః, ...పత్త్రిణామ్; నకారాన్త నపుంసకలింగ...పత్త్రిన్ శబ్దము. ష.ఏ, 8. తవ – **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 9. ధనుషః – **ధనుషః,** ధనుషోః, ధనుషామ్; సకారాన్త నపుంసకలింగ 'ధనుస్' శబ్దము. ష.ఏ, 10. ఆజ్ఞామ్ – **ఆజ్ఞామ్,** ఆజ్ఞే, ఆజ్ఞాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఆజ్ఞాశబ్దము. ద్వి.ఏ 11. కారితమ్ – కారితమ్, కారితే, కారితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కారితశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. పార్శ్వవర్తినా – పార్శ్వే వర్తతే (ఉపపదసమాసః) ఇతి పార్శ్వవర్తీ, తేన।
2. ససురాసురమ్ – సురాశ్చ అసురాశ్చ (ద్వంద్వ) ఇతి సురాసురాః, సురాసురైః సహవర్తతే (బహుర్వీహి) ఇతి ససురాసురమ్ ।
3. బిసతన్తుగుణస్య – బిసస్య తన్తుః (ష.త) బిసతన్తుః, బిసతన్తుః ఏవ గుణః (కర్మధా.) యస్య (బహువ్రీహి) తత్ బిసతన్తుగుణమ్, తస్య ।
4. పేలవపుష్పపత్త్రిణః – పేలవాని పుష్పాణి (కర్మధా.) పేలవపుష్పాణి, పేలవపుష్పాణి పత్త్రిణః యస్య (బహువ్రీహి) తత్, తస్య ।

సంధులు :–

జగత్ + ఆజ్ఞామ్ – జగదాజ్ఞామ్ – జశ్త్వమ్

ఝలాం జశోఽన్తే (సూ 8–2–39) అనునాసికాంతస్థ వర్ణములు తప్ప మిగిలిన పదాంతగత హల్లులకు (ఝల్లులకు) సవర్ణమైన వర్గ తృతీయవర్ణము (జశ్త్వము ఆదేశముగ వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. పేలవమ్ –

ఎ) (త్రి) పేలం కమ్పనం వాతీతి । పేల + వా + క ।కోమలము, సుకుమారము

బి) శ్లో॥ క్షామం శాతం కృశం క్షీణం **పేలవం** తలినం తను।

అని హలాయుధకోశము పేలవమునకు 7 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతా –
స్తపః క్వ వత్సే ! క్వ చ తావకం వపుః?
పదం సహేత భ్రమరస్య **పేలవం**
శిరీషపుష్పం న పునః పతత్త్రిణః ॥ – కు. సం. 5–4

'... సుకుమారమైన శిరీషపుష్పం తుమ్మెదకాలిబరువును ఓర్చుకొనును గాని కఠినమగు పక్షికాలిబరువును ఓర్చుకొనగలదా?"

శ్లో॥ గత ఏవ న తే నివర్తతే
స సఖా దీప ఇవానిలాహతః ।
అహమస్య దశేవ పశ్య మా –
మవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితామ్ ॥ 30

పదవిభాగము :– గతః, ఏవ, న, తే, నివర్తతే, సః, సఖా, దీపః, ఇవ, అనిలా హతః, అహమ్, అస్య, దశా, ఇవ, పశ్య, మామ్, అవిషహ్యవ్యసనేన, ధూమితామ్।

అన్వయక్రమము :– సః తే సఖా అనిలాహతః దీపః ఇవ గతః ఏవ న నివర్తతే । అహమ్ అస్య దశా ఇవ । అవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితాం మాం పశ్య ।

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ, తే – నీయొక్క, సఖా – చెలికాడు, అనిలాహతః – గాలిచేత కొట్టబడిన, దీపః + ఇవ – దీపమువలె, గతః + ఏవ – పోనే పోయినాడు న నివర్తతే – తిరిగిరాడు, అహమ్ – నేను, అస్య – ఆ మన్మథునియొక్క, దశా + ఇవ – వత్తివలె (ఉన్నాను), అవిషహ్యవ్యసనేన – భరింపరాని దుఃఖముచేత, ధూమితామ్ – పొగగలదానిని, మామ్ – నన్ను, పశ్య! – చూడు.

తాత్పర్యము :– ఆ నీ చెలికాడు గాలిచేత కొట్టబడిన దీపమువలె పోనే పోయినాడు. తిరిగిరాడు. నేను ఆ మన్మథునియొక్క వత్తివలె (నున్నాను). భరింపరాని

దుఃఖముచేత పొగగలదానిని నన్ను చూడు.

పాఠాన్తరాలు :– వ్యసనేన ధూమితామ్ – వ్యసనప్రధూమితామ్.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 2. తే – **తే,** వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 3. సఖా – **సఖా**, సఖాయౌ, సఖాయః ; ఇకారాన్త పుంలింగ 'సఖి' శబ్దము. ప్ర.ఏ, 4. అనిలాహతః – **అనిలాహతః**, ... ఆహతౌ, ...ఆహతాః ; అకారాన్త పుంలింగ ఆహత శబ్దము. ప్ర.ఏ, 5. దీపః – **దీపః**, దీపౌ, దీపాః; అకారాన్త పుంలింగ దీపశబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. గతః – **గతః,** గతౌ, గతాః; అకారాన్త పుంలింగ గతశబ్దము. ప్ర.ఏ 7. ఇవ, ఏవ, న – అవ్యయాలు, 8. నివర్తతే – క్రియ, 9. అహమ్ – **అహమ్**, ఆవామ్, వయమ్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ, 10. అస్య – **అస్య**,అనయోః, ఏషామ్; మకారాన్త పుంలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ష.ఏ, 11. దశా – **దశా**, దశే, దశాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ దశాశబ్దము. ప్ర.ఏ, 12. అవిషహ్యవ్యసనేన – **వ్యసనేన,**... వ్యసనాభ్యామ్,...వ్యసనైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ వ్యసనశబ్దము. తృ.ఏ, 13. ధూమితామ్ – **ధూమితామ్,** ధూమితే, ధూమితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ధూమితాశబ్దము. ద్వి.ఏ, 14. మామ్ – **మామ్**, ఆవామ్, అస్మాన్; దకారాన్త పుంలింగ అస్మచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ, 15. పశ్య – అవ్యయము

సమాసాలు :–

1. అనిలాహతః – అనిలేన ఆహతః (తృ.త) అనిలాహతః।
2. అవిషహ్యవ్యసనేన – విశేషేణ సహ్యమ్ (ప్రాదితత్పురుష) విషహ్యమ్, న విషహ్యమ్ – అవిషహ్యమ్ (నఞ్ తత్పురుష) అవిషహ్యం చ తద్ వ్యసనమ్ (కర్మధా) అవిషహ్యవ్యసనమ్, తేన।

సంధులు :–

1. గతః + ఏవ – గత ఏవ (విసర్గలోపసన్ధిః)।
2. సః + సఖా – స సఖా – సులోపః।
3. దీపః + ఇవ – దీప ఇవ – విసర్గలోపసన్ధిః।
4. ఇవ + అనిలాహతః – ఇవానిలాహతః – సవర్ణదీర్ఘసంధిః।
5. దశా + ఇవ – దశేవ – గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పశ్య – అవ్యయకోషః (516)

ప్రశంసా విస్మయశ్చాస్యార్థౌ ।

ఎ) ప్రశంసాయామ్ – **'పశ్యానురూపమిన్దిన్దిరేణ** మాకన్దశేఖరో ముఖరః'

బి) విస్మయే – **'పశ్య** బాలోఽపి విద్వాన్'

సి) 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' (భ్వాదిః, పరస్మైపదీ, అనిట్) ఇతి ధాతోర్లోణ్మధ్యమ పురుషైకవచనప్రతిరూపకమిదమ్.

క్రియాదర్శము :–

1. నివర్తతే – ని – ఉపసర్గ, వృతు (వృత్) వర్తనే (ఉండుట) భ్వాదిప్రకరణమ్ (1) అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, లట్

ప్రథమపురుషరూపాలు – **నివర్తతే** –నివర్తేతే –నివర్తన్తే

శ్లో॥ విధినా కృతమర్ధవైశసం నను
మాం కామవధే విముఞ్చతా ।
అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే
గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ ॥ 31

పదవిభాగము:– విధినా, కృతమ్, అర్ధవైశసమ్, నను, మామ్, కామవధే, విముఞ్చతా, అనపాయిని, సంశ్రయద్రుమే, గజభగ్నే, పతనాయ, వల్లరీ ।

అన్వయక్రమము:– నను కామవధే మాం విముఞ్చతా విధినా అర్ధవైశసం కృతమ్ అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే వల్లరీ పతనాయ ।

ప్రతిపదార్థము:– నను – ఓయి (వసంతుడా!), కామవధే – మన్మథుని చంపుటలో మామ్ – నన్ను, విముఞ్చతా – వదలిన, విధినా – దైవముచేత, అర్ధవైశసమ్ – సగము చంపుటయే, కృతమ్ – చేయబడినది, అనపాయిని – దీనినాశ్రయించిన అపాయము ఉండదని నమ్ముకొనబడిన, సంశ్రయద్రుమే – అండయైన వృక్షము గజభగ్నే – ఏనుగుచే కూల్చబడినది కాగా, వల్లరీ – తీగ, పతనాయ (భవతి) – కూలిపోవుటకొఱకు (అగుచున్నది.).

తాత్పర్యము:– ఓయి (వసంతుడా!) మన్మథుని చంపుటలో నన్ను వదలిన దైవముచేత సగము చంపుటయే చేయబడినది. దీనినాశ్రయించిన అపాయము ఉండదని నమ్ముకొనబడిన అండయైన వృక్షము ఏనుగుచే కూల్చబడినది కాగా తీగ కూలిపోవుటకొఱకు (అగుచున్నది.)

పాఠాన్తరాలు :– వధే విముఞ్చతా – వధేఽపి ముఞ్చతా

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. నను – అవ్యయము, 2. కామవధే – **కామవధే**, కామవధయోః, కామవధేషు; అకారాన్త పుంలింగ కామవధ శబ్దము. స.ఏ, 3. మామ్ – **మామ్**, ఆవామ్, అస్మాన్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ, 4. విముఞ్చతా – **విముఞ్చతా**, విముఞ్చద్భ్యామ్, విముఞ్చద్భిః, శత్రంత తకారాన్త పుంలింగ విముఞ్చత్ శబ్దము. తృ.ఏ, 5. విధినా – **విధినా**, విధిభ్యామ్, విధిభిః; ఇకారాన్త పుంలింగ విధిశబ్దము. తృ.ఏ., 6. అర్ధవైశసమ్ – **అర్ధవైశసమ్**, అర్ధవైశసే, అర్ధవైశసాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అర్ధవైశస శబ్దము. ప్ర.ఏ., 7. కృతమ్ – **కృతమ్,** కృతే, కృతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కృతశబ్దము. ప్ర.ఏ., 8. అనపాయిని – **అనపాయిని,** అనపాయినోః, అనపాయిషు; నకారాన్త పుంలింగ అనపాయిన్ శబ్దము. స.ఏ., 9. సంశ్రయద్రుమే – **సంశ్రయద్రుమే,** సంశ్రయద్రుమయోః, సంశ్రయద్రుమేషు అకారాన్త పుంలింగ సంశ్రయ ద్రుమశబ్దము. స.ఏ., 10. గజభగ్నే – **గజభగ్నే**, గజభగ్నయోః, గజభగ్నేషు; అకారాన్త పుంలింగ గజభగ్న శబ్దము. స.ఏ., 11. వల్లరీ – **వల్లరీ,** వల్లర్యౌ, వల్లర్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ వల్లరీశబ్దము. ప్ర.ఏ., 12. పతనాయ – **పతనాయ**, పతానాభ్యామ్, పతనేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ పతనశబ్దము. చ.ఏ.

సమాసాలు :–

1. కామవధే – కామస్య వధః (ష.త) కామవధః, తస్మిన్ ।
2. అర్ధవైశసమ్ – అర్ధం చ తత్ వైశసమ్ (కర్మధా.) అర్ధవైశసమ్ ।
3. అనపాయిని – న అపాయః (నఞ్ తత్పురుష) అనపాయః అనపాయోఽస్యాస్తీతి అనపాయీ, తస్మిన్।
4. సంశ్రయద్రుమే – సంశ్రయభృతో ద్రుమః (కర్మధా.) సంశ్రయద్రుమః, తస్మిన్।
5. గజభగ్నే – గజేన భగ్నః (తృ.త) గజభగ్నః, తస్మిన్ ।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వల్లరీ, వల్లరిః

ఎ) (స్త్రీ) వల్ల క్విప్ । వల్లం సంవరణం ఋచ్ఛతీతి ।
ఋ + 'అచ్ ఇః । కృదికారాదితి వా జీష్ । మఞ్జరీ,

బి) వల్ల అరి వా జీప్ / ఋన్నేభ్యో జీష్ (సూ 4–1–5)

సి) ఆప్టే మహాశయుడు ఈ పదవివరణ సందర్భముగా ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించుట గమనించదగును.

అలంకారములు :– ఇందు 'దృష్టాంతాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
లక్షణము :– 'చేద్బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వం దృష్టాన్తస్తదలఙ్కృతిః ।'
– అని చంద్రాలోకము

(రెండు వాక్యములకు) బిమ్బప్రతిబింబధర్మము ఉన్న యెడల ఆ యలంకారము – 'దృష్టాంతము' (అని చెప్పబడును) అన్వయము – సరళము.

అవతారికా:– అధునా అనన్తరకర్తవ్యం ప్రార్థయతే – ఇప్పుడు అనంతర కర్తవ్యమును ప్రార్థించుచున్నది.

శ్లో॥ తదిదం క్రియతామనన్తరం
భవతా బన్ధుజనప్రయోజనమ్ ।
విధురాం జ్వలనాతిసర్జనా –
న్నను మాం ప్రాపయ పత్యురన్తికమ్ ॥ 32

పదవిభాగము:– తద్, ఇదమ్, క్రియతామ్, అనన్తరమ్, భవతా, బన్ధుజన ప్రయోజనమ్, విధురామ్, జ్వలనా + అతిసర్జనాత్, నను, మామ్, ప్రాపయ, పత్యుః, అన్తికమ్ ।

అన్వయక్రమము :– తద్ అనన్తరం భవతా ఇదం బన్ధుజనప్రయోజనం క్రియతామ్। నను విధురాం మాం జ్వలనాతిసర్జనాత్ పత్యుః అన్తికం ప్రాపయ ।

ప్రతిపదార్థము :– తద్ – కావున, అనన్తరమ్ – పిమ్మట, భవతా – నీచేత, ఇదమ్ – ఈ, బన్ధుజనప్రయోజనమ్ – బంధువులు చేయు సహాయకార్యము, క్రియతామ్ – చేయబడును గాక!, నను – ఓయి (వసంతుడా!), విధురామ్ – వివశురాలైన మామ్ – నన్ను, జ్వలనాతిసర్జనాత్ – నిప్పునిచ్చుటచేత, పత్యుః – (నా) నాథునియొక్క అన్తికమ్ – సమీపమును, ప్రాపయ – పొందింపుము.

తాత్పర్యము :– కావున, పిమ్మట నీచేత ఈ బంధువులు చేయు సహాయకార్యము చేయబడును గాక. ఓయి (వసంతుడా!) వివశురాలైన నన్ను నిప్పునిచ్చుటచేత (నా) నాథుని సమీపమును పొందింపుము.

పాఠాన్తరాలు :–

1. సర్జనాన్నను – సర్జనాదను। 2. పత్యుః – భర్తుః।

విభక్తులు / క్రియలు:– 1. తద్ – అవ్యయము, 2. అనన్తరమ్ – క్రియావిశేషణము, 3. భవతా – **భవతా,** భవద్భ్యామ్, భవద్భిః; తకారాన్త పుంలింగ 'భవత్'శబ్దము. తృ.ఏ, 4. ఇదమ్ – **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఇదమ్' శబ్దము. ద్వి.ఏ, 5. బన్ధుజనప్రయోజనమ్....**ప్రయోజనమ్**.....ప్రయోజనే....ప్రయోజనాని అకారాన్త నపుంసకలింగ

...ప్రయోజన శబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. క్రియాతమ్ – క్రియ – (కర్మణి) లోట్, 7. నను – అవ్యయము, 8. విధురామ్ – **విధురామ్**, విధురే, విధురాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విధురాశబ్దము. ద్వి.ఏ, 9. మామ్ – **మామ్**, ఆవామ్, అస్మాన్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ, 10. జ్వలనాతిసర్జనాత్ – ...సర్జనాత్, ...సర్జనాభ్యామ్, ... సర్జనేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...సర్జనశబ్దము. (పం.ఏ) 11. పత్యుః – **పత్యుః**, పత్యోః, పతీనామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ 'పతి' శబ్దము. ష.ఏ, 12. అన్తికమ్ – **అన్తికమ్**, అన్తికే, అన్తికాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అన్తికశబ్దము. ద్వి.ఏ, 13. ప్రాపయ – ప్ర+అప్+ ణి+ లోట్ – మ.ఏ.

సమాసాలు :–

1. బన్ధుజనప్రయోజనమ్ – బన్ధుః చాసౌ జనః (కర్మధా.) బన్ధుజనః, బన్ధుజనస్య ప్రయోజనమ్ (ష.త) బన్ధుజనప్రయోజనమ్।
2. జ్వలనాతిసర్జనాత్ – జ్వలనాయ అతిసర్జనమ్ (చ.త) జ్వలనాతిసర్జనమ్, తస్మాత్।

సంధులు :–

1. జ్వలనాతిసర్జనాత్ + నను – జ్వలనాతిసర్జనాన్నను – అనునాసికసన్ధిః।
2. పత్యుః + అన్తికమ్ – పత్యురన్తికమ్ –విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పతిః :–

ఎ) (పుం) పాతేః డతిః । భర్తా, ధవః, స్వామీ, అధిపః ।

బి) "శ్లో॥ శ్రియః పతిః శ్రీమతి శాసితుం జగ –
జ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని ।
వసన్ దదర్శావతరన్తమంబరా –
ద్ధిరణ్యగర్భాఙ్గభువం మునిం హరిః ॥ – మాఘే 1-1

"లక్ష్మీదేవికి నాథుడును, లోకములకు ఆధారభూతుడును,..."

సి) పతిః (స్త్రీ) :– 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే' (సూ 4-1-33)

1. పతి శబ్దముపై స్త్రీలింగమున ఇకారమునకు నకారాదేశము, 'ఈ' ప్రత్యయమును వచ్చును. పతి – పత్న్ ఈ – పత్నీ
2. పతిశబ్దాన్తములకు స్త్రీలింగమున నకారాదేశము, ఈ ప్రత్యయమును వికల్పముగ వచ్చును. గృహపతి – గృహపత్న్ ఈ – గృహపత్నీ, గృహపతిః
3. సపత్న్యాది శబ్దములకు నకారాదేశ, 'ఈ' ప్రత్యయములు వచ్చును. సమానః పతిః యాస్యాః సా – సపత్న్ ఈ – సపత్నీ

శ్లో॥ ధర్మ్యాసు కామార్థయశస్కరీషు మతాసు లోకేఽధిగతాసు కాలే ।
విద్యాసు విద్వానివ సోఽభిరేమే **పత్నీషు** రాజా తిసృషూత్తమాసు ॥
– భ.కా. 1-9

శ్లో॥ ఇతరేఽపి రఘోర్వంశ్యాస్త్రయస్త్రేతాగ్నితేజసః ।
తద్యోగాత్ **పతిపత్నీషు పత్నీష్వా**సన్ ద్విసూనవః ॥
– ర.వం. 15-35

శ్లో॥ ఆదౌ సిద్ధౌషధిరివ హితా కేలికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రైతాయజనసమయే క్షత్రియాణ్యేవ యుద్ధే ।
శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బన్ధురార్తౌ
సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కా న జాతా॥
– చంపూరామాయణే 4-4

క్రియాదర్శము :–

1. క్రియతామ్ – 22వ శ్లోక వ్యాఖ్య – భాగము చూడగలరు.

2. ప్రాపయ – ఆప – వ్యాప్తౌ, ప్ర– ఉపసర్గ, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, ణిజన్తము, లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనము.

రూపాలు :– **ప్రాపయ** – ప్రాపయతమ్ – ప్రాపయత.

అవతారికా :– కర్తవ్యశ్చాయమర్థః స్త్రీణామిత్యాహ । ఈ పని స్త్రీలకొఱకై చేయదగినదని చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ శశినా సహ యాతి కౌముదీ
సహ మేఘేన తటిత్ప్రలీయతే ।
ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి
ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి ॥ 33

పదవిభాగము :– శశినా, సహ, యాతి, కౌముదీ, సహ, మేఘేన, తటిత్, ప్రలీయతే, ప్రమదాః, పతివర్త్మగాః, ఇతి, ప్రతిపన్నమ్, హి, విచేతనైః, అపి ।

అన్వయక్రమము :– కౌముదీ శశినా సహ యాతి, తటిత్ మేఘేన సహ ప్రలీయతే। ప్రమదాః పతివర్త్మగాః ఇతి విచేతనైః అపి ప్రతిపన్నమ్ హి ।

ప్రతిపదార్థము :– కౌముదీ – వెన్నెల, శశినా సహ – చంద్రునితో కూడి, యాతి – పోవుచున్నది, తటిత్ – మెఱుపు, మేఘేన సహ – మేఘముతో, ప్రలీయతే – నశించుచున్నది, ప్రమదాః – స్త్రీలు, పతివర్మగాః – పెనిమిటి మార్గమును పొందుదురు, ఇతి – అని, విచేతనైః అపి – వివేకములేని వానిచేత సయితము, ప్రతిపన్నమ్ హి – తెలియబడినది గదా.

తాత్పర్యము :– వెన్నెల చంద్రునితో కూడి పోవుచున్నది. మెఱుపు మేఘముతో నశించుచున్నది. స్త్రీలు పెనిమిటిమార్గమును పొందువారు అని అవివేకుల చేత సయితము తెలియబడినదిగదా!

పాఠాన్తరాలు :– 1. ప్రలీయతే – విలీయతే

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. కౌముదీ – **కౌముదీ**, కౌముద్యౌ, కౌముద్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ కౌముదీ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 2. శశినా – **శశినా**, శశిభ్యామ్, శశిభిః; నకారాన్త పుంలింగ శశిన్ శబ్దము. తృ.ఏ, 3. సహ, ఇతి, అపి, హి – అవ్యయాలు, 4. యాతి – క్రియ, 5. తటిత్ – **తటిత్**, తటితౌ, తటితః; తకారాన్త స్త్రీలింగ తటిత్ శబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. మేఘేన – **మేఘేన**, మేఘాభ్యామ్, మేఘైః; అకారాన్త పుంలింగ మేఘశబ్దము. తృ.ఏ, 7. ప్రలీయతే – క్రియ, 8. ప్రమదాః – ప్రమదా, ప్రమదే, **ప్రమదాః**; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రమదాశబ్దము. ప్ర.బ, 9. పతివర్మగాః – పతివర్మగా, పతివర్మగే, **పతివర్మగాః**; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ పతివర్మగా శబ్దము. ప్ర.బ, 10. విచేతనైః – విచేతనేన, విచేతనాభ్యామ్, **విచేతనైః**; అకారాన్త పుంలింగ విచేతనశబ్దము. తృ.బ, 11. ప్రతిపన్నమ్ – **ప్రతిపన్నమ్**, ప్రతిపన్నే, ప్రతిపన్నాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ప్రతిపన్నశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. ప్రతివర్మగాః – పత్యుః వర్మ (ష.త) పతివర్మ, పతివర్మ గచ్ఛన్తి (ఉపపద తత్పు) ఇతి తాః ।
2. విచేతనైః విగతా చేతనా యేషామ్ (బహువ్రీహి) తే విచేతనాః, తైః ।

సంధులు :–

1. పతివర్మగాః + ఇతి – పతివర్మగా ఇతి – విసర్గలోపః (నిత్యలోపమ్)।
2. విచేతనైః + అపి – విచేతనైరపి – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. ప్రమదా –

ఎ) (స్త్రీ) ప్రమదయతి పురుషమితి । ప్ర + మద్ హర్షే + ణిచ్ + అచ్ యద్వా ప్రమదో హర్షో ఽస్యస్యా ఇతి । అచ్ + టాప్ ।

బి) శ్లో॥ రామా వామా వామనేత్రా పురన్ధ్రీ
నారీ భీరుర్భామినీ కామినీ చ ।
యోషా యోషిద్వాసితా వర్ణినీ స్త్రీ
స్త్రాతీస్రీమన్తిన్యఙ్గనా సున్దరీ చ ॥ 481

శ్లో ॥ అబలా మహిళా లలనా **ప్రమదా** రమణీ నితమ్బినీ వనితా ।
దయితా ప్రతీపదర్శిన్యుక్తా కాన్తా వధూర్వశా యువతిః ॥ 482

అని హలాయుధకోశము 'ప్రమదా' శబ్దమునకు 29 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ నయనాన్యరుణాని ఘూర్ణయన్
వచనాని స్ఖలయన్పదే పదే ।
అసతి త్వయి వారుణీమదః
ప్రమదానామధునా విడమ్బనా ॥ కు. సం. 4–12

డి) 'చతుర్దశాక్షరవృత్తవిశేషః, **ప్రమదా –** also called కురరీరుతా **'నజభజలా గురుశ్చ భవతి ప్రమదా।'**

శ్లో॥ అనతిచిరోజ్ఝితస్య జలదేన చిర –
స్థితబహుబుద్బుదస్య పయసో ఽనుకృతిమ్ ।
విరలవికీర్ణవజ్రశకలా సకలా –
మిహ విదధాతి ధౌతకలధౌతమహీ ॥

– శిశుపాలవధమహాకావ్యమ్ 4–41

2) పతివర్మగా –

పతివర్మగా ఇత్యత్ర స్మృతౌ ప్రమాణమాహ –

శ్లో ॥ 'ఆర్తా ఽర్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా
మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా' ॥ ఇతి

– అని పుంసవనీ వ్యాఖ్య

క్రియాదర్శము:–

1. **యాతి** – 'యా ప్రాపణే' – సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్.
లట్ ప్రథమపురుషరూపాలు – **యాతి** – యాతః – యాన్తి

2. ప్రలీయతే – ప్ర – ఉపసర్గ లీఙ్ (లీ) శ్లేషణే (కలియుట – లీనమగుట) అకర్మకమ్, అనిట్, దివాదిప్రకరణమ్, ఆత్మనేపదీ.
లట్ ప్రథమపురుషరూపాలు – **ప్రలీయతే** – ప్రలీయేతే – ప్రలీయన్తే

శ్లో॥ అమునైవ కషాయితస్తనీ
సుభగేన ప్రియగాత్రభస్మనా ।
నవపల్లవ సంస్తరే యథా
రచయిష్యామి తనుం విభావసౌ॥ 34

పదవిభాగము :– అమునా, ఏవ, కషాయితస్తనీ, సుభగేన, ప్రియగాత్రభస్మనా, నవపల్లవసంస్తరే, యథా, రచయిష్యామి, తనుమ్, విభావసౌ ।

అన్వయక్రమము :– అమునా సుభగేన ప్రియగాత్రభస్మనా ఏవ కషాయితస్తనీ నవపల్లవ సంస్తరే యథా విభావసౌ తనుం రచయిష్యామి ।

ప్రతిపదార్థము :– అమునా – ఈ, సుభగేన – మనోహరమయిన, ప్రియగాత్రభస్మనా ఏవ – ప్రియుని మేని బూడిదతోనే, కషాయితస్తనీ – వన్నెమారిన చనులు గలదాననై, నవపల్లవసంస్తరే యథా – నూతన కిసలయ శయ్యయందు వలె, విభావసౌ – అగ్నియందు, తనుం రచయిష్యామి – శరీరమును ఉంచెదను.

తాత్పర్యము :– ఈ మనోహరమయిన ప్రియునిమేనిబూడిదతోనే వన్నెమారిన చనులుగల దాననై నూతన కిసలయ శయ్యయందు వలె అగ్నియందు శరీరమును ఉంచెదను.

విభక్తులు/ క్రియలు :– 1. అమునా – **అమునా**, అమూభ్యామ్, అమీభిః సకారాన్త నపుంసకలింగ 'అద'శ్శబ్దము. తృ.ఏ, 2. సుభగేన – **సుభగేన**, సుభగాభ్యామ్, సుభగైః అకారాన్త నపుంసకలింగ సుభగ శబ్దము. తృ.ఏ, 3. ప్రియగాత్రభస్మనా … **భస్మనా**…భస్మభ్యామ్… భస్మభిః; నకారాన్త నపుంసకలింగ భస్మన్ శబ్దము. తృ.ఏ, 4. ఏవ, యథా – అవ్యయము, 5. కషాయితస్తనీ – ..**స్తనీ**,..స్తన్యౌ,..స్తన్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ స్తనీశబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. నవపల్లవసంస్తరే – **సంస్తరే**… సంస్తరయోః; … సంస్తరేషు అకారాన్త పుంలింగ … సంస్తరశబ్దము. స.ఏ, 7. విభావసౌ – **విభావసౌ,** విభావస్వోః, విభావసుషు; ఉకారాన్త పుంలింగ విభావసు శబ్దము. స.ఏ, 8. తనుమ్ – **తనుమ్,** తనూ, తనూః; ఉకారాన్త స్త్రీలింగ తను శబ్దము. ద్వి.ఏ, 9. రచయిష్యామి – క్రియ

సమాసాలు :–

1. ప్రియగాత్రభస్మనా – ప్రియస్య గాత్రమ్ (ష.త) ప్రియగాత్రమ్, ప్రియగాత్రస్య భస్మ (ష.త) ప్రియగాత్రభస్మ, తేన ।
2. కషాయితస్తనీ – కషాయితౌ స్తనౌ యస్యాః (బహువ్రీహి) సా ।
3. నవపల్లవసంస్తరే – నవాశ్చ తే పల్లవాః (కర్మధా) నవపల్లవాః నవపల్లవానాం సంస్తరః (ష.త), తస్మిన్ నవపల్లవసంస్తరే ।

సంధులు :–

1. అమునా + ఏవ – అమునైవ – వృద్ధిసన్ధిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సుభగః (త్రి) –

ఎ) సుందరః భగః శ్రీః యస్య ।

బి) 'చక్షుష్యః సుభగో జ్ఞేయో వల్లభో దయితః ప్రియః' ।
అని 5 నామములను హలాయుధకోశము పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ పూర్వజన్మధనుషా సమాగతః
సోఽతిమాత్రలఘుదర్శనోఽభవత్ ।
కేవలోఽపి **సుభగో** నవామ్బుదః
కిం పునస్త్రిదశచాపలాఞ్ఛితః ॥ – ర.వం ॥ 11–80

".. వర్షాకాల మేఘముపై ఇంద్రధనుస్సు చేరినపుడు ఇంకెంత అందముగ నుండునో వేరుగా చెప్పవలసిన దేముండును?"

2. విభావసుః :–

ఎ) (పుం) విభా ప్రభా ఏవ వసు సమృద్ధిర్యస్య ।

బి) శ్లో॥ సప్తార్చిర్బహులః శిఖీ హుతవహో వైశ్వానరోగ్నిర్వసు
ర్వహ్నిర్వాయుసఖః సితేతరగతిః స్వాహాప్రియః పావకః ।
అర్చిష్మాన్ జ్వలనః కృశానురనలో ధూమధ్వజో హవ్యవాట్
బర్హిర్జ్యోతిరుషర్బుధశ్చ దహనః స్యాచ్చిత్రభానుః శుచిః ॥62

శ్లో ॥ కృపీటయోనిర్దమునాః కృష్ణవర్త్మాశుశుక్షణిః ।
విభావసురపాంపిత్తం జాతవేదాస్తనూనపాత్ ॥ 63

శ్లో॥ వీతిహోత్రో బృహద్భానురాశ్రయాశో ధనంజయః ।
హిరణ్యరేతాస్తమోఘ్నో రోహితాశ్వో హుతాశనః ॥ 64
అని హలాయుధకోశము '39' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **విభావసుః** సారథినేవ వాయునా
ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమానివ ।
బభూవ తేనాతితరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః ॥ – ర.వం. 3–37

"సహాయభూతుడైన వాయువుచేత **అగ్నివలెను**, శరత్సమయముచేత సూర్యునివలెను..."

డి) శ్లో॥ నిబద్ధాం ధూమజాలేన ప్రభామివ **విభావసోః**
తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీమధికం మలినాం కృశామ్ ।
తర్కయామాస భౌమీతి కారణైరుపపాదయన్ ॥
– ఇతి మహాభారతే 3-68-9

క్రియాదర్శము :-

1. రచయిష్యామి – రచ – ప్రతియత్నే (సంస్కరించుకొనుట) సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ. ల్యట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనమ్।

రూపాలు – **రచయిష్యామి**, రచయిష్యావః, రచయిష్యామః

**శ్లో॥ కుసుమాస్తరణే సహాయతాం బహుశ –
స్సౌమ్య ! గతస్త్వమావయోః ।
కురు సమ్ప్రతి తావదాశు మే
ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితశ్చితామ్ ॥ 35**

పదవిభాగము :- కుసుమాస్తరణే, సహాయతామ్, బహుశః, సౌమ్య! గతః, త్వమ్, ఆవయోః, కురు, సమ్ప్రతి, తావత్, ఆశు, మే, ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః, చితామ్ ।

అన్వయక్రమము :- సౌమ్య! త్వమ్ ఆవయోః బహుశః కుసుమాస్తరణే సహాయతాం గతః సమ్ప్రతి ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః ఆశు మే చితాం కురు తావత్ ।

ప్రతిపదార్థము :- హే సౌమ్య! – ఓయి వసంతుడా !, త్వమ్ – నీవు, ఆవయోః – మా యిరువురకును, బహుశః – పలుమార్లు, కుసుమాస్తరణే – కుసుమ – ఆస్తరణే – పూలపాన్పునందు, సహాయతామ్ – చేదోడును, గతః – పొందితివి (కలుగజేసితివి), సమ్ప్రతి – ఇప్పుడు, ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః – నమస్కారముతో గూడిన దోసిలిచే వేడుకొనబడుచున్నావు, ఆశు – త్వరగా, మే – నాకు, చితామ్ – చితిని, కురు తావత్ – అంతమాత్రము పేర్చుము.

తాత్పర్యము :- ఓయి వసంతుడా! నీవు మా యిరువురకును పలుమార్లు పూలపాన్పునందు చేదోడును పొందితివి. ఇప్పుడు నమస్కారముతో గూడిన దోసిలిచే వేడుకొనుచున్నాను. త్వరగా నాకు చితిని పేర్చుము.

పాఠాన్తరాలు :- ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః – వినిపాతాఞ్జలియాచితామ్

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. హే సౌమ్య !– **హే సౌమ్య!** హే సౌమ్యౌ, హే సౌమ్యాః; అకారాన్త పుంలింగ సౌమ్యశబ్దము. సంబోధన ప్ర.ఏ., 2. త్వమ్ – **త్వమ్,** యువామ్, యూయమ్ దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ., 3. ఆవయోః – **మమ**, ఆవయోః, అస్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ష.ఏ., 4. బహుశః – అవ్యయము, 5. కుసుమాస్తరణే – **కుసుమాస్తరణే,** కుసుమాస్తరణయోః, కుసుమాస్తరణేషు అకారాన్త నపుంసకలింగ కుసుమాస్తరణ శబ్దము. స.ఏ., 6.సహాయతామ్ – **సహాయతామ్**, సహాయతే, సహాయతాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సహాయతా శబ్దము. ద్వి.ఏ., 7. గతః – **గతః**, గతౌ, గతాః; అకారాన్త పుంలింగ గత శబ్దము. ప్ర.ఏ., 8. సమ్ప్రతి, తావత్ – అవ్యయాలు., 9. ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః – **...యాచితః, ...** యాచితౌ,... యాచితాః; అకారాన్త పుంలింగ యాచిత శబ్దము. ప్ర.ఏ., 10. ఆశు – **ఆశు**, ఆశునీ, ఆశూనీ; ఉకారాన్త నపుంసకలింగ ఆశుశబ్దము. ప్ర.ఏ., 11. మే – **మే**, నౌ, నః; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. ష.ఏ., 12. చితామ్ – **చితామ్**, చితే, చితాః; ఆకారన్త స్త్రీలింగ చితాశబ్దము. ద్వి.ఏ., 13. కురు – క్రియ, 14. ఆశు – అవ్యయమున్నూ.

సమాసాలు :-

1. కుసుమాస్తరణే – కుసుమానామ్ ఆస్తరణమ్ (ష.త) కుసుమాస్తరణమ్, తస్మిన్ ।
2. ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః – ప్రణిపాతస్య అంజలిః (ష.త) ప్రణిపాతాఞ్జలినా యాచితః – (తృ.త) ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితః ।

సంధులు :-

1. బహుశః + సౌమ్య – బహుశస్సౌమ్య – సకారాదేశః
2. గతః + త్వమ్ – గతస్త్వమ్ – సకారాదేశః (విసర్గసన్ధిః)
3. తావత్ + ఆశు – తావదాశు – జశ్త్వమ్
4. యాచితః + చితామ్ – యాచితశ్చితామ్ – శ్చుత్వమ్

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆశు :-

ఎ) (నపుంస) అశ్నతే ఇతి, అశూఙ్ వ్యాప్తౌ, ఉణ్ ।

బి) కృపావాజిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణ్ 1-1 (ఉణాదికోషః)
కారుః । వాయుః । పాయుః । జాయుః । మాయుః । స్వాదు । సాధుః । ఆశు, ఆశుః ॥ అశ్నుతే వ్యాప్నోతి తత్ ఆశు శీఘ్రమ్ । అశ్నుతే సద్యో ఉద్ధ్వానమితి ఆశుః అశ్వోవా।

సి) శ్లో॥ ద్రాక్ చపలం లఘు మంక్షు స్రాక్ తూర్ణం త్వరితమాశు శీఘ్రమరమ్॥
అహ్నాయ సత్వరం చ క్షిప్రం ద్రుతమంజసా ఝటితి ॥ 697
అని హలాయుధకోశము 'ఆశు'నకు 16 నామములను పేర్కొన్నది
డి) 'తదాశు కృతసంధానం ప్రతిసంహర సాయకమ్' – ఇతి శాకున్తలే ।
ఇ) ఆశు – అవ్యయకోషః (184) –
'శై ఘ్ర్యార్థకమిదమ్ '
యథా 'ఆశ్వపేహి మమ సీధుభాజనాత్' ఇతి ।
అనవ్యయమపి లక్ష్యతే త్రిలింగేష్వపి । యథా ఆశుః = షష్టిరాత్రేణ పచ్యమానో వ్రీహి విశేషః । ఆశుకారీ

క్రియాదర్శము :–

1. కురు – డుకృఞ్ (కృ) కరణే, చేయుట – తనాది ప్రకరణమ్ (8) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ.

లోట్ మధ్యమపురుషరూపాలు :– **కురు** / కురుతాత్ – కురుతమ్ – కురుత

శ్లో॥ తదను జ్వలనం మదర్పితం
త్వరయేర్దక్షిణవాతవీజనైః ।
విదితం ఖలు తే యథా స్మరః
క్షణమప్యుత్సహతే న మాం వినా ॥ 36

పదవిభాగము :– తదను, జ్వలనమ్, మదర్పితమ్, త్వరయేః, దక్షిణవాతవీజనైః, విదితమ్, ఖలు, తే, యథా, స్మరః, క్షణమ్, అపి, ఉత్సహతే, న, మామ్, వినా।

అన్వయక్రమము :– తదను మదర్పితం జ్వలనం దక్షిణవాతవీజనైః త్వరయేః । తే విదితం ఖలు యథా స్మరః మాం వినా క్షణమ్ అపి న ఉత్సహతే ।

ప్రతిపదార్థము :– తదను – తత్ + అను – చితిపేర్చిన అనంతరము, మదర్పితమ్ – నాయందు అర్పింపబడిన, జ్వలనమ్ – అగ్నిని, దక్షిణవాతవీజనైః – మలయమారుతముయొక్క సంచారణములచేత, **త్వరయేః** – తొందరపెట్టుము తే – నీకు, విదితమ్ ఖలు – తెలిసియున్నదే గదా?, యథా – ఏమనగా, స్మరః – మన్మథుడు, మామ్ వినా – నన్ను విడిచి, క్షణమ్ అపి – క్షణమైనను, న ఉత్సహతే – సంతోషించదు.

తాత్పర్యము :– (ఓయి వసంతుడా!) చితిపేర్చిన అనంతరము నాయందు అర్పింపబడిన అగ్నిని మలయమారుతముయొక్క సంచారణములచేత తొందర(గా మండించుము) పెట్టుము. నీకు తెలిసియున్నదే గదా! ఏమనగా, మన్మథుడు నన్ను విడిచి క్షణమైనను సంతోషించదు.

పాఠాన్తరాలు :– 1. మాం వినా – మద్వినా

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. తదను – క్రియావిశేషణము, 2. మదర్పితమ్– **మదర్పితమ్,** మదర్పితే, మదర్పితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ మదర్పిత శబ్దము. ద్వి.ఏ., 3. జ్వలనమ్ – **జ్వలనమ్,** జ్వలనే, జ్వలనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ 'జ్వలన' శబ్దము. ద్వి.ఏ., 4. దక్షిణవాతవీజనైః – ...వీజనేన, ...వీజనాభ్యామ్, ...వీజనైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ ... వీజన శబ్దము. తృ.బ., 5. త్వరయేః – క్రియ., 6. తే – **తే,** వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ., 7. ఖలు, యథా, అపి, న – అవ్యయాలు., 8. విదితమ్ – **విదితమ్,** విదితే, విదితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ విదితశబ్దము. ప్ర.ఏ., 9. స్మరః – **స్మరః,** స్మరౌ, స్మరాః; అకారాన్త పుంలింగ స్మరశబ్దము. ప్ర.ఏ 10. క్షణమ్ – (పుం. నపుం) క్షణమ్, క్షణే, క్షణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ క్షణశబ్దము. ప్ర.ఏ., 11. ఉత్సహతే – క్రియ.

సమాసాలు :–

1. మదర్పితమ్ – మయి అర్పితమ్ (స.త) మదర్పితమ్।
2. దక్షిణవాతవీజనైః – దక్షిణస్య వాతః (ష.త) దక్షిణవాతః, దక్షిణవాతేన వీజనమ్ (తృ.త.) దక్షిణవాతవీజనమ్, తైః।

సంధులు :–

1. త్వరయేః + దక్షిణ – త్వరయేర్దక్షిణ – విసర్గసంధిః (రుత్వమ్)।
2. అపి + ఉత్సహతే – అప్యుత్సహతే – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. స్మరః –

ఎ) (పుం) స్మారయతి ఉత్కణ్ఠయతీతి । స్మృ + ణిచ్ + అచ్ ।
బి) శ్లో॥ ప్రద్యుమ్నో మకరధ్వజో మనసిజః సంకల్పజన్మాఙ్గజః
పంచేషుః కుసుమాయుధశ్చ మదనో మారః **స్మరో** మన్మథః ।
కన్దర్పో ఝషకేతనో రతిపతిః శ్రీనందనో హృచ్ఛయః
కామః శమ్బరసూదనో మధుసఖః శృంగారయోనిః స్మృతః ॥ 32

శ్లో॥ దర్పకః శూర్పకారాతిరనఙ్గో విషమాయుధః ।
ఆత్మభూర్మనసిశయః పుష్పధన్వా మనోభవః ॥ 33

శ్లో॥ మాపత్యమిరజశ్చైవ...

అని హలాయుధకోశము 'స్మరు'నకు 30 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) కుమారసమ్భవమహాకావ్యమున - చతుర్థసర్గయందు 28, 42, 43 శ్లోకభాగములు ఈ పద ప్రయోగమునకై చూడగలరు.

క్రియాదర్శము :-

1. త్వరయేః - ఞి త్వరా - సమ్భ్రమే - అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదయః, ణిజన్తమ్, విధిలిజ్ . పరస్మైపదీ,
రూపాలు - **త్వరయేః** - త్వరయేతమ్ - త్వరయేత.

శ్లో॥ ఇతి చాపి విధాయ దీయతాం
సలిలస్యాఞ్జలిరేక ఏవ నౌ ।
అవిభజ్య పరత్ర తం మయా
సహితః పాస్యతి తే స బాన్ధవః ॥ 37

పదవిభాగము :- ఇతి, చ, అపి, విధాయ, దీయతామ్, సలిలస్య, అఞ్జలిః, ఏకః, ఏవ, నౌ, అవిభజ్య, పరత్ర, తమ్, మయా, సహితః, పాస్యతి, తే, సః, బాన్ధవః ।

అన్వయక్రమము :- అపి చ ఇతి విధాయ నౌ ఏకః ఏవ సలిలస్య అఞ్జలిః దీయతామ్। తం సః తే బాన్ధవః పరత్ర మయా సహితః అవిభజ్య పాస్యతి ।

ప్రతిపదార్థము :- అపి చ - మఱియు, ఇతి - ఇట్లు, విధాయ- చేసి, నౌ - మా యిద్దఱికొఱకు, ఏకః + ఏవ - ఒకటియే యగు, సలిలస్య - నీటియొక్క, అఞ్జలిః - దోసిలి, దీయతామ్ - ఇవ్వబడుగాక, తమ్ - ఆ దోసిటిని, తే - నీ యొక్క బాన్ధవః - చెలికాడు అగు, సః - మన్మథుడు, పరత్ర - పరలోకము నందు, మయా సహితః - నాతో గూడినవాడై, అవిభజ్య - విభాజకము సేయక పాస్యతి - త్రావును.

తాత్పర్యము :- (ఓయి వసంతుడా!) మఱియు ఇట్లు చేసి అనగా నా చితికి నిప్పంటించి, మా యిద్దఱికొఱకు ఒకటియే యగు నీటియొక్క దోసిలి ఇవ్వబడుగాక.

ఆ దోసిటిని నీ చెలికాడు అగు మన్మథుడు పరలోకమునందు నాతో కూడినవాడై విభాజకము సేయక త్రావును.

పాఠాన్తరాలు :- 1. తమ్ - తత్

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. అపి, చ, ఇతి, ఏవ, పరత్ర - అవ్యయాలు, 2. విధాయ - ల్యబన్తము -అవ్యయము, 3. నౌ - మే, **నౌ**, నః; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. చ.ద్వి, 4. ఏకః - **ఏకః** , ఏకౌ, ఏకే; అకారాన్త పుంలింగ సర్వనామ ఏకశబ్దము. ప్ర.ఏ., 5. సలిలస్య - **సలిలస్య**, సలిలయోః , సలిలానామ్; అకారాన్త నపుంసకలింగ సలిల శబ్దము. ష.ఏ 6. అంజలిః - **అంజలిః**, అంజలీ, అంజలయః; ఇకారాన్త పుంలింగ అంజలి శబ్దము. ప్ర.ఏ., 7. దీయతామ్ - క్రియ - కర్మణి., 8. తమ్ - **తమ్,** తౌ, తాన్; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ., 9. తే - **తే,** వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ., 10. బాన్ధవః - **బాన్ధవః,** బాన్ధవౌ, బాన్ధవాః; అకారాన్త పుంలింగ బాన్ధవశబ్దము. ప్ర.ఏ., 11. సః - **సః**, తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ., 12. మయా - **మయా**, ఆవాభ్యామ్, అస్మాభిః; దకారాన్త పుంలింగ 'అస్మ'చ్ఛబ్దము. తృ.ఏ., 13. సహితః - సహితః, సహితౌ, సహితాః; అకారాన్త పుంలింగ సహిత శబ్దము. ప్ర.ఏ., 14. అవిభజ్య - అవ్యయము.

సంధులు :-

1. చ + అపి - చాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. సలిలస్య + అంజలిః - సలిలస్యాఞ్జలిః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. అంజలిః + ఏకః - అంజలిరేకః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
4. ఏకః + ఏవ - ఏక ఏవ - విసర్గలోపసన్ధిః।
5. సః + బాన్ధవః - స బాన్ధవః - సులోపః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సలిలమ్ - (నపుం)-

ఎ) సలతి గచ్ఛతీతి ।సల్ గతౌ + 'సలికల్యనీతి' ఇలచ్।

'సలికల్యనిమహిభడిభణ్డి శణ్డి పిణ్డి తుణ్డి కుకిభూభ్య ఇలచ్' ।

ఉణాదికోషః । 54

సలిలమ్ । కలిలమ్ । అనిలః । మహిలః । భడిలః । భణ్డిలః । శణ్డిలః । పిణ్డిలః । తుణ్డిలః । కోకిలః । భవిలః ॥ **సలతి గచ్ఛతి నిమ్నమితి సలిలమ్ ।**

బి) శ్లో॥ ఆపస్తోయం ఘనరసపయః పుష్కరం మేఘపుష్పం
కం పానీయం సలిలముదకం వారి వాః శమ్బరం చ ।
అర్ణః పాథః కుశజలవనం క్షీరమమ్భోఽమ్బునీరం
ప్రోక్తం ప్రాజ్ఞైర్భువనమమృతం జీవనీయం దకం చ ॥ 648

అని హలాయుధకోశము 'సలిలము'నకు 26 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో ॥ **సలిలా**ర్ద్రవారహదేహనీలో విదధద్భాస్కరమర్ధశూన్యసంజ్ఞామ్ ।
ప్రచలాయతలోచనారవిందం విదధే తద్బలమన్ధమన్ధకారః ॥
– ఇతి మాఘే 20–33

క్రియాదర్శము :–

1. దీయతామ్ – డు దా ఞ్ – దానే (ఇచ్చుట) సకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ, ఆకారాన్తః డ్విత్ ఞిచ్చ ।

కర్మణి ప్రయోగము లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనము – ఆత్మనేపదీ।

రూపాలు – **దీయతామ్** – దీయేతామ్ – దీయన్తామ్

శ్లో॥ పరలోకవిధౌ చ మాధవ!
స్మరముద్దిశ్య విలోలపల్లవాః ।
నివపేః సహకారమఞ్జరీః
ప్రియచూతప్రసవో హి తే సఖా॥ 38

పదవిభాగము :– పరలోకవిధౌ, చ, మాధవ! స్మరమ్, ఉద్దిశ్య, విలోలపల్లవాః, నివపేః, సహకారమఞ్జరీః, ప్రియచూతప్రసవః, హి, తే, సఖా ।

అన్వయక్రమము :– మాధవ! (కిం) చ, పరలోకవిధౌ స్మరమ్ ఉద్దిశ్య విలోలపల్లవాః సహకారమంజరీః నివపేః। హి తే సఖా ప్రియచూతప్రసవః ।

ప్రతిపదార్థము :– హే మాధవ! – ఓ వసంతుడా!, చ – ఇంకను, పరలోకవిధౌ – పిండోదకాది కర్మయందు, స్మరమ్ – మన్మథుని, ఉద్దిశ్య – ఉద్దేశించి, విలోలపల్లవాః – చలించుచున్న చిగుళ్లుగల, సహకారమంజరీః – మావిగుత్తులను, నివపేః – ఒసంగుము, హి – ఏలయన, తే – నీయొక్క, సఖా – చెలికాడు, ప్రియచూత ప్రసవః – ఇష్టమైన మావిపూవులు గలవాడు.

తాత్పర్యము :– ఓ వసంతుడా! ఇంకను పిండోదకాది కర్మయందు మన్మథుని ఉద్దేశించి చలించుచున్న చిగుళ్లుగల మావిగుత్తులను ఒసంగుము. ఏలయన నీయొక్క చెలికాడు ఇష్టమైన మావిపూవులు గలవాడు.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. మాధవ! – **హే మాధవ!**, హే మాధవౌ, హే మాధవాః; అకారాన్త

పుంలింగ మాధవశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ., 2. చ, హి – అవ్యయాలు., 3. పరలోకవిధౌ – **పరలోకవిధౌ,** పరలోకవిధ్యోః, పరలోకవిధిషు; ఇకారాన్త పుంలింగ పరలోకవిధి శబ్దము. స.ఏ., 4. విలోలపల్లవాః – విలోలపల్లవామ్, విలోలపల్లవే, **విలోలపల్లవాః;** ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విలోలపల్లవా శబ్దము. ద్వి.బ., 5. స్మరమ్ – **స్మరమ్,** స్మరౌ, స్మరాన్; అకారాన్త పుంలింగ స్మరశబ్దము. ద్వి.ఏ., 6. ఉద్దిశ్య – ల్యబన్తావ్యయము, 7. సహకారమంజరీః – సహకారమంజరీమ్ – సహకారమంజర్యౌ, **సహకారమంజరీః;** ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సహకారమంజరీ శబ్దము. ద్వి.బ., 8. నివపేః – క్రియ., 9. తే – **తే,** వామ్, వః; దకారాన్త పుంలింగ 'యుష్మ'చ్ఛబ్దము. ష.ఏ., 10. సఖా – **సఖా,** సఖాయౌ, సఖాయః; ఇకారాన్త పుంలింగ 'సఖి' శబ్దము. (విశేష)., 11. ప్రియచూతప్రసవః –... **ప్రసవః,** ...ప్రసవౌ, ... ప్రసవాః; ఆకారాన్త పుంలింగ... ప్రసవశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. పరలోకవిధౌ – పరః చ అసౌ లోకః (కర్మధా.) పరలోకః, పరలోకస్య విధిః (ష.త) పరలోకవిధిః, తస్మిన్ ।
2. విలోలపల్లవాః – విలోలాః పల్లవాః యాసు (బహువ్రీహి) తాః ।
3. సహకారమంజరీః – సహకారస్య మంజర్యః (ష.త) సహకారమంజర్యః, తాః ।
4. ప్రియచూతప్రసవః – చూతస్య ప్రసవాః (ష.త) చూతప్రసవాః, ప్రియాః చూతప్రసవాః యస్య (బహువ్రీహి) సః ।

సంధులు :–

1. ప్రియచూతప్రసవః+హి–ప్రియచూతప్రసవో హి–ఉత్వాదేశః (స్వాదిసన్ధిః)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సహకారః –

ఎ) (పుం) సహయుగపత్ కారయతి విక్షేపయతి సౌగన్ధ్యమితి ।

బి) సహ+కృ+ణిచ్+అచ్।

సి) "....స్యాదామ్రశ్చూతశ్చ సహకారః" । 192 అని హ.కో.

డి) శ్లో॥ మన్దోత్కణ్ఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురౌ ।
ఫలేన **సహకారస్య** పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః ॥ – ర.వం. 4–9

రఘుమహారాజుయొక్క అధిక సుగుణ సంపత్తినిబట్టి ప్రజలకు దిలీపమహారాజు నందుండిన అనురాగము తగ్గును. ఏలయన తియ్యమామిడి చెట్టు పుష్పించినపుడు సంతోషము కలుగును. అది ఫలించినప్పుడు ఆ సంతోషమధికమయి, పుష్పము నందలి సంతోషమును తగ్గుచున్నది. **కడు రమ్యమైన పోలిక**

క్రియాదర్శము :–

1. నివపేః – ని – ఉపసర్గ, డు వప్ – బీజసంతానే, సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ.) పరస్మైపదీ, భ్వాదయః (1) విధిలిఙ్.

మధ్యమపురుషరూపాలు :– **నివపేః**, నివపేతమ్, నివపేత.

శ్లో॥ ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం
రతిమాకాశభవా సరస్వతీ ।
శఫరీం హ్రదశోషవిక్లబాం
ప్రథమా వృష్టిరివాన్వకమ్పయత్ ॥ 39

పదవిభాగము :– ఇతి, దేహవిముక్తయే, స్థితామ్, రతిమ్, ఆకాశభవా, సరస్వతీ, శఫరీమ్, హ్రదశోషవిక్లబామ్, ప్రథమా, వృష్టిః, ఇవ, అన్వకమ్పయత్ ।

అన్వయక్రమము :– ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం రతిమ్ ఆకాశభవా సరస్వతీ హ్రదశోషవిక్లబాం శఫరీం ప్రథమా వృష్టిః ఇవ అన్వకమ్పయత్ ॥

ప్రతిపదార్థము :– ఇతి – ఇట్లు, దేహవిముక్తయే – శరీరత్యాగముకొఱకు, స్థితామ్ – కృతనిశ్చయురాలగు, రతిమ్ – రతినిగూర్చి, ఆకాశభవా – ఆకాశమునందు పుట్టినదైన, సరస్వతీ – వాక్కు, హ్రదశోషవిక్లబామ్ – మడుగు ఎండుటచే తల్లడబడు, శఫరీమ్ – ఆడుబేడిసచేపను, ప్రథమా వృష్టిః + ఇవ – తొలకరివానవలె, అన్వకమ్పయత్ – కనికరించెను.

తాత్పర్యము :– ఇట్లు శరీరత్యాగముకొఱకు కృతనిశ్చయురాలగు రతిదేవిని గూర్చి ఆకాశవాణి, మడుగు ఎండుటచే తల్లడబడు ఆడుబేడిసచేపను తొలకరివానవలె కనికరించెను.

పాఠాన్తరాలు :–

1. స్థితామ్ – స్థిరామ్, 2. విక్లబామ్ – విహ్వలామ్,
3. అన్వకమ్పయత్ – అన్వకమ్పత

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఇతి, ఇవ – అవ్యయాలు, 2. దేహవిముక్తయే – **దేహవిముక్తయే,** దేహవిముక్తిభ్యామ్, దేహవిముక్తిభ్యః ఇకారాన్త స్త్రీలింగ దేహవిముక్తి శబ్దము. చ.ఏ., 3. స్థితామ్ – **స్థితామ్** – స్థితే, స్థితాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ 'స్థితా' శబ్దము. ద్వి.ఏ., 4. రతిమ్ – **రతిమ్**, రతీ,

రతీః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ 'రతి'శబ్దము ద్వి.ఏ 5. ఆకాశభవా – **ఆకాశభవా,** ఆకాశభవే, ఆకాశభవాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ఆకాశభవాశబ్దము. ప్ర.ఏ, 6. సరస్వతీ – **సరస్వతీ**, సరస్వత్యౌ, సరస్వత్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సరస్వతీశబ్దము. ప్ర.ఏ., 7. హ్రదశోషవిక్లబామ్ – **విక్లబామ్,** విక్లబే, విక్లబాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విక్లబాశబ్దము. ద్వి.ఏ., 8. శఫరీమ్ – **శఫరీమ్**, శఫర్యౌ, శఫరీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ శఫరీ శబ్దము. ద్వి.ఏ., 9. ప్రథమా – **ప్రథమా,** ప్రథమే, ప్రథమాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ప్రథమాశబ్దము. ప్ర.ఏ., 10. వృష్టిః – **వృష్టిః,** వృష్టీ, వృష్టయః; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ వృష్టి శబ్దము ప్ర.ఏ., 11. అన్వకమ్పయత్ – క్రియ – లఙ్.

సమాసాలు :–

1. దేహవిముక్తయే – దేహస్య విముక్తిః (ష.త) దేహవిముక్తిః, తస్యై ।
2. ఆకాశభవా – ఆకాశాత్ భవా (పంచమీ తత్పురుష) ।
3. హ్రదశోషవిక్లబామ్ – హ్రదస్య శోషః (ష.త) హ్రదశోషః, హ్రదశోషేణ విక్లబా (తృ.త) హ్రదశోషవిక్లబా, తామ్ ।

సంధులు :–

1. వృష్టిః + ఇవ – వృష్టిరివ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. ఇవ + అన్వకమ్పయత్ – ఇవాన్వకమ్పయత్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. అను + అకమ్పయత్ – అన్వకమ్పయత్ – యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శఫరీ :– (పుం/స్త్రీ)

ఎ) శఫం రాతి । శఫ+రా+క, స్త్రియాం జీష్।

బి) '...ప్రోష్ఠీ చ శఫరీ స్మృతా' । అని హలాయుధకోషః।

సి) శ్లో॥ నిరీక్ష్యమాణా ఇవ విస్మయాకులైః–
స్సరోభిరున్మీలితపద్మలోచనైః ।
హృతప్రియా దృష్టివిలాసవిభ్రమా
మనోఽస్య జహ్రుః **శఫరీ** వివృత్తయః ॥ – కిరాతార్జునీయే 4 –3

క్రియాదర్శము :– అన్వకమ్పయత్ – అను – ఉపసర్గ;

కపి – చలనే, భ్వాది, ఆత్మనేపదీ, అకర్మకమ్, సేట్, ణిచి, పరస్మైపదీ, లఙ్ ప్రథమపురుషరూపాలు – **అన్వకమ్పయత్** – అన్వకమ్పయతామ్ – అన్వకమ్పయన్

శ్లో॥ కుసుమాయుధపత్ని ! 'దుర్లభ-
స్తవ భర్తా న చిరాద్భవిష్యతి' ।
శృణు యేన స కర్మణా గత-
శ్శలభత్వం హరలోచనార్చిషి ॥ 40

పదవిభాగము :- కుసుమాయుధపత్ని! 'దుర్లభః, తవ, భర్తా, న, చిరాత్, భవిష్యతి'। శృణు, యేన, సః, కర్మణా, గతః, శలభత్వమ్, హరలోచనార్చిషి ।

అన్వయక్రమము :- కుసుమాయుధపత్ని! తవ భర్తా చిరాత్ దుర్లభః న భవిష్యతి। శృణు, యేన కర్మణా సః హరలోచనార్చిషి శలభత్వం గతః ॥

ప్రతిపదార్థము :- కుసుమాయుధపత్ని! - ఓ రతిదేవి!, తవ - నీయొక్క, భర్తా - పతి, చిరాత్ - చిరకాలము, దుర్లభః - దొరకనివాడుగా, న భవిష్యతి - ఉండదు, శృణు - వినుము, యేన - ఏ, కర్మణా - కర్మచే, సః - ఆ నీ పతి, హరలోచనార్చిషి - హరనేత్రాగ్నిజ్వాలయందు, శలభత్వమ్ - మిడుతతనమును, గతః - పొందినాడో!

తాత్పర్యము :- ఓ రతిదేవి! నీయొక్క పతి చిరకాలము దొరకనివాడుగా ఉండడు. వినుము! ఏ కర్మచే ఆ నీ పతి హరనేత్రాగ్ని జ్వాలయందు మిడుతతనము పొందినాడో!

పాఠాన్తరాలు :-

1. హరలోచనార్చిషి - హరలోచనార్చిషామ్

విభక్తులు / క్రియలు:- 1. కుసుమాయుధపత్ని! - **హే కుసుమాయుధపత్ని!,** హే కుసుమాయుధపత్న్యౌ, హే కుసుమాయుధపత్న్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ కుసుమాయుధపత్నీశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ, 2. తవ - **తవ,** యువయోః, యుష్మాకమ్; దకారాన్త పుంలింగ యుష్మచ్ఛబ్దము. ష.ఏ, 3. భర్తా - **భర్తా**, భర్తారౌ, భర్తారః; ఋకారాన్త పుంలింగ భర్తృశబ్దము ప్ర.ఏ ధాతృశబ్దవత్ ।, 4. చిరాత్, న - అవ్యయాలు, 5. దుర్లభః - **దుర్లభః**, దుర్లభౌ, దుర్లభాః; అకారాన్త పుంలింగ దుర్లభశబ్దము. ప్ర.ఏ., 6. భవిష్యతి - క్రియ., 7. శృణు - క్రియ., 8. యేన - **యేన** , యాభ్యామ్, యైః దకారాన్త నపుంసకలింగ యచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ., 9. కర్మణా - **కర్మణా**, కర్మభ్యామ్, కర్మభిః; నకారాన్త నపుంసకలింగ కర్మన్ శబ్దము. తృ.ఏ., 10. సః - సః, తౌ, తే; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. ప్ర.ఏ., 11. హరలోచనార్చిషి - **హరలోచనార్చిషి,** హరలోచనార్చిషోః, హరలోచనార్చిష్షు; సకారాన్త నపుంసకలింగ హరలోచనార్చిస్ శబ్దము. స.ఏ., 12. శలభత్వమ్ - **శలభత్వమ్,** శలభత్వే, శలభత్వాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ శలభత్వశబ్దము. ద్వి.ఏ., 13. గతః - గతః, గతౌ, గతాః; అకారాన్త పుంలింగ గతశబ్దము. ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :-

1. కుసుమాయుధపత్ని- కుసుమాని ఏవ ఆయుధాని యస్య(బహువ్రీహి) సః కుసుమాయుధః, కుసుమాయుధస్య పత్నీ (ష.త) కుసుమాయుధపత్నీ, తత్సమ్బుద్ధౌ।
2. హరలోచనార్చిషి - హరస్య లోచనమ్ (ష.త) హరలోచనమ్, హరలోచనస్య, అర్చిః (ష.త) హరలోచనార్చిః, తస్మిన్।

సంధులు :-

1. దుర్లభః + తవ - దుర్లభస్తవ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. చిరాత్ + భవిష్యతి - చిరాద్భవిష్యతి - జశ్త్వమ్।
3. గతః + శలభత్వమ్ - గతశ్శలభత్వమ్ - శ్చుత్వసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అర్చిః - (స్) (స్త్రీ, నపుంస) -

ఎ) అర్చ్ + ఇసి । అగ్నిశిఖా

బి) అర్చిశుచిహుసృపిఛాదిచర్దిభ్య ఇసిః - ఉణాదికోషః 2 -110
అర్చిః । శోచిః । హవిః । సర్పిః । ఛదిః । ఛర్దిః ।

సి) అర్చతి యేన తత్ అర్చిః, దీప్తిర్వా ।

డి) శ్లో॥ **అర్చిః** కీలా జ్వాలా వర్చస్తేజస్త్విషస్తథా జ్యోతిః ।
హేతిద్యుతిదీప్తిరుచః శిఖాప్రభారశ్మయః సమానార్థాః ॥ 65

అని హలాయుధకోశము 'అర్చిస్సు'నకు 14 నామములను పేర్కొన్నది.

ఇ) శ్లో॥ నిర్విష్టవిషయస్నేహః స దశాన్తముపేయివాన్।
ఆసీదాసన్ననిర్వాణః ప్రదీపార్చిరివోషసి ॥ - ర.వం. 12-1

'... దశరథమహారాజు ఉషఃకాలమునందలి ద్వీపజ్వాలవలె మోక్షమును సమీపించిన వాడయ్యెను."

క్రియాదర్శము :-

1. భవిష్యతి- భూ - సత్తాయామ్ (ఉండుట) అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః లృట్.

ప్రథమపురుషరూపాలు :- **భవిష్యతి** - భవిష్యతః - భవిష్యన్తి.

2. శృణు - శ్రు శ్రవణే (వినుట), సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః **శ్రువః శృచ** (సూ 3-1-74) అను సూత్రముచే శ్రుధాతువునకు శృ ఆదేశము.

శ్ను ప్రత్యయము చెప్పబడినది. శృ +ను+ తి = శృ+ నో+తి (ను కారములో ఉకారమునకు 'ఓ', నుకారమునకు పరసవర్ణము శృ+ణో+తి – శృణోతి

శృణు – లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనము.

రూపాలు– **శృణు**/శృణుతాత్ – శృణుతమ్ – శృణుత

అవతారికా:– తదేవ కర్మోపాచష్టే । మన్మథుడొనర్చిన కర్మమునే చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ అభిలాషముదీరితేన్ద్రియః
స్వసుతాయామకరోత్ప్రజాపతిః ।
అథ తేన నిగృహ్య విక్రియా –
మభిశప్తః ఫలమేతదన్వభూత్ ॥ 41

పదవిభాగము:– అభిలాషమ్, ఉదీరితేన్ద్రియః, స్వసుతాయామ్, అకరోత్, ప్రజాపతిః, అథ, తేన, నిగృహ్య, విక్రియామ్, అభిశప్తః, ఫలమ్, ఏతత్, అన్వభూత్ ।

అన్వయక్రమము :– ఉదీరితేన్ద్రియః ప్రజాపతిః స్వసుతాయామ్ అభిలాషమ్ అకరోత్ అథ తేన విక్రియాం నిగృహ్య అభిశప్తః ఏతత్ ఫలమ్ అన్వభూత్ ।

ప్రతిపదార్థము :– ఉదీరితేన్ద్రియః – ప్రేరేపించబడిన ఇంద్రియములు కలవాడైన,ప్రజాపతిః – బ్రహ్మ, స్వసుతాయామ్ – తనయొక్క కూతురగు సరస్వతి మీద, అభిలాషమ్ – కోరికను, అకరోత్ – (కలుగ) చేసెను, అథ – పిమ్మట, తేన – ఆ బ్రహ్మదేవునిచే, విక్రియామ్ – (ఇంద్రియ) వికారమును, నిగృహ్య – అణచుకొని అభిశప్తః – శపింపబడినవాడై, ఏతత్ – ఈ, ఫలమ్ – దహనమగుటను, అన్వభూత్ – అనుభవించెను.

తాత్పర్యము:– ప్రేరేపించబడిన ఇంద్రియములు కలవాడైన బ్రహ్మ తన కూతురగు సరస్వతీమీద కోరికను (కలుగ)చేసెను. పిమ్మట ఆ బ్రహ్మదేవునిచే (ఇంద్రియ) వికారమును అణచుకొని, శపింపబడినవాడై ఈ దహనమగుటను అనుభవించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఉదీరితేన్ద్రియః – **...ఇన్ద్రియః**, ...ఇన్ద్రియౌ, ...ఇన్ద్రియాః; అకారాన్త పుంలింగ ...ఇన్ద్రియశబ్దము. ప్ర.ఏ., 2. ప్రజాపతిః – **ప్రజాపతిః,** ప్రజాపతీ, ప్రజాపతయః; ఇకారాన్త పుంలింగ ప్రజాపతిశబ్దము. ప్ర.ఏ., 3. స్వసుతాయామ్ – **స్వసుతాయామ్**, స్వసుతయోః, స్వసుతాసు;

ఆకారాన్త స్త్రీలింగ స్వసుతాశబ్దము. స.ఏ., 4. అభిలాషమ్ – **అభిలాషమ్**, అభిలాషౌ, అభిలాషాన్; అకారాన్త పుంలింగ అభిలాషశబ్దము. ద్వి.ఏ., 5. అకరోత్ – క్రియ్ – లఙ్ – ప్ర.ఏ., 6. అథ – అవ్యయము., 7. తేన – **తేన**, తాభ్యామ్, తైః; దకారాన్త పుంలింగ తచ్ఛబ్దము. తృ.ఏ., 8. విక్రియామ్ – **విక్రియామ్**, విక్రియే, విక్రియాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ విక్రియాశబ్దము. ద్వి.ఏ., 9. నిగృహ్య – ల్యబన్తావ్యయము., 10. అభిశప్తః – **అభిశప్తః,** అభిశప్తౌ, అభిశప్తాః; అకారాన్త పుంలింగ అభిశప్తశబ్దము. ప్ర.ఏ., 11. ఏతత్ – **ఏతత్,** ఏతే, ఏతాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ., 12. ఫలమ్ – **ఫలమ్**, ఫలే, ఫలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఫలశబ్దము. ద్వి.ఏ., 13. అన్వభూత్ – క్రియ – లఙ్ – ప్ర.ఏ.

సమాసాలు :–

1. ఉదీరితేన్ద్రియః – ఉదీరితమ్ ఇంద్రియమ్ యస్య (బహువ్రీహి) సః ।
2. ప్రజాపతిః – ప్రజానాం పతిః (ష.త)
3. స్వసుతాయామ్ – స్వస్య సుతా (ష.త) స్వసుతా, తస్యామ్ ।

సంధులు :–

1. ఏతత్ + అన్వభూత్ – ఏతదన్వభూత్ – జశ్త్వమ్।
2. అను + అభూత్ – అన్వభూత్ – యణాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ప్రజాపతిః (పుం)

ఎ) ప్రజానాం పతిః । బ్రహ్మ ।

బి) శ్లో॥ బ్రహ్మా స్రష్టా పరమేష్ఠీ ధాతా పద్మభూః సురజ్యేష్ఠః ।
వేధా విధిర్విరిఞ్చో హిరణ్యగర్భః శతానన్దః ॥ 6

శ్లో॥ శమ్భుః స్వయమ్భూర్ద్రుహిణశ్చతురవక్త్రః **ప్రజాపతిః** ।
పితామహో జగత్కర్తా విరఞ్చిః కమలాసనః ॥ 7

అని 'బ్రహ్మ'కు 20 నామములను హలాయుధకోశము పేర్కొన్నది.

సి) మనసీన్దుం దిశః శ్రోత్రే క్రాన్తే విష్ణుం బలే హరమ్ ।
వాచ్యగ్నిం మిత్రముత్సర్గే ప్రజనే చ **ప్రజాపతిమ్** ॥

– మనుస్మృతి – 12 – 121

మనంబున చంద్రుని, శ్రోత్రమున దిక్కులను, పాదములందు విష్ణువును, బలమున హరుని, వాగింద్రియమున నగ్నిని, పాయ్వింద్రియమున మిత్రుని, **ఉపస్థేంద్రియమున ప్రజాపతిని** చేరినట్లుగ భావింపవలయును.

శ్లో॥ ఏతమేకే వదంత్యగ్నిం మనుమన్యే **ప్రజాపతిమ్** ।
ఇంద్రమేకేఽ పరే ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమ్ ॥ 12 -122
'...కొందరు సృష్టికర్తయగు మనువనెడి ప్రజాపతిగను...'
డి) శ్లో॥ యస్మాత్ పితామహో జజ్ఞే ప్రభురేకః **ప్రజాపతిః** ।
బ్రహ్మా సురగురుః స్థాణుర్మనుః కః పరమేష్ఠ్యథ ॥ 32
- ఇతి మహాభారతే - 1 -1 -32

క్రియాదర్శము :-

1. అకరోత్ - డుకృఞ్ (క) కరణే (చేయుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, తనాదిప్రకరణమ్ (8) లఙ్.

ప్రథమపురుష రూపాలు :- **అకరోత్** - అకురుతామ్ - అకుర్వన్

2. అన్వభూత్ - అను -ఉపసర్గ, భూ - సత్తాయామ్ (ఉండుట), అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః, లుఙ్

ప్రథమపురుషరూపాలు :- **అన్వభూత్** - అన్వభూతామ్ - అన్వభూవన్

శ్లో॥ జుగోపాత్మానమత్రస్తో భేజే ధర్మమనాతురః ।
అగృధ్నురాదదే సోఽర్థమసక్తః **సుఖమన్వభూత్** ॥
- రఘువంశమ్ - 1-21

53

అవతారికా :- శాపావధిరపి తేనైవోక్త ఇత్యాహ శ్లోకద్వయేన। ఆ బ్రహ్మదేవుడే శాపావధినికూడ సూచించినాడని రెండు శ్లోకములతో చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ 'పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా
తపసా తత్ప్రవణీకృతో హరః' ।
ఉపలబ్ధసుఖస్తదా స్మరం
వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి ॥ 42

పదవిభాగము :- పరిణేష్యతి, పార్వతీమ్, యదా, తపసా, తత్ప్రవణీకృతః, హరః, ఉపలబ్ధసుఖః, తదా, స్మరమ్, వపుషా, స్వేన, నియోజయిష్యతి ।

అన్వయక్రమము :- తపసా తత్ప్రవణీకృతః హరః యదా పార్వతీం పరిణేష్యతి తదా ఉపలబ్ధసుఖః స్మరం స్వేన వపుషా నియోజయిష్యతి ।

ప్రతిపదార్థము :- తపసా - తపస్సుచేత., తత్ప్రవణీకృతః - ఆ పార్వతియందు అనురక్తునిగా చేయబడినవాడైన., హరః - హరుడు., యదా - ఎప్పుడు., పార్వతీమ్ - పార్వతిని., పరిణేష్యతి - పెండ్లియాడునో., తదా - అప్పుడు., ఉపలబ్ధసుఖః - పొందబడిన ఆనందము గలవాడై., స్మరమ్ - మన్మథుని., స్వేన - తన., వపుషా - దేహముతో., నియోజయిష్యతి - కూర్చును.

తాత్పర్యము:- తపస్సు కారణముగా ఆ పార్వతియందు అనురక్తునిగా చేయబడిన వాడైన హరుడు, ఎప్పుడు పార్వతిని పెండ్లియాడునో, అపుడు పొందబడిన ఆనందము గలవాడై, మన్మథుని తన దేహముతో కూర్చును.

పాఠాన్తరాలు :- నియోజయిష్యతి - స యోజయిష్యతి, సమగ్రయిష్యతి

విభక్తులు - క్రియలు :- 1. తపసా - **తపసా**, తపోభ్యామ్, తపోభిః; సకారాన్త నపుంసకలింగ తపస్ శబ్దము. తృ.ఏ., 2. తత్ప్రవణీకృతః - **...కృతః**, ...కృతౌ, ...కృతాః; అకారాన్త పుంలింగ ...కృతశబ్దము. ప్ర.ఏ., 3. హరః - **హరః**, హరౌ, హరాః; అకారాన్త పుంలింగ హరశబ్దము. ప్ర.ఏ., 4. యదా, తదా - అవ్యయాలు., 5. పార్వతీమ్ - **పార్వతీమ్**, పార్వత్యౌ, పార్వతీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ పార్వతీశబ్దము. ద్వి.ఏ., 6. పరిణేష్యతి - క్రియ., 7. ఉపలబ్ధసుఖః - **...సుఖః**, ...సుఖౌ, ...సుఖాః; అకారాన్త పుంలింగ ...సుఖశబ్దము. ప్ర.ఏ., 8. స్మరమ్ - **స్మరమ్**, స్మరౌ, స్మరాన్; అకారాన్త పుంలింగ స్మరశబ్దము. ద్వి.ఏ., 9. స్వేన - స్వేన, స్వాభ్యామ్, స్వైః; అకారాన్త నపుంకలింగ 'స్వ'శబ్దము. తృ.ఏ., 10. వపుషా - **వపుషా**, వపుర్భ్యామ్, వపుర్భిః; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుస్ శబ్దము. తృ.ఏ., 11. నియోజయిష్యతి - క్రియ.

సమాసాలు :-

1. తత్ప్రవణీకృతః - తస్యాం ప్రవణీకృతః (స.త)।
2. ఉపలబ్ధసుఖః - ఉపలబ్ధం సుఖం యేన (బహువ్రీహి) సః ।

సంధులు :-

1. తత్ప్రవణీకృతః + హరః - తత్ప్రవణీకృతో హరః - ఉత్వాదేశః - స్వాదిసన్ధిః
2. సుఖః + తదా - సుఖస్తదా - విసర్గసన్ధిః - సకారాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సుఖమ్ :- (నపుం)

ఎ) సుఖయతీతి । సుఖ్ + అచ్ ।

బి) శ్లో॥ ప్రమోదప్రమదౌ హర్షః ప్రీతిరుత్కర్ష ఉద్ధవః ।
సమ్మదో ముత్తథానన్దః శర్మ జోషం చ శం **సుఖమ్** ॥ 123

అని హలాయుధకోశము '13' నామములను 'సుఖము' నకు పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ సుఖం తు జగతామేవ కామ్యం ధర్మేణ జన్యతే ।
అవర్మజన్యం దుఃఖం స్యాత్ప్రతికూలం సచేతసామ్ ।
మనోగ్రాహ్యం సుఖదుఃఖమిచ్ఛా ద్వేషో మతిః కృతిః ॥
– ఇతి భాషాపరిచ్ఛేదః ।అని 'హలాయుధకోశవ్యాఖ్య' పేర్కొన్నది.

క్రియాదర్శము :–

1. పరిణేష్యతి – ణీఞ్ (నీ) ప్రాపణే (తీసికొనివెళ్లుట) ద్వికర్మకమ్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, భ్వాదయః, లృట్. పరి – ఉపసర్గ।
ప్రథమపురుషరూపాలు :– **పరిణేష్యతి** – పరిణేష్యతః – పరిణేష్యన్తి

2. నియోజయిష్యతి – యుజ (యుజ్) సంయమనే, సకర్మకమ్, సేట్, చురాది ప్రకరణమ్ (10). పరస్మైపదీ, లృట్. ని – ఉపసర్గ।
ప్రథమపురుషరూపాలు :– **నియోజయిష్యతి** – నియోజయిష్యతః – నియోజయిష్యన్తి

శ్లో॥ ఇతి చాహ స ధర్మయాచితః
స్మరశాపావధిదాం సరస్వతీమ్ ।
అశనేరమృతస్య చోభయో –
ర్వశినశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః ॥ 43

పదవిభాగము :– ఇతి, చ, ఆహ, సః, ధర్మయాచితః, స్మరశాపావధిదామ్, సరస్వతీమ్, అశనేః, అమృతస్య, చ, ఉభయోః, వశినః, చ, అమ్బుధరాః, చ, యోనయః ।

అన్వయక్రమము :– ధర్మయాచితః సః ఇతి స్మరశాపావధిదాం సరస్వతీం చ ఆహ। వశినః అమ్బుధరాః చ అశనేః అమృతస్య చ ఉభయోః యోనయః। (భవన్తి)।

ప్రతిపదార్థము :– ధర్మయాచితః – ధర్ముడను ప్రజాపతిచే యాచితుడైన , సః – ఆ బ్రహ్మ, ఇతి – ఇట్లు, స్మరశాపావధిదామ్ – మన్మథునియొక్క శాపమునకు విమోచనమును ఇచ్చుచున్నదైన, సరస్వతీమ్ చ – వాక్కును, ఆహ – పలికెను వశినః – జితేంద్రియులును, అమ్బుధరాః చ – మేఘములును, అశనేః – పిడుగునకును (కోపమునకును), అమృతస్య చ – జలమునకును (అనుగ్రహము నకును), ఉభయోః – రెండింటికిని, యోనయః – కారకులు, (భవన్తి–అగుచున్నారు)

తాత్పర్యము :– ధర్ముడను ప్రజాపతిచే యాచితుడైన ఆ బ్రహ్మ ఇట్లు మన్మథశాప విమోచనమునుగూర్చి వాక్కును పలికెను. జితేంద్రియులును మేఘములును పిడుగునకు జలమునకును రెండింటికిని కారకులు (అగుచున్నారు)

పాఠాన్తరాలు :–

1. స్మరశాపావధిదామ్ – స్మరశాపాన్తభవామ్।
2. సధర్మచారిణీం స్మరశాపాన్తభవా సరస్వతీ।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఇతి, చ – అవ్యయాలు, 2. ధర్మయాచితః – **ధర్మయాచితః,** ధర్మయాచితౌ, ధర్మయాచితాః; అకారాన్త పుంలింగ ధర్మయాచిత శబ్దము. ప్ర.ఏ., 3. స్మరశాపావధిదామ్ –... **అవధిదామ్,** ... అవధిదే, ...అవధిదాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...అవధిదాశబ్దము. ద్వి.ఏ ., 4. సరస్వతీమ్ – **సరస్వతీమ్,** సరస్వత్యౌ, సరస్వతీః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ సరస్వతీ శబ్దము. ద్వి.ఏ., 5. ఆహ – క్రియ 6. వశినః – వశీ, వశీనౌ, **వశినః**; నకారాన్త పుంలింగ **వశిన్** శబ్దము ప్ర.బ., 7. అమ్బుధరాః – అమ్బుధరః, అమ్బుధరౌ, **అమ్బుధరాః**; అకారాన్త పుంలింగ అమ్బుధర శబ్దము. ప్ర.బ., 8. అశనేః – **అశనేః**, అశన్యోః, అశనీనామ్; ఇకారాన్త పుంలింగ అశనిశబ్దము. ష.ఏ., 9. అమృతస్య – అమృతస్య, అమృతయోః, అమృతానామ్; అకారాన్త నపుంసకలింగ అమృతశబ్దము. ష.ఏ., 10. ఉభయోః – **అకారాన్త పుంలింగః నిత్యం ద్వివచనాన్తః** ఉభయశబ్దః, షష్ఠీ., 11. యోనయః – యోనిః, యోనీ, **యోనయః;** ఇకారాన్త పుంలింగ యోనిశబ్దము. ప్ర.బ.,

సమాసాలు :–

1. ధర్మయాచితః – ధర్మేణ యాచితః (తృ.త)
2. స్మరశాపావధిదామ్ – స్మరస్య శాపః (ష.త) స్మరశాపః । అవధిం దదాతి (ఉపపద తత్పు) ఇతి అవధిదా । స్మరశాపస్య అవధిదా, (ష.త) తామ్ ।
3. అమ్బుధరాః – ధరన్తి ఇతి ధరాః, అమ్బూనాం ధరాః (ష.త) అమ్బుధరాః

సంధులు :–

1. చ + ఆహ – చాహ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. సః + ధర్మయాచితః – స ధర్మయాచితః – సులోపః।
3. చ + ఉభయోః – చోభయోః – గుణసన్ధిః।
4. ఉభయోః + వశినః – ఉభయోర్వశినః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
5. వశినః + చ – వశినశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
6. చ + అమ్బుధరాః – చామ్బుధరాః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
7. అమ్బుధరాః + చ – అమ్బుధరాశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. సరస్వతీ – (స్త్రీ)

ఎ) సరో నీరం జ్ఞానం వా తద్వత్ రసో వాస్యస్యా ఇతి ।
సరస + మతుప్, మస్య వః । 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భత్వాన్న పదకార్యమ్ ॥

బి) శ్లో॥ 'వాగ్వాణీ భారతీ భాషా గౌర్గీర్బ్రాహ్మీ సరస్వతీ' ।
– ఇతి హలాయుధకోశే

సి) శ్లో॥ అత్తశస్త్రస్తదధ్యాస్య ప్రస్థితః స రఘూద్వహః ।
ఉచ్చచార పురస్తస్య గూఢరూపా **సరస్వతీ** । – ర.వం. 15–46

'రాముడు స్మరించినంతనే తనవద్దకు వచ్చిన పుష్పకవిమానమును సాయుధుడై ఎక్కి, బయలుదేరిన వెంటనే, ఒక **'అశరీరవాణి'** అతనితో ఇట్లనెను'.

క్రియాదర్శము :–

1. ఆహ – బ్రూఞ్ (బ్రూ) వ్యక్తాయం వాచి (మాట్లాడుట) ద్వికర్మకమ్, సేట్, వచ్యాదేశే (ఉభయ) అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్ (2)।

లట్ ప్రథమపురుషరూపాలు :– బ్రవీతి/**ఆహ** – బ్రూతః/ఆహతుః – బ్రువన్తి / ఆహుః.

అవతారికా:– ప్రియసఙ్గమాశ్వాసనాత్ రతిమరణబుద్ధినివారణమ్ ।

ప్రియుని కలియు నవకాశమున్నదని రతిదేవి నోదార్చి మరణప్రయత్నమును మాన్పుట (చెప్పబడుచున్నది)

శ్లో॥ తదిదం పరిరక్ష శోభనే !
భవితవ్యప్రియసఙ్గమం వపుః ।
రవిపీతజలా తపాత్యయే
పునరోఘేన హి యుజ్యతే నదీ ॥ 44

పదవిభాగము :– తద్, ఇదమ్, పరిరక్ష, శోభనే ! భవితవ్యప్రియసఙ్గమమ్, వపుః, రవిపీతజలా, తపాత్యయే, పునః, ఓఘేన, హి, యుజ్యతే, నదీ ।

అన్వయక్రమము :– శోభనే! తద్ భవితవ్యప్రియసఙ్గమమ్ ఇదం వపుః పరిరక్ష । హి రవిపీతజలా నదీ తపాత్యయే పునః ఓఘేన యుజ్యతే ॥

ప్రతిపదార్థము :– శోభనే ! – ఓ కల్యాణురాలా !, తద్ – ఆ కారణమువలన, భవితవ్యప్రియసఙ్గమమ్ – కాగల ప్రియసంయోగముగల, ఇదమ్ – ఈ, వపుః – శరీరమును, పరిరక్ష – రక్షించుకొనుము, హి – ఏలయన, రవిపీతజలా – సూర్యునిచే త్రాగబడిన నీరుగలదైన, నదీ – ఏఱు, తపాత్యయే – వర్షాకాలమునందు, పునః – మఱల, ఓఘేన – ప్రవాహముతో, యుజ్యతే – కూడును.

తాత్పర్యము :– ఓ కల్యాణురాలా! ఆ కారణమువలన కాగల ప్రియసంయోగము గల ఈ శరీరమును రక్షించుకొనుము. ఏలయన సూర్యునిచే త్రాగబడిన నీరుగలదైన **'ఏఱు'** మరల వర్షాకాలమునందు ప్రవాహముతో కూడును.

పాఠాన్తరాలు :– 1. యుజ్యతే – పూర్యతే

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. శోభనే! – **హే శోభనే,** హే శోభనే, హే శోభనాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ శోభనాశబ్దము. సం.ప్ర.ఏ., 2. తద్ – క్రియావిశేషణము., 3. భవితవ్యప్రియసఙ్గమమ్ – **...సఙ్గమమ్,** ...సఙ్గమే, ...సఙ్గామాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...సఙ్గమశబ్దము. ప్ర.ఏ., 4. ఇదమ్ – **ఇదమ్,** ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ 'ఇదమ్'శబ్దము. ద్వి.ఏ., 5. వపుః – **వపుః,** వపుషీ, వపూంషి; సకారాన్త నపుంసకలింగ వపుస్ శబ్దము. ద్వి.ఏ., 6. పరిరక్ష – క్రియ., 7. హి, పునః – అవ్యయాలు., 8. రవిపీతజలా – **రవిపీతజలా,** రవిపీతజలే, రవిపీతజలాః; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ రవిపీతజలా శబ్దము ప్ర.ఏ., 9. నదీ – **నదీ,** నద్యౌ, నద్యః; ఈకారాన్త స్త్రీలింగ నదీశబ్దము. ప్ర.ఏ., 10. తపాత్యయే – **తపాత్యయే,** తపాత్యయయోః, తపాత్యయేషు; అకారాన్త పుంలింగ తపాత్యయ శబ్దము .స.ఏ. 11. ఓఘేన – **ఓఘేన,** ఓఘాభ్యామ్, ఓఘైః, అకారాన్త పుంలింగ ఓఘశబ్దము. తృ.ఏ., 12. యుజ్యతే – క్రియ – కర్మణి.

సమాసాలు :–

1. భవితవ్యప్రియసఙ్గమమ్ – ప్రియేన సంగమః (తృ.త) ప్రియసంగమః, భవితవ్యః ప్రియసంగమో యస్య (బహుప్రీహి) తత్।
2. రవిపీతజలా – పీతం జలం యస్యాః (బహుప్రీహి) సా, రవిణా పీతజలా (తృ.త) రవిపీతజలా।
3. తపాత్యయే – తపస్య అత్యయః యస్మిన్ (బహుప్రీహి) సః, తపాత్యయః తస్మిన్।

సంధులు :–

1. పునః + ఓఘేన – పునరోఘేన – విసర్గసన్ధిః।

అలంకారములు :– ఇందు 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

శ్లో॥ 'ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయోః'। అని చంద్రాలోకము సామాన్యార్థముయొక్కయు, విశేషార్థముయొక్కయు, చెప్పుట యర్థాన్తర న్యాసానలంకార లక్షణము. విశేషమును చెప్పి దానిని సమర్థించుటకు గాను సామాన్యమును చెప్పుట ఒకటవది లేదా సామాన్యమును చెప్పి దానిని సమర్థించుటకు విశేషమును చెప్పిన యెడల అది రెండవది యగును.

అన్వయము – సరళము. ఇట పూర్వార్ధము ఉత్తరార్ధముచే సమర్థించబడినది.

క్రియాదర్శము :–

1. పరిరక్ష పరి – ఉపసర్గ, రక్ష (రక్ష్) పాలనే (పాలించుట) సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః, లోట్

మధ్యమపురుషరూపాలు – **రక్ష** / రక్షతాత్ – రక్షతమ్ – రక్షత

2. యుజ్యతే – యుజిర్ – యోగే (కలియుట) అకర్మకమ్, అనిట్, ఉభయపదీ, కర్మణి ప్రయోగము. ఆత్మనేపదీ।

లట్ – ప్రథమపురుషరూపాలు :– **యుజ్యతే** – యుజ్యేతే – యుజ్యన్తే

శ్లో॥ ఇత్థం రతేః కిమపి భూతమదృశ్యరూపం
మన్దీచకార మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్ ।
తత్రప్రత్యయాచ్చ కుసుమాయుధబన్ధురేనా –
మాశ్వాసయత్ సుచరితార్థపదైర్వచోభిః ॥ 45

పదవిభాగము:– ఇత్థమ్, రతేః, కిమపి, భూతమ్, అదృశ్యరూపమ్, మన్దీచకార, మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్, తత్రప్రత్యయాత్, చ, కుసుమాయుధబన్ధుః, ఏనామ్, ఆశ్వాసయత్, సుచరితార్థపదైః, వచోభిః।

అన్వయక్రమము:– ఇత్థమ్ అదృశ్యరూపం కిమపి, భూతం రతేః మరణ వ్యవసాయబుద్ధిమ్ మన్దీచకార । కుసుమాయుధబన్ధుః చ తత్రప్రత్యయాత్ ఏనాం సుచరితార్థపదైః వచోభిః ఆశ్వాసయత్ ।

ప్రతిపదార్థము:– ఇత్థమ్ –ఈ రీతిని, అదృశ్యరూపం – కనబడని రూపముగల, కిమపి – ఒకానొక, భూతమ్ – ప్రాణి, రతేః – రతిదేవియొక్క, మరణవ్యవసాయ బుద్ధిమ్ – మరణ ప్రయత్నముయొక్క నిశ్చయమును, మన్దీచకార – మాన్పించునట్లు చేసెను, కుసుమాయధబన్ధుః చ – వసంతుడును, తత్రప్రత్యయాత్ – ఆ ప్రాణియందలి నమ్మకముచేత, ఏనామ్ – ఈ రతిదేవిని, సుచరితార్థపదైః – చక్కని ఇంపైన అర్థముగల, వచోభిః – మాటలతో, ఆశ్వాసయత్ – ఊరడించెను.

తాత్పర్యము:– ఈ రీతిని కనబడని రూపముగల ఒకానొక ప్రాణి రతిదేవియొక్క మరణప్రయత్ననిశ్చయమును మాన్పించునట్లు చేసెను. వసంతుడును ఆ ప్రాణియందలి నమ్మకముచేత ఈ రతిదేవిని చక్కని ఇంపైన అర్థముగల పదములు గల మాటలతో ఊరడించెను.

పాఠాన్తరాలు:–

1. ఏనామ్ – ఏతామ్। 2. సుచరితార్థపదైః – సమభివృద్ధరసైః।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. ఇత్థమ్, కిమపి, చ – అవ్యయాలు, 2. అదృశ్యరూపమ్ – **అదృశ్యరూపమ్,** అదృశ్యరూపే, అదృశ్యరూపాణి అకారాన్త నపుంసకలింగ అదృశ్యరూప శబ్దము. ప్ర.ఏ. 3. భూతమ్ – భూతమ్, భూతే, భూతాని అకారాన్త నపుంసకలింగ భూతశబ్దము. ప్ర.ఏ., 4. రతేః – రతేః, రతిభ్యామ్, రతిభ్యః ఇకారాన్త స్త్రీలింగ రతిశబ్దము. ష.ఏ., 5. మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్ – ...బుద్ధిమ్, ...బుద్ధీ ,..బుద్ధీః ఇకారాన్త స్త్రీలింగ ...బుద్ధిశబ్దము. ద్వి.ఏ., 6. మన్దీచకార – క్రియ – లిట్., 7. కుసుమాయుధబన్ధుః – ...బన్ధుః, ...బన్ధూ, ...బన్ధవః ఉకారాన్త పుంలింగ ...బన్ధుశబ్దము. ప్ర.ఏ., 8. తత్రప్రత్యయాత్ – తత్రప్రత్యయాత్, తత్రప్రత్యయాభ్యామ్, తత్రప్రత్యయేభ్యః అకారాన్త పుంలింగ తత్రప్రత్యయశబ్దము. పం.ఏ., 9. ఏనామ్ – **ఏనామ్**, ఏనే, ఏనాః దకారాన్త స్త్రీలింగ ఏతచ్ఛబ్దము. ద్వి.ఏ., 10. సుచరితార్థపదైః – పదేన, పదాభ్యామ్, **పదైః** అకారాన్త నపుంసకలింగ పదశబ్దము. తృ.బ., 11. వచోభిః – వచసా, వచోభ్యామ్, వచోభిః సకారాన్త నపుంసకలింగ వచస్ శబ్దము. తృ.బ., 12. ఆశ్వాసయత్ – క్రియ – ణిజన్తము – లజ్.

సమాసాలు :–

1. అదృశ్యరూపమ్ – అదృశ్యం రూపం యస్య (బహుబ్రీహి) తత్ ।
2. మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్ – మరణస్య వ్యవసాయః (ష.త) మరణవ్యవసాయః, మరణవ్యవసాయే బుద్ధిః (స.త) తామ్ ।
3. కుసుమాయుధబన్ధుః – కుసుమాని ఏవ ఆయుధాని యస్య (బహుబ్రీహి) సః కుసుమాయుధః, కుసుమాయుధస్య బన్ధుః (ష.త) **సః** ।
4. తత్రప్రత్యయాత్ – తస్మిన్ ప్రత్యయః (స.త) తత్రప్రత్యయః, తస్మాత్ ।
5. సుచరితార్థపదైః – సుష్ఠు చరితాని (సుప్సుపా) అర్థాని (కర్మధా.) సుచరితార్థాని, సుచరితార్థాని పదాని (కర్మధా) యేషామ్ (బహుబ్రీహి), తాని, సుచరితార్థపదాని, తైః।

సంధులు :–

1. తత్ప్రత్యయాత్ + చ – తత్ప్రత్యయాచ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
స్తోః శ్చునా శ్చుః (సూ 8–4–39) సకార తవర్గములకు శకార చ వర్గములతో కలయిక ఏర్పడినపుడు శకార చ వర్గములు వచ్చును.
2. బన్ధుః + ఏనామ్ – బన్ధురేనామ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. పదైః + వచోభిః – పదైర్వచోభిః – విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణాలు–కావ్యప్రయోగాలు:–

1. భూతమ్– (త్రి) ఎ) భూ + క్త। ప్రాణీ

బి) 'ధియా చక్రే వరేణ్యో భూతానాం గర్భమాదధే' – ఇతి ఋగ్వేదే (3–27–9)

సి) '**భూతానాం** చ చతుర్విధా యోనిర్జరాయ్వణ్డస్వేదోద్భిదః' – ఇతి చరకః

డి) (నపుం) శ్లో॥ తావుభౌ భూతసమ్పృక్తౌ మహాన్ క్షేత్రజ్ఞ ఏవ చ।
ఉచ్చావచేషు **భూతేషు** స్థితం తం వ్యాప్య తిష్ఠతః॥
– ఇతి మనుః 12–14

ఇ) (అతీతమ్) శ్లో॥ **భూతం** భవద్ భవిష్యద్ వా కిం తత్ స్యాజ్ జగతి ప్రియే!
భావతీ యన్న జానీయాదితి శర్వోఽభ్యువాచ తామ్।
– ఇతి కథాసరిత్సాగరే (1–24)

యఫ్) (పుం) దేవయోనివిశేషః–

శ్లో॥ విక్షిపేజ్జుహుయాచ్చైవానిలం మిత్రం చ కీర్తయేత్।
భూతానాం మాతృభిః సార్ధం బాలకానాం తు శాన్తయే॥
–ఇతి మార్కండేయపురాణే 51–53

వృత్తము:– 'వసన్తతిలకా' – 'వసన్తతిలక, ఉద్ధర్షిణీ, సింహోన్నతా' అనియు దీనికి పేర్లున్నవి.

లక్షణము– **'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌగః।'**

త, భ, జ, జ, గ, గ – అనునవి దీనియందు గణములు

క్రియాదర్శనము:– 1. మన్దీచకార – మన్ద+చ్వి+కృ+లిట్, ప్ర.ఏ.

రూపాలు: **మన్దీచకార** – మన్దీచక్రతుః–మన్దీచక్రుః

2. **ఆశ్వాసయత్** – ఆఙ్–ఉపసర్గ, శ్వస–ప్రాణే। ఆఙ్ ఉపసర్గతో కూడిన – సమాధానపరచుట అని యర్థము. అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, ణిజన్తము. లఙ్. ప్రథమపురుషరూపాలు – **ఆశ్వాసయత్** – ఆశ్వాసయతామ్–ఆశ్వాసయన్.

శ్లో॥ అథ మదనవధూరుపప్లవాన్తం
వ్యసనకృశా పరిపాలయామ్బభూవ।
శశిన ఇవ దివాతనస్య లేఖా
కిరణపరిక్షయధూసరా ప్రదోషమ్॥ 46

పదవిభాగము:– అథ, మదనవధూః, ఉపప్లవాన్తమ్, వ్యసనకృశా, పరిపాలయామ్బభూవ, శశినః, దివాతనస్య, లేఖా, కిరణపరిక్షయధూసరా, ప్రదోషమ్।

అన్వయక్రమము:– అథ వ్యసనకృశా మదనవధూః ఉపప్లవాన్తం కిరణపరిక్షయధూసరా దివాతనస్య శశినః లేఖా ప్రదోషమ్ ఇవ పరిపాలయామ్బభూవ।

ప్రతిపదార్థము:– అథ – పిమ్మట, వ్యసనకృశా – దుఃఖముచే కృశించిన, మదనవధూః– మన్మథునిభార్య ఐన రతిదేవి, ఉపప్లవాన్తమ్ – కిరణములయొక్క నాశనముచే మలినమైన, దివాతనస్య శశినః – పగటి చంద్రునియొక్క, లేఖా – రేఖ, ప్రదోషమ్ + ఇవ– రాత్రిని వలె, పరిపాలయామ్బభూవ – ఎదురు చూచుచుండెను.

తాత్పర్యము:– పిమ్మట, దుఃఖముచే కృశించిన మన్మథునిభార్య ఐన రతిదేవి ఆపదయంతమును, పగటియందు కళాహీనమైన చంద్రరేఖ రాత్రినివలె ఎదురు చూచుచుండెను.

పాఠాన్తరములు:– 1. పరిపాలయాంబభూవ–ప్రతిపాలయాం బభూవ, 2. లేఖా – రేఖా, 3. ప్రదోషమ్ – దినాంతమ్.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. అథ, ఇవ–అవ్యయాలు, 2. వ్యసనకృశా–**వ్యసనకృశా**, వ్యసనకృశే, వ్యసనకృశాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగవ్యసనకృశా ప్ర.ఏ. 3. మదనవధూః–**మదనవధూః**, మదనవధ్వౌ, మదనవధ్వః, ఊకారాన్త స్త్రీలింగ మదనవధూ శబ్దము, ప్ర.ఏ., 4. ఉపప్లవాన్తమ్–**ఉపప్లవాన్తమ్**, ఉపప్లవాన్తౌ, ఉపప్లవాన్తాన్, అకారాన్త పుంలింగ ఉపప్లవాన్తశబ్దము ద్వి.ఏ., 5. కిరణపరిక్షయధూసరా – **...ధూసరా**, ...ధూసరే, ...ధూసరాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...ధూసరాశబ్దము ప్ర.ఏ., 6. దివాతనస్య – **దివాతనస్య**, దివాతనయోః, దివాతనానామ్, అకారాన్త పుంలింగ దివాతనశబ్దము, ష.ఏ., 7. శశినః– **శశినః**, శశినోః, శశినామ్, నకారాన్త పుంలింగ శశిన్ శబ్దము, ష.ఏ. 8. లేఖా – లేఖా, లేఖే, లేఖాః, ఆకారాన్త స్త్రీలింగ లేఖా శబ్దము, ప్ర.ఏ. 9. ప్రదోషమ్– **ప్రదోషమ్**, ప్రదోషౌ, ప్రదోషాన్, అకారాన్త పుంలింగ ప్రదోషశబ్దము ద్వి.ఏ. 10. పరిపాలయామ్బభూవ–క్రియ.

సమాసాలు:–

1) వ్యసనకృశా – వ్యసనేన కృశా (తృ.త.)।

2) మదనవధూః – మదనస్య వధూః (ష.త.)।

3) ఉపప్లవాన్తమ్ – ఉపప్లవస్య అన్తః (ష.త.) తమ్।

4) కిరణ పరిక్షయ ధూసరా – కిరణానాం పరిక్షయః, కిరణ పరిక్షయః, కిరణ పరిక్షయేణ ధూసరా (తృ.త) కిరణ పరిక్షయ ధూసరా।

సంధులు:–

1. వధూః+ఉపప్లవాన్తమ్ – వధూరుపప్లవాన్తమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

2. శశినః+ఇవ – శశిన ఇవః – విసర్గలోపసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. శశిన్ (పుం)

ఎ) శశోఽస్యస్య ఇని।

బి) శ్లో॥ఇన్దుశ్చన్ద్రశ్చన్ద్రమా ఓషధీశః సోమో రాజా రోహిణీవల్లభోఽబ్జః।
ఋక్షేశః స్యాదత్రినేత్రప్రసూతః ప్రాలేయాంశుః శ్వేతరోచిః శశాఙ్కః42

శ్లో॥ ద్విజరాజో రజనికరః పీయూషరుచిర్నిశీథినీనాథః।
జైవాతృకో మృగాఙ్కో విధుశ్చ దాక్షాయణీరమణః॥ 43
అని హలాయుధకోశము '21' నామముల పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **శశినం** పునరేతి శర్వరీ
దయితా ద్వన్ద్వచరం పతత్రిణమ్।
ఇతి తౌ విరహాన్తరక్షమౌ
కథమత్యన్తగతా న మాం దహేః? – ర.వం. 8–56

శ్లో॥ **శశినము**పగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం
జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా।
ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః
శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివవ్రుః॥ – ర.వం. 6–85

వృత్తము:– పుష్పితాగ్రా – అర్ధసమవృత్తము – ఈ వృత్తానికి **ఔపచ్ఛన్దసిక** అనియు పేరు.

లక్షణము– అయుజి నయుగ రేఫతో యకారో
యుజి తు నజౌ జరగాశ్చ **పుష్పితాగ్రా**।

1) న, న, ర, య – మొదటి పాదమున, మూడవ పాదమున ఉండు గణములు

2) న,జ.జ,ర,గ – రెండవ పాదమున, నాల్గవపాదమున ఉందు గణములు

ఆప్టేమహాశయుడు – ఈ వృత్తమును వివరించునప్పుడు ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

క్రియాదర్శనము :– పరిపాలయామ్బభూవ – పరి+పాల్+ణి+ఆమ్+భూ+లిట్ – ప్రథమపుషైకవచనము.

రూపాలు – **పరిపాలయామ్బభూవ** – పరిపాలయామ్బభూవతుః – పరిపాలయామ్బభూవుః

మహాకవి శ్రీకాళిదాసు కుమారసమ్భవమహాకావ్యమున **రతవిలాప**మను చతుర్థ సర్గను 'వియోగినీ' వృత్తముతో నారంభించి, '44' శ్లోకములను అందు నిబంధించి, సర్గాంత శ్లోకములను (45) వసంతతిలకా, మఱియు (46) పుష్పితాగ్రా వృత్తములలో కూర్చుట – సర్గనామౌచిత్యము పరిపూర్ణమగుటతో బాటు హరనేత్రాగ్నికీలలలో భస్మీభూతుడైన రతిపతిరాకను మఱియు రతిమన్మథుల శృంగారశోభ పరిఢవిల్లునని చెప్పుటకే. ఇది కదు రమ్యముగ నున్నదికదా!

మహాకవి శ్రీకాళిదాసకృత కుమారసంభవమహాకావ్యమున 'రతివిలాప' మను చతుర్థసర్గకు రామోరా విరచిత మృణాలినీ వ్యాఖ్యానము ది. 03–08–2010న 9.09 గంటలకు రాత్రి సయమున ప్రారంభింపబడి, ది. 28–4–2011న రాత్రి గం.8–14ని॥లకు పూర్తికావింపబడినది.

– శ్రీః –

అనుబంధము-1

श्रीः

कुमारसम्भवमहाकाव्यम्

(आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपंजिकायां)

चतुर्थः सर्गः

अथ तत्र विषमनयनानलज्वालाहुतिकृते दुर्विनीते शम्बरसूदने, तत्र भगवति क्वापि गते सति त्रिपुरदहने, विदितवृत्तान्ते चागत्य महेश्वराय पितुस्तां सुतामादाय निजभवनमुपेयुषि नगाधिराजे, संजातमोहायाः कन्दर्पभार्यायाः यद्वृत्तान्तं तदत्र सर्गे प्रतिपादयितुमाह —

१. अथ मोहेत्यादि ॥ अथ (मोहपरायणा) मोहनिष्ठत्वात् । विवशा पराधीना सती (कामवधूः) रतिः क्षणमात्रेण विधिना वेधसा (असह्यवेदनं) दुस्सहत्वात् (नववैधव्यं) प्रत्यग्रं च वैधव्यमभर्तुकत्वं बोधयितुं (विबोधिता) प्राप्तचैतन्या कृता। मुहूर्तमात्रं हि तया वैधव्यं नाज्ञायि । विगतो धवः पतिर्यस्याः सा । सर्गेऽत्र वैतालीयमर्धसमं वृत्तम् ॥ १ ॥

२. अवधानेत्यादि ॥ (प्रलयान्तोन्मिषिते) प्रलयो मोहस्तदन्ते उन्मिषिते विकसिते नेत्रे यस्याः सा ॥ दिदृक्षया अवधानपरे एकाग्रे (चकार) व्यधात्। न च (अत्यन्तनिमग्नदर्शनम्) नष्टावलोकनं प्रियं कान्तम् अत्यन्तगतत्वात् (तयोः अतृप्तयोः) ताभ्यामतृप्ताभ्यामसौ (विवेद) अज्ञासीत् । असम्भाव्यत्वान्नाशस्य। प्रियापेक्षया तयोरिति सम्बन्धे षष्ठी । यदि वा अनादरेऽतृप्ते नेत्रेऽनादरस्य (अत्यंतं) निमग्नं दर्शनं यस्य ॥२॥

३. अयि जीवितेत्यादि ॥ (जीवितनाथ) प्राणेश्वर, जीवसि इति (अभिधाय) उक्त्वा उत्थितया (पुरः) अग्रे केवलं (पुरुषाकृति) पुरुषसंस्थानम् अस्थिचर्मादिरहितम् (हरकोपानलभस्म) रुद्ररोषाग्निभस्म ददृशे दृष्टं न तु प्रियम् ॥३॥

४. अथ सेत्यादि ॥ (अथ) ततः (विकीर्णमूर्धजा) विलुलितकेशा विह्वला आकुला सा विललाप शुशोच । पुनः एव (वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी) वसुधालिङ्गनेन धूसरस्तनी मलिनकुचा । आदौ ह्यसौ भुवि पतिता आसीत् । करुणविलापात् स्थलीं वनावनिं समदुःखाम् इव (कुर्वती) विदधती । तस्या अपि दुःखाविर्भावात्। स्थलीशब्देनात्र तद्गताः प्राणिनः उच्यन्ते ॥ ४ ॥

५. उपमानमित्यादि ॥ हे प्रिय! तव करणं कायं यत् (कान्तिमत्तया) कान्त्या (विलासिनां) कामिनाम् उपमानम् अभूत् । कामदेवसदृशोऽयम् इति । तद् इदम् ईदृशीं भस्मरूपां दशाम् अवस्थां गतं तथापि न अहं विदीर्ये स्फुट्ये। अतः स्त्रियः (कठिनाः) कठिनचित्ताः । करणानीन्द्रियाणि विद्यन्ते यस्य तत् करणं वपुः। विदीर्य इति कर्मकर्तरिरूपम् । खलुशब्दो विषादे ॥५॥

६. क्व नु मामित्यदि ॥ हे नाथ । (त्वदधीनजीवितां) भवदायत्तप्राणां मां विनिकीर्य हित्वा। (क्षणभिन्नसौहृदः) क्षणमात्रेण भिन्नं क्षतं सौहृदं येन स भवान् क्व क्वचित् (विद्रुतः) गतः पलायितः । यथा (क्षतसेतुबन्धनः) सेतुबन्धनं क्षपयित्वा (नलिनीं) पद्मिनीं परित्यज्य (जलसंधातः) तोयपूरः विद्रवति । सौहृदस्य प्रीतेः सेतुरुपमानम् । सुहृदः कर्म सौहृदं प्रीतिः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्युभयपदवृद्ध्यभावः॥ विनिकीर्येति कृ विक्षेपे (धा.पा.१०१४) अस्य रूपम्। नु विषादे ॥६॥

७. कृतवानित्यादि ॥ अन्योन्यमप्रीतिविधानं किल त्यागकारणम् । तच्चावयोर्नास्ति । अतः (विलपन्त्यै) दुखितां मां कस्मादागत्य दर्शनेन नाह्लादयसीति वाक्यार्थः। विप्रीणातीति विप्रियम् ॥७॥

८. स्मरसीत्यादि ॥ अथ गोत्रस्खलितेषु नामविपर्ययेषु (मेखलागुणैः) रसनादामभिः बन्धनं नाथ (अवतंसोत्पलताडनानि) कुवलयप्रहारं च स्मरति। एतच्च मन्युकारणं तव भवति । यतः सपत्नीनाम्ना समाहृतया मेखलया बद्धोऽसि कर्णोत्पलेन च ताडितो यदि तप्यसि तर्हि तवैव विचारकत्वं कथम् । (च्युतकेसरदूषितेक्षणानि) च्युतेन केसरेण दूषिते ईक्षणे यैरिति ताडनविशेषणम्। शेखरः कर्णदेशशिखरः कर्णपुष्पावतंसः ॥८॥

९. हृदय इत्याति ॥ हे प्रिय । वल्लभत्वात्सदैव (हृदये वससि) चेतसा त्वां वहामि इति (मत्प्रियं) मम प्रियं (यद् अवोचः) यदभ्यधाः तद् अहं कैतवं धूर्तत्वं व्याजम् अवैमि जाने । यस्मात् न चेत् यदि एतत् न उपचारपदम् आवर्जनवाक्यं तत् त्वं (अनङ्गः) नष्टशरीरोऽहं कथं (अक्षता) अदग्धा । आधारव्यसनेनाघेय-स्यापि बाधया भवितव्यम् । कितवस्य कर्म कैतवम् ॥९॥

१०. परलोकेत्यादि ॥ भवद्विनाशेन वा न काचिदपि क्षतिर्मम । यतः (परलोक नवप्रवासिनः) परलोकगामिनः अपि तव (पदवीं) पन्थानम् अहं (प्रतिपत्स्ये) अनुसरणादाश्रयिष्ये प्रापयिष्ये । (जनः) लोकः पुनः एषः (विधिना) वेधसा वञ्चितः यतः (त्वदधीनं) भवदायत्तं (देहिनां) प्राणिनां सुखम् । सति कामे विषयाः सुखावहाः । त्वयि अधीनं त्वदधीनं सप्तमी (तत्पुरुषः)। अक्षशौण्डैरिव समासः । ततः "अषड.... अध्युत्तरपदात् खः'' (पा.सू. ५-४-७) । अधिरैश्वर्ये। त्वं सुखस्येश्वर इत्यर्थः॥१०॥

११. रजनीत्यादि ॥ हे प्रिय! (रजनीतिमिरावगुण्ठिते) निशीथेऽन्धकारा–वच्छादिते (पुरमार्गे) पत्तनमार्गे (कामिनां) वल्लभानां (वसतिं) सद्म (प्रियाः) अभिसारिकाः प्रापयितुं त्वदृते कः ईश्वरः शक्तः। यतस्ता मेघगर्जितकातराः सति हि त्वयि न तिमिरं गण्यते। तथा चोक्तम् - 'क्व प्रस्थितासि करभोरु' इति काव्यम् । न जलधररटितभयम् । त्वदिति ऋते कर्मशब्दे पञ्चमी ॥११॥

१२. नयनानीत्यादि॥ (असति) दूरीभूते (त्वयि) भवति (अधुना) इदानीं (प्रमदानाम्) अङ्गनानां विधवानाम् इव वारुणीमदः सुराकृता क्षीवता । (विडम्बना) उपहासः। यतः (अरुणानि) लोहितीकृतानि (नयनानि) नेत्राणि (घूर्णयन्) तरलयन् (पदे पदे) प्रतिपदं च (वचनानि) वचांसि स्खलयन् । 'पापि पिब सुसुस्वदं ममुमुखासवं देहि मे, त्यतत्यज ददद्रुतं, भभभभाजनं कांचनम् । इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरंगीदृशां, प्रगे हसितहेतवे सहचारीभिरध्यैयत।' एवं शृङ्गारं बिना त्रपाकरमेतत् ॥१२॥

१३. अवगम्येत्यादि॥ हे अनंग! नष्टतनो त्वं तव प्रियबन्धोः वपुः देहं कथीकृतं कृतकथाशेषमात्रम् (अवगम्य) विज्ञाय (बहुले अपि) कृष्णपक्षातिक्रमेऽपि (निशाकरः) शशाङ्क नूनं (तनुतां) कार्श्यं दुःखं कृच्छ्रेण मोक्ष्यति त्यक्ष्यति। यतो निष्फलोदयः। तेन ह्युदितेनोत्कण्ठादिकं कार्यम् । तच्च नासति त्वयि। वपुषः कथनात् कथाशब्दवाच्यत्वम्।अकथा कथाकृतं कथीकृतम्। 'अस्य च्वौ' (पा.सू. ७-४-३२) इति ईत्वम् । दुःखमित्यत्र क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम्॥१३॥

१४. हरितारुणेत्यादि ॥ प्रिय । (वद) कथय इदानीमेष (नवचूतप्रसवः) चूततरोर्नवप्रसवः कुसुमं कस्य अन्यस्य (बाणतां) शरत्वं (गमिष्यति) यास्यति। त्वमेव किल चूताङ्कुरास्त्रः । कीदृशोऽसौ । (हरितारुणचारुबन्धनः) किञ्चिद्धरितं नीलं ईषच्चारुणं चारु मनोज्ञं बन्धनं वृन्तं यस्य। तथा (कलपुंस्कोकिलशब्द-सूचितः) मधुरपरपुष्टरवसूचितः। तस्याऽपि सुरताविर्भावात् तदङ्कुरास्वादाच्च तस्य कलत्वम् ॥१४॥

१५. अलिपंक्तिरित्यादि ॥ एषा (अलिपंक्तिः) भ्रमरावली विततैः दीर्घैः (करुणस्वनैः) करुणैः स्वनैः गुञ्जारवैः (गुरुशोकाम्) अतिदुःखितां माम् अनुरोदिति इव । मम पश्चाच्छोचतीव । अनुरोदनं हि स्त्रीणां सुप्रसिद्धम् । विरुतैरिति पाठे करुणस्वरैरिति पठनीयम् । स्वराः षड्जादयः । कस्तस्याः परिचयो यदनुरोदितीत्याह – भूयः धनुषः गुणकृत्ये मौर्वीकार्ये (अनेकशः)

बहुशः नियोजिता । क्वणदलिकुलं हि कामकार्मुकम् । अनुरोदितीति 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (पा.सू. ७-२-७६) इतीडागमः । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति । मामिति कर्मपदम् ।।१५।।

१६. प्रतिपद्येत्यादि ।। (मनोहरं) रम्यं (वपुः) देहं (प्रतिपद्य) आसाद्य (रतिदूतिपदेषु) रतिदूतिस्थानेषु (पुनः) भूयः अपि (कोकिलां) परपुष्टाम् आदिश प्रहिणु । यतोऽसौ (मधुरालापविसर्गपण्डितां) मधुरालापविसर्गे कलरुतमोक्षे कलवचनकथने प्रवीणाम् । कलवचना किल दूती क्रियते । 'निसर्गे'ति पाठे निसर्गः स्वभावः । रतिरित्यात्मानं निर्दिशति । रमणं वा रतिः । कामस्य हि कोकिलैव दूतिः। तद्रुतनिशमनेन रिरंसोत्पादनात् । दूतीपदशब्दे 'उणादयो बहुलम्' (पा.सू.३-३-१) इति ह्रस्वः।।१६।।

१७. शिरसेत्यादि ।। (प्रणिपत्य) प्रणतिपूर्वं (याचितानि) अभ्यर्थितानि (सवेपथूनि) कम्पयुक्तानि (उपगूढानि) आलिङ्गितानि अन्यानि च नानारूपाणि (सुरतानि) मोहनानि (संस्मृत्य) अनुस्मृत्य (स्मर) प्रिय । (न मे शान्तिरस्ति) नाहं निर्वृतिमुपलभे । प्रथमोऽत्र च शब्दः परिचुम्बनाद्यनुक्तसमुच्चयार्थः । उपगूढशब्दो भावे संस्मृत्य न शान्तिरस्तीति भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः। यदि वा शमिक्रियापेक्षयेव पौर्वकाल्यमेतत्संस्मृत्य नाहं शाम्यामीत्यर्थः । एवमन्यत्र यथाशक्ति योज्यम् ।।१७।।

१८. रचितमित्यादि ।। हे (रतिपण्डित) रतिकर्मकुशल! (कुसुमप्रसाधनं) कुसुमालंकरणम् इदम् आर्तवं वासन्तिकं (त्वया) भवता स्वयम् एव मम (अङ्गेषु) अवयवेषु (रचितं) विनिवेशितं ध्रियते तिष्ठति । तव (चारु) सुन्दरं वपुः पुनः न दृश्यते न लक्ष्यते। अहो कष्टमेतत् देहभृतामसारता। ऋतुप्राप्तस्योत्पत्तिरार्तवम् ।।१८।।

१९. विबुधैरित्यादि ।। यस्य असमाप्ते प्रतिकर्मणि प्रसाधने त्वं (दारुणैः) निर्दयैः (विबुधैः) नाकिभिः (स्मृतः) आराधितः तम् इमं मे (दक्षिणेतरं) सव्यं

वामं (चरणं) पादम् (एहि) आगत्य (निर्मितरागं) सालक्तकं (कुरु) विधेहि । स हि तमलंकुर्वन्निन्द्रेणाऽनुस्मृतः। दारुणत्वमत्र प्राणान्तकरे कर्मणि विनियोगात् ।।१९।।

२०. अहमेत्येत्यादि ।। (पतङ्गवर्त्मना) पतङ्गोऽग्निः स एव वर्त्मा मार्गस्तत्समीप-प्राप्त्युपायभूतत्वात् । तेन अहम् (एत्य) आगत्य (ते) (अङ्काश्रयिणी) भवत्समीप-वर्तिनी (पुनः) भूयो भवामि यावत् (चतुरैः) निपुणैः (सुरकामिनीजनैः) अप्सरोलोकैः (दिवि) नाके (प्रिय) कान्त! न विलोभ्यसे ।।२०।।

२१. मदनेनेत्यादि ।। हे (रमण) वल्लभ! यद्यपि त्वाम् (अनुयामि) अहमनुसरामि तथापि (वचनीयं) वाच्यता (इदम्) इयं (मे) मम लोके (व्यवस्थितं) रूढैव यत् कामे स्वर्गीभूतेऽपि रतिः (क्षणमात्रं) मुहूर्तमपि जीविता इति । तादृशे हि प्रेम्णि तदैव हृदयविशरणमुचितम् ।।२१।।

२२. क्रियतामित्यादि ।। परलोकान्तरितस्य परत्र व्यवहितस्य (ते) तव कुसुमवसनाङ्गरागादिकम् (अन्त्यमण्डनम्) अवसानभूषणं कथं मया (क्रियतां) विधीयताम् । यतः (अङ्गेन जीवितेन च) जीवितदेहाभ्यां (समं) युगपत् (अतर्कितां गतिं गतोऽसि) नष्टोऽसि । अन्यस्तु मृतोऽपि शरीरमात्रेण तिष्ठतीति ।।२२।।

२३. ऋजुतामित्यादि ।। (ते) तव (उत्सङ्गनिषण्णधन्वनः) अङ्के चापमवस्थाप्य (शरं) सायकम् (ऋजुतां नयतः) स्पष्टीकुर्वतः (मधुना) सुरभिणा सस्मितां कथां (नयनोपान्तविलोकितानि) अपाङ्गेक्षणानि च इति सर्वं तदहं (स्मरामि) अनुस्मरामि । नेत्रान्तेक्षणं स्मरस्य रतेर्वा (ग्राह्यम्) ।।२३।।

२४. क्व नु त इत्यादि ।। क्व असौ (ते) तव (हृदयंगमः) अतिप्रियः (सखा) वयस्यः (मधुः) वसन्तः । तव (कुसुमायोजितकार्मुकः) कुसुमैः विरचितं चापं येन । (खलु उग्ररुषा) क्वचिदतिक्रोधेन (पिनाकिना) रुद्रेण सोऽपि (सुहृद्गतां गतिं गमितः) त्वयैव सह नीतः। दग्धस्तेन सोऽपीत्यर्थः ।।२४।।

२५. अथ तैरित्यादि ॥ (अथ) ततः (मधुः) वसन्तः (आतुरां) दुःखितां (रतिं) मित्रजायाम् अभ्युपपत्तुं त्रातुं प्रतिबोधयितुं वा (पुरः) तदग्रतः आत्मानम् अदर्शयत् आविरभूत् । यतस्तदीयैः (परिदेविताक्षरैः) प्रलापवचोभिः (हृदये) वक्षसि (अर्दितः) पीडितः दिग्धफलैः विषलिप्तशरैः इव । अर्पितः इति पाठेऽर्पितो गृहीतो विद्ध इत्यर्थः ॥२५॥

२६. तमवेक्ष्येत्यादि ॥ ततः (तं) मधुम् (अवेक्ष्य) आलोक्य (सा) रतिः (भृशं) नितरां (रुरोद) शुशोच (स्तनसंबाधं) स्तनसंकटं च (उरः) वक्षः (जघान) अताडयत् । यस्मात् (स्वजनस्य) बन्धोः (अग्रतः) पुरः दुःखं (विवृत- द्वारम् इव उपजायते) उच्छृङ्खलमिवोत्पद्यते । अनवरतप्रवृत्तेः ॥२६॥

२७. इति चैनमित्यादि ॥ एनं च वसन्तमिदं सा उवाच अब्रवीत् । हे (वसन्त) सुरभे! पश्य किं तव (सुहृदः) मित्रस्य स्थितं सम्पन्नम् । यदिदं (कपोतकर्बुरं) कपोतधूसरं तदीयं भस्म (पवनैः) वातैः कणशः कणं कणं प्रकीर्यते विक्षिप्यते । भस्ममयः स त्वत्सुहृत्सम्पन्न इत्यर्थः॥२७॥

२८. अयि संप्रतीत्यादि ॥ (अयि स्मर) हे प्रिय! संप्रति अधुना (दर्शनं देहि) आत्मानं दर्शय । यस्मात् (एषः) असौ (माधवः) सुरभिः तव (पर्युत्सुकः) उत्कण्ठितो दर्शनेनाह्लादनीयः । यतः (नृणां) नराणां (दयितासु) प्रेयसीषु (प्रेम) प्रीतिः (अनवस्थितम्) अस्थिरा न तु (सुहृज्जने) मित्रलोके । तेन मम (नाम) दर्शनं मा दाः, मधुमागत्य पश्य ॥२८॥

२९. अमुना नन्वित्यादि ॥ अमुना वसन्तेन ननु (पार्श्ववर्तिना) निकटस्थेन तव धनुष एवंविधस्यापि ससुरासुरं जगदाज्ञां कारितम् निदेशे स्थापितम् । वशीकृतमित्र्थः । वसन्ते कामस्य दुःसहत्वात् । कीदृशस्य । बिसतन्तुरेव गुणो यस्य (पेलवपुष्पपत्रिणः) पेलवानि मृदूनि पुष्पाण्येव पत्रिणः शरा यस्य । ननुरमर्षे हेतौ वा ॥२९॥

३०. गत एवेत्यादि ॥ (ते) तव वयस्यः गत एव विनष्ट एव । प्रकारेण यद्वाऽवच्छिन्नं तत्स्वरूपेणाह-न निवर्तते न प्रत्यागच्छति । (इव) यथा (अनिलाहतः) वातेन नुन्नः दीपः नश्यति, न तु निवर्तते । अहम् अस्य काम-प्रदीपस्य परिशेषत्वात् दशा इव वर्तितुल्या । अतश्च (अविषह्यव्यसनप्रधूमितां) दुस्सहेन व्यसनेनार्थेन दुःखेन प्रधूमितां तप्यमानां मां (पश्य) ईक्षस्व । दशा हि दीपे गते प्रधूमिता भवति ॥३०॥

३१. विधिनेत्यादि ॥ अद्य विधिना कामवधे मां (विमुञ्चता) त्यजता (अर्धवैशशं) वैशसार्धम् अर्धमारणत्वं कृतम् । यदि मामपि हन्यात्तद्दुःखाऽननुभवाद्युक्तं तेन चरितं स्यात् । मुञ्चता तु मां सुष्ठु वैशसं विहितम् । मम तु तद्वधे मरणं सामर्थ्यप्राप्तमेव । तथा (संश्रयद्रुमे) आश्रयभूते पादपे (गजभग्ने) करिमथिते सति वल्लरी लता अनघा अपि अखण्डिताऽपि (पतनाय) पातायैव भवति । आधारबाधयाधेयस्यापि सामर्थ्यबाधितत्वात् । अर्धेत्यत्रापपाठः। एकतरवधे हि वैशसं न तूभयबाधायाम् ॥३१॥

३२. तदिदमित्यादि ॥ किं बहुना । अधुना (भवता) त्वया इदं (बन्धुजन-प्रयोजनं) मित्रजायाकार्यं (क्रियतां) विधीयताम् (विधुरां) दुःखितां मां (ज्वलनातिसर्जनात्) भर्तुः (अन्तिकं) निकटं प्रापय । अनुमरणेन किल पतिलोकप्राप्तिरिति श्रुतेः। ननु चाऽऽभिमुख्ये । तदित्युपसंहारे । विधुरत्वेनाग्निदाने स्वयमसामर्थ्यमाह । अतिसर्गो दानम् ॥३२॥

३३. शशिना सहेत्यादि ॥ (प्रमदाः) स्त्रियः (पतिवर्त्मगा इति) भर्तुमार्ग-मनुयान्तीत्येतद् यदा (विचेतनैः) अचेतनैः अपि मूर्खैरथ विचेतनैर्ज्योत्स्नादिभि-रप्यनुष्ठितम् । तदा ममानुगमनं नायुक्तम् । तथा हि शशिना मृगांकेन (सह) साकं (कौमुदी) ज्योत्स्ना (याति) शाम्यत्येव । (मेघेन) जीमूतेन च (सह) सार्धं

(तडित्) प्रलीयते नश्यत्येव । 'कौमुदी कान्तिनिशाकरे सुचन्द्रिका विवक्षिता'। 'प्रलीयते' इति लीङः कर्तरि ॥३३॥

३४. अमुनैवेत्यादि ॥ (अमुना) एतेन (सुभगेन) अतिवल्लभेन (प्रियगात्रभस्मना) वल्लभदेहभूतिचन्दनेन कषायितस्तनी अनुलिप्तकुचा (नवपल्लवसंस्तरे) सरस-किसलयशयनीये (यथा) इव (विभावसौ) अनले निर्भयं (तनुं) देहं (रचयिष्यामि) विधास्यामि । समातप्तस्य किल किसलय पल्लवसंस्तर उचितः। कषायितं रुषितम् ॥३४॥

३५. कुसुमास्तरण इत्यादि ॥ हे सौम्य! भवान् (आवयोः) अस्माकं (कुसुमास्तरणे) पुष्पशय्यायां (बहुशः) असकृदेव हि सहायतां साहाय्यकं गतः प्राप्तः। (संप्रति) तदधुनापि (प्रणिपाताञ्जलियाचितः) प्रणिपातमिश्रितेनाञ्जलिना--भ्यर्थितः सन् चितां मे (कुरु) विधेहीति । सोम इव सौम्यः 'शाखादिभ्यो यत्' (पा.सू.५-३-१०३) । यच्चीयत इति चिता काष्ठरचना ॥३५॥

३६. तदन्वित्यादि ॥ (तदनु) ततः मदर्पितं दत्तं (ज्वलनम्) अग्निं (दक्षिणवातवीजनैः) मलयपवनावक्षेपैः त्वरयेः संधुक्षयेः। यस्मात् (विदितम्) अवगतमेतत् (ते) त्वया (मां) मया विना (स्मरः) कामः (क्षणं) निमेषम् अपि न उत्सहते सोढुं न शक्नोति । अत्र हि 'सर्वं पश्चात्प्रवर्तते' इति भाष्यकारवचन-प्रामाण्यादन्वयादयोऽपि षष्ठीसमासाः साधवः। मयार्पितमिति मदर्पितः सप्तमीसमासः। समर्पितम् इति पाठान्तरम् । वीज्यत अनेनेति वीजनम् ॥३६॥

३७. इति चापीत्यादि ॥ अग्निं दत्त्वा ततः नौ आवाभ्यां साधारणः एकः एव (सलिलस्य अञ्जलिः) जलाञ्जलिः (दीयतां) त्वया देयः। यत् यस्मात् अविभज्य अविभागेन मया सह परत्र परलोके स (ते) त्वत् (बान्धवः) वयस्यः पास्यति। आवयोर्हि सहपानभोजनं सदैवेष्टम् । पृथग्दानेन तु तद्दुर्घटम् । यदिति हेतुपदम्।

'यम्' इति पाठेऽञ्जलिनिर्देशः । नौ इति 'युष्मदस्मदोः....' (पा.सू.८-१-२०) इत्यादिना चतुर्थीद्विवचनान्तस्याऽस्मदो नावादेशः ॥३७॥

३८. परलोकेत्यादि ॥ हे माधव! परलोकविधौ और्ध्वदैहिके (स्मरम् उद्दिश्य) मित्रोद्देशेन (विलोलपल्लवाः) चलत्पल्लवाः सहकारमञ्जरीः निवपेः दद्याः । यस्मात् स हि ते (सखा) वयस्यः सदैव (प्रियचूतप्रसवः) चूतपुष्पप्रियः । सहकारश्च चूतभेद एव । अत्यन्तभेदे तु विरुद्धमेतद् वचनं यदन्यस्य प्रियत्वेऽ न्यस्य दानम् । प्रेतोद्देशेन दानं निवापः ॥३८॥

३९. इति देहेत्यादि ॥ (इति) इत्थं (देहविमुक्तये स्थितां) शरीरत्यागनिश्चितां (रतिं) कामवधूम् आकाशभवा अदृश्या (सरस्वती) वाणी अन्वकम्पयत् पर्यत्रायत। रतिरक्षणार्थमाकाशात्भारत्युच्चचारेत्यर्थः। (इव) यथा शफरीं मत्स्यीं (ह्रदशोष-विह्वलां) जलशोषणाकुलां प्रथमोत्पन्ना (वृष्टिः) अम्बुदवृष्टिरनुकम्पते । तथाऽसौ ताम् । भवतीति भवा । णस्य विभाषितत्वादच् ॥३९॥

४०. कुसुमायुधेत्यादि ॥ हे (कुसुमायुधपत्नि) कामजाये! देहं मा त्याक्षीः। यस्मात् तव (भर्ता) पतिः (न चिरात्) अचिरात् (भविष्यति) सुलभो भविता । येन च कर्मणा (स) असौ (हरलोचनार्चिषां) त्रिनयनदहनज्वालानां शलभत्वं प्राप्तः । (शृणु) तदाकर्णय । कुसुमायुधः पतिर्यस्याः सा कुसुमायुधपत्नी । 'विभाषा सपूर्वस्य' (पा.सू. ४-१-३४) इति ङीप् नकारौ ॥४०॥

४१. अभिलाषमित्यादि ॥ एवमागमो यथा (प्रजापतिः) ब्रह्मा उदीरितेन्द्रियः चलचित्तमनाः सन् (स्वसुतायां) निजदुहितरं तिलोत्तमाम् (अभिलाषम् अकरोत्) अचकमत । (अथ) ततः तेन वशित्वात् (विक्रियां) चेतोविकारं निगृह्य अभिशप्तः। त्वत्प्रियः एतत् फलं देहदाहलक्षणम् (अन्वभूत्) अनुबभूव ॥४१॥

४२, ४३.परिणेष्यतीत्यादि ॥ इति चाहेत्यादि ॥ ततः (धर्मयाचितः) धर्मेण सृष्टिरक्षार्थं वेधा अभ्यर्थितः सन् (स्मरशापान्तशिवां) स्मरशापान्तेन शिवां भद्रां सरस्वतीं वाचम् इति एवम् (आह) उवाच । कां वाचमित्याह तपसा तत्प्रवणीकृतः आत्मैकपरायणतां नीतः (हरः) शिवः यदा (पार्वतीं) गौरीं (परिणेष्यति) उपयंस्यते तदा (उपलब्धसुखः) प्राप्तविषयसंगसुखः असौ (स्मरं) कामं (स्वेन) निजेन (वपुषा) देहेन नियोजयिष्यति इति । हरगौरीविवाहः शापान्तोऽस्येत्यर्थः। ननु यद्यसौ शशाप किमिति शापान्तमकरोदित्याह - वशिनः जितेन्द्रियाः (अम्बुधराः) अम्बुदाः च अशनेः वज्रतुल्यस्य शापस्य (अमृतस्य) अमृततुल्यस्यानुग्रहस्य उभयोः द्वयोः अपि योनयः प्रभवाः। मेघपक्षे अशनिर्विद्युतं वज्रममृतं तोयम् । यथा मेघाः कदाचिदशनिं क्षिपन्ति, कदाचित्तोयमेवमीश्वरा निग्रहानुग्रहावित्यर्थः। उपमासमुच्चयरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः। योजयिष्यतीत्यनद्यत--नेऽपि लृट् प्रयोगपदसंस्कारपक्षाश्रयणेन । आहेति भूते कवीनां प्रमादजः प्रयोग एव । (युग्मम्) ॥४२, ४३ ॥

४४. तदिदमित्यादि ॥ हे शोभने! भद्रे! तत् तस्मात् इदं निजमेतत् (वपुः) शरीरं (परिरक्ष) रक्ष, मा धाक्षीः । यतः (भवितव्यप्रियसंगमं) भवितव्यो भावी प्रियसंगमो यस्य। पीतजला अपि नदी तपात्यये पुनः वर्षामुखे ओघेन पूरेण युज्यते । भवितव्यशब्दः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा.सू. ३-३-११३)॥ ४४ ॥

४५. इत्थं रतेरित्यादि ॥ अदृश्यरूपं किमपि भूतं कोऽपि सत्त्वः रतेः मरणव्यवसायबुद्धिम् । इत्थं मन्दीचकार अशिथिलयत् । (कुसुमायुधबन्धुः) मधुरपि (प्रत्ययात्) भूतप्रत्ययेन (सुचरितार्थपदैः) सहार्थैः वचोभिः (एनां) ताम् आश्वासयत् निःशोकीचकार । सुष्ठु चरितार्थानि अनुष्ठेयत्वात्कृतार्थानि पदानि येषु तैः। तद्यथा —

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखत्वाद् दुःखमापन्ना पुनरापत्स्यसे सुखम् ॥ - द्र.महा.१२.१६८.१९

इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥४५॥

४६. अथमदनेत्यादि॥ (अथ) ततस्तदुपसृत्य (मदनवधूः) कामजाया व्यसनकृशा दुःखक्षामा उपप्लवान्तमनर्थावसानं (परिपालयांबभूव) प्रत्यैक्षत । यथा (दिवातनस्य) दिनोद्भवस्य (शशिनः) इन्दोः (किरणपरिक्षयधूसरा) मयूख-नाशमलिना लेखा प्रदोषं प्रतीक्षते । तदा कान्त्याविर्भावात् । दिवा भवो दिवातनः। 'सायं चिरं ...' (पा.सू. ४-३-२३) इत्यादिना ट्युल् तुट् च । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । उपमालंकार इति भद्रम् ॥४६॥

इत्यानन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां रतिविलापवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः समाप्तः॥

श्रीः

అనుబంధము-2

శ్రీః

కుమారసంభవమహాకావ్యము

చతుర్థసర్గలోని లోకోక్తులు

1.	నవవైధవ్యమసహ్యవేదనమ్	***4-1***
2.	కఠినాః ఖలు స్త్రియః	***4-5***
3.	స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో వివృతద్వారమివోపజాయతే	***4-26***
4.	దయితా స్వనవస్థితం నృణాం న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే	***4-28***
5.	అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ	***4-31***
6.	ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి	***4-33***

*****

అనుబంధము-3
కుమారసంభవమహాకావ్యవ్యాఖ్యాయాం - వివరణపదసూచీ
చతుర్థః సర్గః

*****

అనుబంధము-4

श्लोकानुक्रमणिका
(चतुर्थः सर्गः)

అనుబంధము-5

श्रीः

कुमारसम्भवमहाशिवपुराणयोः
साम्यनिदर्शकः संदर्भः

कुमारसंभवम्	महाशिवपुराणम् (पार्वतीखण्डम्)
अथ मोहपरायणा सति विवशा कामवधूर्विबोधिता । विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्य -वेदनम् ।	मत्स्वामिनं समाहूय नाशयामासुरुद्दतम् । हा हा नाथ स्मर स्वामिन्प्राणप्रिय सुखप्रद !!इदं तु किमभूदत्र हा हा प्रिय! प्रियेति च । इत्थं विलपती सा तु वदंती बहुधा वचः।
अयि जीवितनाथ! जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः। ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपालनलभस्म केवलम् । अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी । विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ।	हस्तौ पादौ तदास्फाल्य केशानत्रोटयत्तदा ।
इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्।	एतस्मिन्नंतरे तत्र देवाः शक्रादयोऽखिलाः। रतिमूचुः समाश्वास्य संस्मरन्तो महेश्वरम् ।। **देवा ऊचुः –**
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-माश्वासयन्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः। अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।	किंचिद्भस्म गृहीत्वा तु रक्ष यत्नाद्भयं त्यज। जीवयिष्यति स स्वामी लप्स्यसे त्वं पुनः प्रियम् । अन्तर्हिते स्मरं दग्ध्वा हरे तद्विरहाच्छिवा । विकलाभूद् भृशं सा वै लेभे शर्म न कुत्रचित्। **ब्रह्मोवाच –**
शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ।	त्वयि देवमुने! याते पार्वती हृष्टमानसा । तपः साध्यं हरं मेने तपोर्थं मन आदधे ।

*****

అనుబంధము-6

ఉపయుక్తగ్రన్థసూచీ

1) మేఘదూతమ్ - మృణాళినీ వ్యాఖ్య
2) కుమారసమ్భవమ్ - పుంసవనీ వ్యాఖ్య
3) కుమారసమ్భవమ్ - ప్రకాశికా మరియు వివరణం వ్యాఖ్య
4) అష్టాధ్యాయీ సూత్రపాఠః - ప్రహ్లాద టిప్పణి - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2001.
5) Practical Sanskrit - English Dictionary - 3 Volumes - Apte.
6) హలాయుధ కోశః - ఉత్తరప్రదేశ్ హిందీసంస్థాన్ - 1993.
7) ఉణాదికోశః - యుధిష్ఠిరమీమాంసకః - 2000
8) సంస్కృతధాతుసాగరతరణిః - మద్రాస్ పబ్లికేషన్.
9) అభిధానచిన్తామణిః - చౌఖాంబా - 1996
10) అమరకోశః - గురుబాలప్రబోధికా - వావిళ్ల ప్రచురణ.
11) అవ్యయకోశః - The Sanskrit Educational Society, Madras - 1971
12) సంకేతపదకోశము - డా।। రవ్వా శ్రీహరి - పతంజలి పబ్లికేషన్స్ - 2002.
13) బృహద్ధాతుకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
14) బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
15) సంస్కృతవ్యాకరణమ్ - శ్రీ ఆర్.వి.ఆర్.కె. శాస్త్రి - కృష్ణానందమఠం - 1997
16) పుష్పబాణవిలాసః - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
17) అమరుకావ్యమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
18) మనుస్మృతి - గాయత్రీ ప్రచురణ - 2003
19) తర్కశాస్త్రం - వ్యాఖ్యాత - డా।। రామానుజాచార్య - 1991
20) భర్తృహరి సుభాషితములు - వావిళ్ల ప్రచురణ.
21) యోగదర్శనమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
22) శ్రీమద్రామాయణమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
23) ఋతుసంహారః - మృణాళినీ వ్యాఖ్య - రామోరా - 2004
24) రఘువంశమ్ - వావిళ్ల ప్రచురణ - 1926.
25) రఘువంశమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2004.
26) కుమారసంభవమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1943
27) కుమారసంభవమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2003.
28) ఘటకర్పరకావ్యమ్ - మఞ్జరీ వ్యాఖ్య - రామోరా, దుర్గానంద - 2003.
29) శిశుపాలవధమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 1998
30) మాఘకావ్యమ్ - వావిళ్ల ప్రచురణ - 1967
31) కావ్యాదర్శః - బాలానందినీవ్యాఖ్యాసహితః

32) కావ్యాదర్శః - చౌఖాంబా - 2001
33) ఏకావళి - మాధవీయ వివృతి - అభినవభారతి ప్రచురణ - గుంటూరు.
34) కావ్యప్రకాశము - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
35) ప్రతారుద్రీయయశోభూషణమ్ - వావిళ్ల ప్రచురణ - 1965
36) సాహిత్యదర్పణమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2005
37) దశరూపకమ్ - చౌఖాంబా - 1987
38) ధ్వన్యాలోకమ్ - బాలానందినీవ్యాఖ్యా - శ్రీజయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ - 1998
39) శబ్దమంజరీ - శ్రీ జయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ - 2001
40) భగవద్గీత - గీతాప్రెస్.
41) శ్రీమద్భాగవత మహాపురాణమ్ - గీతాప్రెస్.
42) నైషధీయచరితమ్ - నారాయణీయవ్యాఖ్యాసహితమ్.
43) నైషధీయచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ.
44) A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion - J. Dowson.
45) The Kiratarjuneeyam of Bharavi - M.R. Kale. - Banarsidas Pub.
46) దశకుమారచరితమ్-1 - వేదంవారి ప్రచురణ - 1994
47) సూర్యశతకము - బాలప్రభ - డా।। తాళ్లూరి - 1990
48) ప్రసన్నరాఘవమ్ - చౌఖాంబా - 1972
49) సిద్ధాంతకౌముదీ - నిర్ణయ్‌సాగర్ ప్రెస్ - 1929.
50) అష్టాధ్యాయీ పదానుక్రమకోశః - పరిమళ పబ్లికేషన్స్ - 1996.
51) గీతగోవిందకావ్యము - వావిళ్ల ప్రచురణ - 1993
52) కిరాతార్జునీయమ్-1 - శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్స్.
53) కిరాతార్జునీయమ్-3 - సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి.
54) భామినీవిలాసః - సురభారతీ ప్రకాశమ్ - 2000
55) విక్రమోర్వశీయమ్ - సంస్కృత అకాడమి - ఓ.యు., హైదరాబాద్.
56) విక్రమోర్వశీయమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
57) మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
58) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
59) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ నోరి భోగీశ్వరశర్మ - 2002
60) నాగానందమ్ - శిరోమణివ్యాఖ్య - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 2001.
61) ఉత్తరరామచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1965
62) ఉత్తరరామచరితమ్ - చౌఖాంబా - 2003
63) మాలతీమాధవమ్ - యం.ఆర్. కాలే - బనారసీదాస్ - 1997.

64) మృచ్ఛకటికమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం - 2005.
65) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆర్.డి. కర్మార్కర్ - చౌఖాంబా.
66) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,
67) వేణీసంహారమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం-తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 1988
68) కావ్యాలంకారః - భామహవిరచితః - బా.వ్యా.-సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి- 2004
69) సరస్వతీకంఠాభరణమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1984
70) వక్రోక్తిజీవితమ్ - బాలానందినీవ్యాఖ్యా
71) పాణినివిరచితాఅష్టాధ్యాయీ - 2 భాగములు - చౌఖాంబా - 2004.
72) పంచతంత్రం-1 & 2 - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి - 1988.
73) హితోపదేశః - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి
74) శ్రీ విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ - ఆంధ్రానువాదము - శ్రీ న.చ.రఘునాథాచార్యులు.
75) బృహత్స్తోత్రరత్నాకరః - వావిళ్ల ప్రచురణ.
76) సర్వశబ్దః - ఏ.యి.యస్. పబ్లికేషన్ - 2004
77) శబ్దసాగర్ - చౌఖాంబా - 2004
78) రసగంగాధరము - (అనువాదము) ధరణికోట వెంకటసుబ్బయ్య.
79) లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
80) అమరుకకావ్యమ్ - మనసిజవ్యాఖ్య - సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి.
81) కిరాతార్జునీయమ్ - వావిళ్ల ప్రచురణ.
82) రత్నావళి - చౌఖాంబా ప్రచురణ.
83) చమత్కారచంద్రిక - ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయ ప్రచురణ, వాల్తేర్ - 1969
84) శ్రీమహాభారతమ్ - వావిళ్ల ప్రతి - 1931

- - -

శ్రీః

ధన్యవాదములతో...

మీ ... రా మో రా